

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ
(SİYASET BİLİMİ)
ANABİLİM DALI

FİKRÎ MÜLKİYETİN KÜRESEL EKONOMİ POLİTİĞİ

Yüksek Lisans Tezi

Kemal ÖZDİL

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Esra DARDAĞAN KİBAR

Ankara-2013

İçindekiler

KISALTMALAR.....	iii
GİRİŞ.....	1
1. FİKRÎ MÜLKİYETİN TOPLUMSAL TARİHİ	6
1.1. Fikirler ile Mülkiyet Arasındaki İlk Bağlantılar	6
1.1.1. Antik Yunan, Roma, Çin.....	6
1.1.2. Orta Çağ Avrupa'sı	10
1.1.3. Matbaanın Yayılması.....	12
1.1.4. Din Savaşları ve Sansür.....	15
1.2. Kapitalizme Geçiş Sürecinde Fikrî Mülkiyet	17
1.2.1. Venedik İmtiyaz Sistemi	18
1.2.2. Avrupa'da Venedik Etkisi.....	22
1.2.3. İngiltere'de Sansür ve <i>Stationers' Company</i>	25
1.2.4. Merkantilist Baskı Altındaki Loncalar ve Tekeller Yasası.....	29
1.3. İlk Yasalaşma Hareketleri	35
1.3.1. İngiltere Dışındaki Gelişmeler	42
1.4. İhtilaflar Sonrası Uluslararası Düzenlemeler.....	47
1.4.1. Bern Sözleşmesi	48
1.4.2. Endüstri Devrimi'nin Yarattığı Patent Rekabeti	51
1.5. Yirminci Yüzyıl ve Fikrî Mülkiyetin Derinleşmesi.....	62
1.6. SONUÇ.....	67
2. FİKRÎ MÜLKİYETİN EKONOMİSİ	69
2.1. Fikrî Mülkiyet Türleri	69
2.1.1. Patentler.....	69
2.1.2. Ticari Sırlar ve Tersine Mühendislik	71
2.1.3. Telif Hakları	73
2.1.4. Markalar	74
2.2. İktisadi Kuramlar ve Ekonomi Politik	76
2.3. Enformasyon ve Fikrî Mülkiyetin Piyasa Mantığı	81

2.3.1.	Geleneksel İktisat	81
2.3.2.	Enformasyon Toplumu	83
2.3.3.	Enformasyonun Nitelikleri	89
2.3.4.	Enformasyona Dayalı Piyasalarda Fiyat ve Denge	94
2.3.5.	Rekabet ve Tekelleşme	100
2.4.	Kapitalizmde Tarihsel Eğilimler ve Fikrî Mülkiyet	105
2.4.1.	Yapay Kıtlik ve Enformasyonun Kontrolü	105
2.4.2.	Kapitalizm ve Metalaşma	110
3.	KÜRESEL DÖNÜŞÜMLER İÇİNDE FIKRÎ MÜLKİYET SİYASETİ	117
3.1.	Küresel Yönetişim Düzeninin Kökenleri	117
3.1.1.	Kalkınmacılık ve Teknoloji Transferi	117
3.1.2.	Neoliberal Dönüşüm	127
3.1.3.	Yönetişimin Yükselişi	130
3.1.4.	Fikrî Mülkiyet için Şirketlerin Baskısı	133
3.1.5.	“Kuzey-Güney” Ayrımında Devletler	137
3.2.	Fikrî Mülkiyetin Yönetişi	144
3.2.1.	Dünya Fikrî Mülkiyet Örgütü (WIPO)	147
3.2.2.	Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) Sistemi ve Ticaretle Bağlantılı Fikrî Mülkiyet (TRIPs) Anlaşması	163
3.2.3.	UPOV	189
3.3.	Fikrî Mülkiyet ve Yeni Metalaşma Alanları	194
3.3.1.	Biyokorsanlık	196
3.3.2.	Bilimin Özelleşmesi ve Üniversiteler	201
3.3.3.	“Yaşamın” Patentlenmesi	206
3.3.4.	Mahremiyetin İhlâli	208
	SONUÇ	211
	KAYNAKÇA	216
	ÖZET	225
	ABSTRACT	226

KISALTMALAR

ALAI - Uluslararası Edebiyat ve Sanat Birliği (*Association Littéraire et Artistique Internationale*)

AR-GE - Araştırma ve geliştirme

ASCAP - Amerikan Besteciler, Yazarlar ve Yayıncılar Birliği (*American Society of Composers, Authors, and Publishers*)

BİT - Bilgi ve iletişim teknolojileri (ICT; *information and communication technologies*)

BM - Birleşmiş Milletler

BMI - Broadcast Music Incorporated

CAFC - Federal Temyiz Mahkemesi (*Court of Appeals for the Federal Circuit*)

CBD - Biyoçeşitlilik Anlaşması (*Convention of Biodiversity*)

ÇUŞ - Çok uluslu şirketler

DB - Dünya Bankası

DTÖ - Dünya Ticaret Örgütü

ECLA - Latin Amerika Ekonomi Komisyonu (*Economic Commission for Latin America*)

GATT - Ticaret ve Tarifeler Genel Anlaşması (*General Agreement of Trade and Tariffs*)

IIPA - Uluslararası Fikri Mülkiyet Birliği (*International Intellectual Property Association*)

IMF - Uluslararası Para Fonu (*International Monetary Fund*)

IPC - Fikrî Mülkiyet Komitesi (*Intellectual Property Committee*)

MPAA - Amerikan Sinemacılar Birliği (*Motion Picture Association of America*)

NIEO - Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen (*New International Economic Order*)

OPEC - Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (*Organization of the Petroleum Exporting Countries*)

TRIPs - Ticaretle Bağlantılı Fikrî Mülkiyet Hakları (*Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights*)

UNCTAD - Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (*United Nations Conference of Trade and Development*)

UPOV - Uluslararası Yeni Bitki Çeşitlerini Koruma Birliği (*l'Union pour la protection des obtentions végétales*)

USTR - Birleşik Devletler Ticaret Temsilciliği/Bakanlığı (*United States Trade Representative*)

WIPO - Dünya Fikrî Mülkiyet Örgütü (*World Intellectual Property Organization*)

GİRİŞ

Fikrî mülkiyetin genellikle hukukçuların çalıştığı bir alan olduğu söylemi sıkça yinelenerek galatı meşhur haline geldi. Bugün birçok alandan akademisyen ve uzman, konunun farklı yönleri üzerinde artan bir hızla çalışma yürütmektedir. Diğer yandan konunun çeşitli politik hareketlerin gündemine dolaylı ya da doğrudan girdiğine de tanık oluyoruz. 1995 yılında Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) çerçevesinde imzalanan TRIPs (*Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights*¹), kuşkusuz bu sürecin asıl tetikleyicisi oldu. Bu alandaki en yetkili kurumlardan olan WIPO'nun (World Intellectual Property Organization²) geri plana itilip yeni bir düzenin tesis edilmesi, DTÖ protestolarının gürültüsü eşliğinde ülkelerin uymaya zorunlu olduğu yeni uluslararası ticaret kuralları getirdi.

Kapsamlı düzenlemeler içeren bu yeni kurallar içinde fikrî mülkiyet hakları, ilk başlarda belki de çok fazla fark edilmedi. Bu açıdan giderek genişleyen hizmetler sektörünü içine alan GATS anlaşması ilk sinyali verdi sayılabilir. Ancak ABD öncülüğünde özellikle 1980'lerle birlikte ortaya çıkan genişleme eğilimi, bu kuralların fikrî mülkiyet özelinde yaratabileceği muazzam etkileri şimdiden hissettirmiş durumdadır. Konu hakkında genişleyen yazın büyük ölçüde buna bir yanıt niteliğindedir; özellikle iki açıdan. İlkin, mevcut düzenin ortaya çıkışı ve işleyişini hem eleştirel, hem de daha “içeriden” yönleriyle açıklama ihtiyacı kendini gösterirken, ikinci olarak kurumsal mekanizmaların uzmanlık alanları için bilgi üretme ihtiyacı bu sürecin

¹ Ticaretle Bağlantılı Fikrî Mülkiyet Hakları.

² Dünya Fikrî Mülkiyet Örgütü.

parçasıdır. İkinci durumda hukukçuların hâlâ egemen konumda olduklarını düşünebiliriz.

Bu çalışma, ancak son yirmi yıl içinde kendini gerçek anlamda kabul ettirmeye başlayan bu alanda, meselenin ekonomi politik boyutlarını küresel bağlama yerleştirirken, yeni görünen gelişmelerin nasıl bir tarihsel sürecin ürünü olduğunu ve bu açıdan genel bir perspektiften nasıl anlaşılabilirliğini çözümlemeyi amaçlamaktadır. Bunu yaparken ortaya çıkan yeni küresel düzenlemelerin üzerine oturduğu siyasal çatışmaları ve bunların toplumsal sonuçlarını ilgili düzenlemeler çerçevesinde ele almaya çalışmaktadır

Bilindiği gibi fikrî mülkiyet, insanların fikrî emeklerinin bir parçası olarak ürettikleri ve çoğunlukla maddî ortamda cisimleşen birikimlerine koruma sağlamak ve *patentler, telif hakları ve ticari markalar* dışında birçok alanı kapsar hale gelmektedir. Bu koruma, bir mülkiyet hakkının tesis edilmesi ve koruma biçimleri üzerinde çoğunlukla ayrıcalıklı bir hakkın kullanılmasına dönüktür³. Ancak göreceğimiz gibi ayrıcalıkların ve korumanın kapsamı tarihsel olarak bir hayli ihtilaflı olmuş ve bugün yeni mülkiyet biçimleri yaratılmasının temeli haline gelmiştir. Bu çalışmada konunun hak kategorisi dışında ele alınmasının birkaç nedeni bulunmaktadır. İlk bu alandaki mülkiyet, hak biçiminde kavramsallaştırılmadan önce toplumsal bir ilişki olarak tesis edilmişti. Nitekim yasalaşma evresi, ancak hükümdarlarca verilen bir ayrıcalık olmaktan çıkıp siyasal çatışmalar sonucunda bireysel bir güvenceye kavuşmasıyla

³ Türkçede alana ilişkin hukuk disiplini dışında yazılmış kaynak sayısı görece azdır. Konuya giriş olması için yine bir hukukçu tarafından yazılan ama daha genel çerçevede ele alınan bir kaynak için bkz. Yüksel, 2008; özellikle ilk bölüm. Terimlerin birbiriyle farkları ve fikri mülkiyetin çeşitli hak kategorileri ile ilişkisini ele alan bir kaynak için bkz. Tekinalp, 2004: 1-30.

gerçekleşebildi. İkincisi, baştan meseleyi “hak” temelinde ele almak, fikrî mülkiyetin birçok bakımdan meşruiyeti tartışmalı yönlerini göz ardı etmeye ve hukuksal süreçlerin siyasal doğasını gizlemeye neden olabilirdi. Diğer bir deyişle bugünkü duruma ilişkin eleştirel perspektifin geri plana itilmesine yol açabileceği gibi fikrî mülkiyetin verili bir tür “doğal hak” gibi algılanmasını da beraberinde getirebilirdi. Bu sebeple asıl vurgu, hak yerine mülkiyet ve bunun temelinde yatan metalaşma eğilimine yapılmıştır.⁴

Dünya ekonomisindeki uzun ve orta vadeli dönüşümler içerisinde fikrî mülkiyet konusunu ayrıcalıklı duruma getiren birkaç nokta göze çarpmaktadır. Bilindiği gibi, kapitalist üretim mantığının temelinde yatan sermaye birikiminin tarihsel eğilimi, mübadeleye konu olabilecek metaların yaratılması sürecinde bir genişlemeye yol açtı. Mülkiyet, her ne kadar belirli varlıklara sahip olmakla özdeş sayılsa da (hukuk disiplini bu “zilyetlik” adı verilmektedir), onu tesis eden üstün bir otorite, yani devlettir; bu anlamıyla da toplumsal bir ilişkiyi ifade eder. Fikrî mülkiyet, toplumsal olarak kurulmuş olan bu ilişkinin maddî varlıkların ötesine taşınmasıdır. Bu bakımdan insanların, düşünsel yaratımları için ortaya koydukları emeğin bir karşılığı olarak bu türden bir mülkiyet hakkı elde etmeleri gerektiği öne sürülmektedir. Fiziksel varlıklar, aynı anda birden fazla kullanıma olanak vermediği için bunlar üzerindeki mülkiyetin yarattığı ayrıcalıklı -başkalarını dışlayıcı- hak, toplumsal açıdan daha meşru görülebilir, ancak tükenebilir olmayan düşünce ürünleri için aynı durum geçerli değildir. Bu çalışma, söz konusu sürecin altında yatan temellendirmelere ve bunun toplumsal sonuçlarına odaklanmaktadır.

⁴ Telif hakları, İngilizce *copyright* (kopyalama hakkı) teriminin bir karşılığı olarak yerleştiği için aynen kullanma yoluna gidildi. Yani bir hak kategorisi olarak değil, yerleşmiş bir çeviri olarak kullanıldı.

Çalışma boyunca gerekmediği sürece felsefî teorilere öncelik verilmedi. Bu teoriler anlatı düzeyinde iş gördüler ve bütün etkilerine rağmen ortaya çıkan sürecin daha çok derinleştirilmesinde kendilerini gösterdiler. Bunlar Locke'den Fichte ve Hegel'e dayandırılan argümanlara kadar fikrî mülkiyetin toplumsal tarihinde daha çok siyasal mücadelelerin bir parçası durumundadırlar; ancak bugünün artan ihtilafları içindeki dolaşımları düşünülürse hâlâ da öyledirler. Ekonomi politik çerçeveyi öne çıkarmak açısından bu kuramsal argümanlara sistematik olarak yer vermesek de bugün gerek ulusal, gerekse küresel düzenlemeler kimi zaman açıkça referans vererek bu tür argümanları benimsemektedirler. Bu açıdan çoğu anlaşmanın temel iddiaları her zaman belirli anlatılara dayanmaktadırlar. Ekonomik arka planın işlendiği ikinci bölümde iktisadi argümanlarla sınırlı olmak üzere bunlara kısaca değinildi.

Fikrî mülkiyet tarihine ilişkin çalışmalar geçtiğimiz birkaç on yılda bir patlama yaşamaktadır. Özellikle güncel gelişme ve sorunların bu ilgiyi tetiklediği açıktır. Ne var ki bugünün ihtiyaçları üzerinden tarihe yönelen birçok çalışmanın farklı sorunları beraberinde getirdiği görülmektedir. Sadece bugünün bakış açısından geçmişini değerlendirmek değil, gelişmeleri tek çizgide bir evrimin parçası olarak görmek de geçmişini tarihsel bağlamından gitgide koparmaktadır. Bu yüzden tarihsel anlatıları siyasetle iç içe geçmiş bu tarihin de bizzat parçası olarak görmek gerekir. Bu çalışmanın temel amaçlarından biri, fikrî mülkiyetin gittikçe içinden çıkılmaz bir hal alan bugünkü ihtilaflı konumunu daha geniş çerçevede değerlendirmek ve bugünün güncel gelişmelerine ışık tutan uzun erimli bir eğilimin parçası olarak incelemeye çalışmaktır. Bu açıdan buradaki tarih anlatısı fikrî mülkiyetin ortaya çıkışını kapitalizmin doğuşuyla

ilişkilendirmektedir. Fikrî mülkiyetin gerçek mahiyeti konusunu ele almadan önce, geniş tutulan tarihçe kısmından fikrî mülkiyetin ne olduğu değil ama ne olmadığına ana çizgileriyle ortaya çıkacağını umuyoruz. Fikirler ile mülkiyet arasında bağ kurma, farklı dönemlerde ve biçimlerde gerçekleşmekle birlikte, kapitalist ilişkiler ona yepyeni bir içerik kazandırmıştır. Fikrî mülkiyet bir kavram olarak telaffuz edilmeden çok önce, doğrudan ve dolaylı olarak birçok çatışmanın merkezinde yer almış ve toplumsal planda her zaman ekonomik ve siyasi süreçlere dâhil olmuştur.

Günümüzün siyasal çatışmalarının, ancak böylesi geniş bir perspektif içerisinde anlaşılması mümkündür. Bugün dar sınırlar içinde egemen varsayımların kabûlünü adeta şart koşan söylemlerin, tarihsel gerçekliğin çoğulluğu üzerine örtü çekerek belirli siyasaları toplumlara dayatmalarının ardındaki mantık da bu yolla açığa çıkarılabilir.

1. FİKRÎ MÜLKİYETİN TOPLUMSAL TARİHİ

1.1. Fikirler ile Mülkiyet Arasındaki İlk Bağlantılar

Tarihsel olarak üretilen bilginin kullanım alanlarının artması ve başkaları için de bir kazanç potansiyeli taşımaya başlaması bilginin düzenlenmesine yol açmış, bilginin sınırlandırılması gündeme gelmiştir. Fikrî mülkiyete öncesindeki uygulamalar, bilgi tekellerinin korunmasını ve “düzenlenmiş bir gizliliği” esas alıyordu (Guellec, 2007: 15). Örneğin kilise ve loncalar, belirli türde bilgilerin toplandığı kurumlar olarak bu tür gizliliğin merkezleri haline geldiler.

Bilginin satılması Antik Yunan’dan günümüze kadar görülen bir olguydu. Ancak bu durum, fikrî mülkiyette olduğu gibi bilgiye erişimin önlenmesini içermiyordu. Eski toplumların bireysel iradenin öne çıkmasını engelleyen yapısı ve sözlü kültürün, kimin ne söylediğinden çok ne söylendiğine odaklanması bilginin çoğunlukla insan hafızasına bağlı kalmasına neden oluyordu. Örneğin bilgiye erişimde belirli bir düzeye ulaşılmasını gerektiren geleneklere sahip bazı Amerikan yerli topluluklarında ve büyük edebî ve felsefi eserler yaratmış eski Hint toplumunda bilginin kontrolüne ilişkin pratikler olsa da, bunların günümüzün fikrî mülkiyet kavrayışıyla çok az bir ilgisi vardı (Bettig, 1996: 12; May ve Sell, 2006: 43-4).

1.1.1. Antik Yunan, Roma, Çin

Tarihsel örnekler, çeşitli toplumsal yapıların bilgiye ve bunun mülkiyet konusu olmasına ilişkin farklı kültürel değerler meydana getirdiğini göstermektedir. Antik Yunan’da bilgi üreticisi olan şairlerin tanrıların sözlerini aktardıkları düşünülür, daha ziyade bir tür bilgi işleyicisi olarak görülürlerdi. Kâtipler gibi yazım işlerinde emek

harcayanlar, karşılığında bir ücret alsalar da tanrısal bilgi insanların satması için değil, bir inayet olarak verilmişti; dolayısıyla bilgi, erdem alanının bir konusuydu (Hesse, 2002: 26). Şair ve yazarların emekleri karşılığında ödüllendirilmeleri de himaye şeklinde oluyordu. Bunun dışında Sofistlerin öğreticilik karşılığında ücret aldıklarını biliyoruz. Yani bir tür “entelektüel girişimci” olarak varlıklarını sürdürüyorlardı (May ve Sell, 2006: 45). Platon’un Sofistleri bu tutumlarından dolayı eleştirmesinin (Burke, 2004: 150) de gösterdiği gibi, bilginin satılması toplumsal olarak yaygın bir pratik haline gelmediği gibi, bunun fikrî mülkiyet ya da özel olarak telif hakkı ile ilgisi çok daha azdı.

Telifin kurumsallaşması için ortaya çıkması gereken “yaratıcı birey” anlayışı bu dönemin toplumsal ihtiyaçları açısından karşılık bulmamış görünmektedir. Her ne kadar M.Ö. 6. yüzyılda Antik Yunan’da yeni bir tür bireycilikten söz edilse de, telif haklarının ortaya çıkmasına yol açacak bir kitap üretim pratiği gelişmemiştir (Hauser’dan aktaran Bettig, 1996: 12). Telif hakkının ortaya çıkması, bilginin kitap içinde materyal olarak düzenlenmesi ve baskı teknolojisi yoluyla çoğaltılıp ticari bir meta olarak üretilmesini gerektiriyordu.⁵

Yunanlılara nazaran çok daha gelişkin bir mülkiyet anlayışı geliştirmiş olan Romalıların fikrî mülkiyete ilişkin de bir anlayış geliştirmeleri beklenebilirdi. Cicero, “bilginin bir mülkiyet (*possessio*) konusu olduğunu” formüleştirmişti (Burke, 2004: 150). Ticari faaliyetlerin artmasıyla bugünkü marka benzeri ürünlere işaret koyma

⁵ Diğer yandan bir tür tekel fikri ve bunun teşvik amacıyla kullanılması bu dönemde ortaya çıkmış olabilir. Guellec, M.Ö. 500’de Sicilya’daki Yunan şehri Sybaris’te kralın, yeni bir yemek tarifi icat eden aşçılara bir yıllık ayrıcalık bahsettiğinden söz ediyor. Fakat bu pratiğin yaygınlık kazandığından ve toplumsal bir ihtiyaca karşılık verdiğinden söz etmek oldukça zordur.

pratiği de mevcuttu. Ancak markalama, sahteciliğe bir sembolü olarak kullanılıyordu (May ve Sell, 2006: 47).

Bunun yanında fikrî mülkiyete benzer asıl uygulama, kitap çoğaltma alanında ortaya çıkmıştı. Orta Çağ'a kadar Roma'da yayıncılığın gelişimiyle kitapların daha geniş bir pazara yayılması mümkün olmuştu. Cicero'nun, yayıncısı Atticus ile yaşadığı problemlerin⁶ de gösterdiği gibi, çalışmanın bütünlüğünü korumaya yönelik yazarın hakkı ile üretim hakkı arasında bir ayrım ortaya çıktı. Bunun dışında dönemin yazar ve satıcıları arasında bir tür yayın anlaşması yapıldığına ilişkin öne sürülen birtakım kanıtlar, kitap üretimine yönelik önemli sayılabilecek bir piyasanın oluştuğunu gösterse de, kitapların dolaşımı üretimlerinin önünde yer almış görünmektedir (May ve Sell, 2006: 48; Bettig, 1996: 12).

Çin ise buradaki tartışma açısından daha ilginç bir örnektir. Kapitalizme geçiş tartışmalarında olduğu gibi, fikrî mülkiyet konusunda da Çin sıklıkla Avrupa ile karşılaştırılmaktadır. Avrupa ile benzer bir gelişmişlik düzeyinde ve görece daha üstün bir teknolojik kapasiteye sahip olan, kapitalist ilişkilerin gelişimi için uygun koşulları ve kısmen kapitalist eğilimleri de barındıran 15-16. yüzyıldaki Çin'in neden kapitalistleşmediği sorusu, fikrî mülkiyet söz konusu olduğunda da geçerliliğini korumaktadır.⁷

Basım teknolojileri Çin'de çok daha erken geliştirilmişti. Başta kâğıt olmak üzere birçok yeniliği meydana getiren ve Gutenberg'den yaklaşık beş yüz yıl önce hareketli

⁶ Cicero ile eserlerinin ilk yayıncısı Atticus arasında ilginç olaylar oldu. Cicero'nun yayınlanması için verdiği yazılarda değişiklik yaptığı için Atticus, onları yeniden yayınlamak zorunda kaldı.

⁷ Çin'in kapitalistleşme(me)sine ilişkin görüşler hakkında iyi ve kısa bir özet için bkz. Wallerstein, 2004.

matbaa harflerini bulan Çinliler, buna rağmen bir fikrî mülkiyet kavrayışı geliştirmenin çok uzağında kalmışlardır. Dahası kitapları çoğaltmaya yönelik teknolojinin gelişimiyle on birinci yüzyıl gibi erken bir tarihte Çin’de kitap ticareti de gelişmişti. Fakat Çin’in toplumsal hayatı, Konfüçyen düşüncenin de etkisiyle ticareti, özellikle de kazanç için yazmayı küçümseyen bir geleneğe sahip olmuştur. Kültürel hayatta egemen olan bu düşünce, “bilgeliliğin geçmişten geldiği” ve okumuşların görevinin bunu “keşfetmek, korumak ve iletmek” olduğu düşüncesini barındırmaktaydı (Hesse, 2002: 26-7).

Çin’de yazmak işi ve basımcılık daha çok imparatorluk hizmetinin bir uzantısı gibiydi; edebî ya da dinsel amaçlar için kullanılmıyordu. İmparatorluk mevkilerini doldurmak üzere memur yetiştirilmesi için ansiklopediler basılıyor, bunlar da memur adaylarının sınavlara yönelik bilgi birikiminin kaynağını oluşturunuyordu. Devletçe verilen ayrıcalıklar, basım evlerinin imparatorluk memurları yardımıyla belirli çalışmaları kaydedip kitapların basımı ve satışı için ayrıcalıklı haklar elde etmeleri de söz konusuydu. Görüldüğü üzere bilginin metalaşması eğilimi Çin’de de vardı (Bettig, 1996: 13; Hesse, 2002: 29-30; Burke, 2004: 175). Fakat Avrupa’dakine benzer ticari pratiklerin ve basımcılığın, bilginin metalaşma sürecini genişletecek kapitalist dürtüler geliştirme yeteneğine dayanan merkezkaç eğilimlere yol açma potansiyeli, imparatorluğun merkezî yönetimi tarafından -eğer bu eğilimler bir şekilde ortaya çıktıysa- bastırılmış görünmektedir. Fikrî mülkiyetin gelişiminin doğal bir süreç olmadığını belki de en göze çarpan örneği, 1991’e kadar Çin Halk Cumhuriyeti’nde fikrî mülkiyet kavrayışını yansıtan bir telif hakları sisteminin olmamasıydı.

1.1.2. Orta Çağ Avrupa'sı

Orta Çağ, hem siyasal kurumları hem de üretim süreçlerinde bilgi tekellerinin daha güçlü olduğu bir yapıyı yarattı. Roma Katolik Kilisesi sanatsal ve düşünsel bilginin üretim, koruma ve yayılımını bu yapının keskin sınırlarını oluşturan manastır sistemi içinde merkezileştirdi. Önceki dönemler gibi Orta Çağ Avrupa'sı da büyük ölçüde sözlü kültürün hâkimiyeti altındaydı. Ancak bu kültürün taşıyıcıları olan dönemin gezgin sanatçıların, ozanlarının (*troubadour, jongleur*) üretimlerini korumalarını gerektirecek bir durum yoktu (Bettig, 1996: 13).

Yazılı kültürün yaygınlaşmasının Orta Çağ'da fikrî mülkiyete zemin hazırlamaktan çok, onu önleyici bir nitelik taşıdığından da söz edilmektedir. Bilgi ve yazılı kaynaklar üzerindeki tekeller yanında, Orta Çağ'daki kültürel yaşamın birleşik yapısı, sanatın bireysel bir uğraş olarak gelişmesini engelliyor, dolayısıyla sonradan telif haklarının önemli bir ayağını oluşturan edebî mülkiyetin önünü kapatıyordu. Orta Çağ'daki üretim ilişkileri, feodal hiyerarşi içerisinde insanların kendilerini birey yerine daha ziyade bir grubun parçaları olarak görmelerini beraberinde getiriyordu (Bettig, 1996: 14). Bu bilincin bir uzantısı olarak yazılı metinler, Orta Çağ'daki yazma pratikleri açısından edebî mülkiyetin tersine bir anlayışı yansıtıyordu. Kitap üretiminin el emeğine daha çok bağlı olmasıyla birlikte elyazmalarına eklemeler yapılıyor ve kopya edenler tarafından serbestçe değişikliğe uğrattılıyordu. Metinler, bu açıdan bireysel üründen ziyade bir geleneğin devamı olarak görülüyordu (Burke, 2004: 153).

Fikrî mülkiyete temel oluşturan patentler ise Orta Çağ'da ortaya çıktı. Patentler “teknoloji transferinin” ataları olarak görülmekle birlikte, Shiva'nın aktardığı üzere

tarihsel olarak fetih, icat ve ithalat olmak üzere patent kullanımının üç çeşidi vardı (Shiva, 2001: 12).⁸ Patent sözcüğü “açık mektup” anlamına gelen Latince “*litterae patentes*” kavramından gelmektedir. Bu mektuplar kralın verdiği ayrıcalıkları ifade ediyor, açık olmaları da hükümdarın mührünü taşımaları sonucunda kamusal bir etki taşımaları anlamına geliyordu. Bir buluşun açıklanması anlamı yoktu; bazen bir ayrıcalık, bazen de hak, rütbe ya da unvan bu belgelerin konusu olabiliyordu (Shiva, 2001: 12). Orta Çağ’ın sonlarına doğru patentler, farklı bölgelerde geliştirilen belirli teknolojilerin aktarılmasının yolu olarak yöneticiler tarafından kullanıldılar. Teknolojiyi getiren kişiler, karşılık olarak patentle ödüllendiriliyorlar ve belirli sürelerde söz konusu yeniliğin kullanımıyla ilgili tekel benzeri bir hakka sahip oluyorlardı. Patent sahipleri, bu süre içinde ilgili yeniliğin uygulanmasını yerel zanaatçılara öğretmek zorundaydılar.

İlerleyen dönemde ticari faaliyetlerin artması sonucu kilisenin bilgi tekeli bir ölçüde kırılmaya başlamıştı. Dinsel amaçlar dışında elyazmalarının ticareti on ikinci yüzyılda Paris gibi kentlerde ortaya çıkmıştı. O dönemde güçlenen üniversiteler bu kitap ticaretini örgütleyerek kilisenin merkezi yapısının dışındaki faaliyetlerin artmasına neden oluyordu. Üniversitelerin gelişmesiyle manastırlardaki kaynaklar yeni kurumlara aktarıldı (May ve Sell, 2006: 49-50; Bettig, 1996: 15; Innis, 2006: 179-82 ve 205-6). Fikrî mülkiyet açısından Orta Çağ’ın belki de en büyük mirası, sonradan patent ayrıcalıkları yoluyla tekeller oluşturacak ve modern döneme kadar etkinliğini sürdürecektir olan lonca sistemini yaratmasıydı. Loncalar, kentlerin büyümesi ve farklılaşması sürecinde belirli zanaatların örgütlenmesini düzenliyorlardı. Bir tür usta-

⁸ Teknoloji transferinde Orta Çağ sonlarındaki ekonomik krizin de etkisi olduğu ve bir rekabet ortamında patentlerin kullanıldığı belirtilmektedir, bkz. Drahos, 2010: 94-5.

çırak ilişkisi içinde hem pratiklerin gizliliğe dayalı olarak öğretilmesi, hem de bünyesindeki faaliyetler üzerinde tek söz hakkına sahipti. Dönemin bireyselliği geri plana iten grup bilincine dayalı kültürü, üretim süreçlerinde loncalarda karşılık buluyordu.

1.1.3. Matbaanın Yayılması

1400'lere gelindiğinde Britanya'nın büyük şehirlerinin hepsinde kırtasiyeciler (*stationer*) vardı. Bunlar ciltçilik gibi basımcılıkla ilgili zanaatlarda faaliyet gösteriyorlardı. On beşinci yüzyılın başında Londra'nın kırtasiyecileri bir lonca altında örgütlendiler. Daha sonra basımcılığa ilişkin yeni uygulamaları öğrenerek İngiltere'de ekonomik anlamda önemli bir güç haline geldiler (Hofman, 2009: 2). Fakat loncaların gücü basımcılıkla sınırlı değildi. İngiltere'nin birçok kentinde loncalar vardı ve yerel özellikleri, onların vergi toplama yoluyla kamu yönetiminin bir parçası haline getiriyordu. 13-14. yüzyıllarda iltizam benzeri bir uygulama altında, yönetici yetkileri olmasa da belirli endüstrilerde ve zanaatçılar üzerinde düzenleyici otoriteye sahipti. Orta Çağ'da istikrarlı bir yapı kuran loncalar, bu güçlerini basımcılığın gelişiminden sonra da sürdürdüler (Nachbar, 2005: 1320; Heckscher, 1969: 23).

Matbaanın icadı, büyük ölçüde mevcut olan kitap ticaretinin genişlemesini sağlamıştı. Matbaa öncesinde kitap piyasasının işleyişi, üretim pratiklerinin belirli ölçüde kapitalist saiklerle gerçekleştirilmesine bağlı olmaya başlamıştı.⁹ Kilisenin etki

⁹ Burada matbaanın tamamen yeni bir teknoloji olmadığını ve Gutenberg'in onu geliştirmesinde kapitalist mantığa sahip satıcıların etkisi olduğunu vurgulamak gerekir, bkz. Bettig, 1996: 15. Dünyadaki ilk hareketli baskı matbaasının, 1041'de Çinli bir mucit olan Bi Sheng tarafından yapıldığı belirtiliyor, bkz. Schwabach, 2007: 2. Ayrıca Joel Mokyr, teknolojiler arasındaki benzerlik dolayısıyla Gutenberg'in

alanının dışında seyreden seküler eğilimler, loncaların ve kısmen bağımsız zanaatçıların doğrudan piyasa için, diğer bir deyişle kazanç amacına yönelik bir üretim yapmalarına olanak sağlıyordu. Avrupa'daki yayılma hızı da, matbaanın nasıl bir potansiyel üzerinde geliştirildiğini gösteriyor.¹⁰ En azından üretim ve ticaret açısından düşünüldüğünde matbaanın köklü bir devrimden çok var olan belirli eğilimleri güçlendirip derinleştirdiğini, bu yolla da piyasayı genişletip kâr güdüsünü arttırdığını belirtebiliriz.

Kitap alanında kâr güdüsü yeni ortaya çıkmış değildi. Yeni olan şey, basım teknolojisinin diğer etkenlerle birlikte bu üretim pratiklerini kurumsallaştırması ve onlara yeni bir içerik kazandırmasıydı. Kitapların elyazmasına dayalı üretimi kapitalist bir kitap ticareti için engeldi, matbaanın ortadan kaldırdığı işte buydu. Dahası kitlesel üretim, bir kez yaygınlaşmaya başlayınca toplumsal pratikleri de dönüşüme uğrattı ve gizli bilgi üzerindeki örtüyü hızla çekmeye başladı. Bilgi yalnızca kamusal bir nitelik kazanmadı, bundan çıkarı olan -loncalar gibi- grupları da öne çıkardı (Burke, 2004: 176). Matbaa etkisi, en başta bilginin de fazlalaşmasını ve standartlaşma eğilimini beraberinde getirdi. Enformasyon çoğaldıkça kataloglar, kütüphaneler gibi ortamlarda düzenlenme ihtiyacı da arttı (Briggs ve Burke, 2011: 28-9). İkinci bölümde göreceğimiz metalaşma eğilimi, bilgi birikiminin sermaye birikimini destekleyici niteliğiyle kendini gösterdi.

Ancak basımcılık teknolojisi ile kapitalist ilişkiler arasında yine de doğrudan bağ kurmakta aceleci davranmamak gerekir. Basımcılık yukarıda değinildiği gibi birçok

matbaa teknolojisini Çin'den almış olabileceği belirtilse de bu konuda kesin bir kanıt olmadığını yazmaktadır, bkz. Mokyr, 1990: 209-38.

¹⁰ Hofman, 2009: 2'de "Gutenberg'in matbaayı yaklaşık 1450'lerde tanıtmasıyla birlikte, 1501'e gelindiğinde matbaa Avrupa'nın yaklaşık 280 şehrinde işlemekteydi" denilmektedir.

kültürde Avrupa'dan önce gelişmişti. Hazır bekleyen bir kitap piyasası ve dinî otoritelerin dışına çıkıp kazanç elde etmeye çalışan toplumsal grupların varlığı bir araya gelince basımcılık, söz konusu kapitalist ilişkilerin ortaya çıkışında başka uygarlıklarda görülmeyen ya da erkenden bastırılan eğilimlerin hızla yayılmasına olanak tanıdı. Özetle, basımcılık özünde kapitalist değildi; kapitalist mantık Avrupa'da basımcılığı kendi girdabı içine aldı. Kâr güdüsü ilk başlarda basımcılığa hâkim olduğunda yine de fikrî mülkiyete geçişin ilk nüveleri hemen ortaya çıkmadı. Basılan kitaplar üzerinde her ne kadar hak talep edilse de, içerik henüz mülkiyet konusu değildi (Hesse, 2002: 28).

Loncalar, yaklaşık on üçüncü yüzyıla kadar zanaatlarına ilişkin bilgilerini mülk olarak görmüyorlardı. Ancak giderek artan biçimde yönetimlerle loncalar arasında bir tür ortaklık gelişmeye başladı. Yönetimler loncaların faaliyet alanlarının kontrolü için onlara düzenleme yetkisi verirken, loncalar da artan rekabetten korunmak yolunda tekel aracılığıyla ticaretin denetimini elde tutmak için pazardaki zanaatçıların sayısını sınırlandırmaya çalıştılar. Ancak loncaların merkezî otoritesi bir kez aşınmaya başlayınca lonca dışındaki ve ondan ayrılan bireysel üreticiler de, taşıdıkları zanaat bilgisi açısından bir koruma elde etmeye başladılar. Bilgi daha da bireyselleşti ve buna uygun bir mülkiyet hakkı anlayışı belirmeye başladı. Loncalar da bünyelerinde yer alan zanaatçılar için bu bireyselliği kabul etmek zorunda kaldılar (May ve Sell, 2006: 51-2). Özünde Orta Çağ kurumları olan loncalar, bu süreçte sahip oldukları güçle birlikte yeni teknolojilere uyum sağlama kapasitesi en yüksek olan kurumlardı, bu yüzden uzun bir süre etkinliklerini sürdürebildiler.

Artan rekabet ve bireyselleşme markalamanın önem kazanmasına yol açtı. Markalar o zaman da piyasa rekabetinden kaynaklanan bir araçtı. Ancak sonradan göreceğimiz gibi bir mülkiyet biçimi değildi. May ve Sell, o dönemde loncaların iki tür marka meydana getirdiklerini belirtir: tüccar markası (*merchant mark*) ve bugünküne daha yakın olan üretim markası (*production mark*). Tüccar markası çalınma ya da deniz kazası gibi durumlarda malın sahipliğinin bir kanıtı niteliğindedir. Üretim markası ise hatalı ürünlerin takibi ve suçlu zanaatkârın loncanın genel çıkarı gereği cezalandırılması için kullanılıyordu. Ayrıca lonca dışındakilerin, ürünlerini lonca tekelinin olduğu bölgede satmalarını da engelleme işlevi vardı. Markalama loncaya ilişkin özel bilginin bir göstergesiydi (May ve Sell, 2006: 51).

1.1.4. Din Savaşları ve Sansür

Matbaa kitap ticareti üzerindeki potansiyel etkisini yine de daha geç gösterecektir. Basılan kitapların büyük çoğunluğunun dinî kitaplar olması dinsel çatışmaların şiddetlenmesinde etkili olurken, Avrupa’da Reformasyonun imparatorlukları parçalayıcı etkisini azaltmanın yolu olarak kitapların yayılmasını azaltmaya yönelik çabalar arttı. Böylece sansür, matbaanın yayılmasına karşı yönetimler tarafından bir tür fren mekanizması olarak kullanılmaya çalışıldı.

Din savaşları, sansürün uzun bir süre gündemde kalmasına sebep oldu. Avrupa’da monarşiler, imparatorluklar ve kent-devletleri de bu yüzden basımcılık alanında benzer yasal ve kurumsal yapılar meydana getirdiler. Basımcılığın hızla yayılması karşısında sadece sansürün etkili olması olanaksızdı; böylece sansür yanında ticari tekeller ve ayrıcalıklar da öne çıktı. Devletler bu süreçte dinsel alan üzerinde daha

geniş etkiye sahip oldular. Fikrî mülkiyete ilişkin herhangi bir anlayış olmaksızın ticari basımcılık ve yayıncılık, din (kilise) ve devlet arasındaki yeni güç ilişkilerinin bir sonucu olarak gelişti (Hesse, 2002: 30-1). Dinsel çatışmaların kitaplar üzerindeki ticari kaygıları bir ölçüde geri plana ittiği de söylenebilir. Kilisenin İncil üzerindeki tekeline meydan okuyan Martin Luther, İncil'i çevirip yeni basım teknolojisini etkili biçimde kullanırken, yine de *Basımcılara Uyarı*'sında “özgürce teslim aldım, özgürce verdim ve karşılığında hiçbir şey istemiyorum” diye vazetmişti (aktaran Hesse, 2002: 28-9).¹¹

Basımcılığın düzenlenmesinde ortaya çıkan yeni kompozisyon, bilgi tekelinin de değişmesi anlamına geliyordu. Sadece sansür değil, ülkelerin kâğıt gibi maddeler üzerindeki kontrolü de süreci etkiliyordu (Innis, 2006: 224-5).¹² Burada Innis'in kullandığı anlamıyla bilgi tekeli, teknoloji ve toplum arasındaki ilişki açısından önemli içerimlere sahiptir. Özellikle iletişim alanındaki teknolojilerin zamansal ve uzamsal olarak bilgiyi denetleme potansiyeli, devlet yapılarının iktidarı ve bilgiyi denetleyen sınıfların tekeli etkiliyordu.¹³ Bilgi tekelleri, neyin bilgi olduğu yanında bilginin nasıl yayılacağı üzerinde de belirleyici olurken, bilginin pek çok alandaki kullanımı ile birlikte kültürün şekillenmesine de katkıda bulundular (Başaran, 2010: 262-3). Bilgi tekellerinin zayıflamasında ve imparatorluk otoritelerinin sarsılmasında etkili olan matbaanın etkisini anlamak için bu boyutları göz önüne almak önemlidir. Çeşitli

¹¹ Mokyr, Reformasyon sonrasında bir karşı-reformasyonun ortaya çıktığından ve Avrupa'nın daha bağınaz bir yer haline geldiğinden söz etmektedir. Bu ortam sansür mekanizmalarının etkisi artırmış olabileceği gibi birçok mucidin bu dönemde cezalandırıldığı bilinmektedir; bkz. Mokyr, 1990: 76.

¹² Bu konuda Innis şunları yazmaktadır: “16. yüzyılın sonuna gelindiğinde, parşömenle bağlantılı olarak gelişen bilgi tekeli zayıf düştü; Lutherci ve Anglikancı görüşlerde benimsendiği gibi Kilise'ye devletin hâkim olduğu bağımsız krallıkların kuruluşu ve kâğıtla bağlantılı olarak gelişen yeni bir bilgi tekeliyle bir kaynaşma gerçekleşti”.

¹³ Burada taş ve kil gibi kalıcı teknolojiler toplumları zaman üzerinde, papirüs gibi teknolojiler de uzam üzerinde yayarak “yapısal bir yanlılığa” neden olmaktadır.

toplumsal çözümlere eşlik eden bu süreçte dinsel çatışmalar kendi rengini kattı ve Avrupa’da matbaanın yayılmasıyla kültür bir kez parçalanınca, fikrî mülkiyetin oluşumunda yerel deneyimler kendi mecralarında yol almaya başlayabildiler. Bu noktada Avrupa’da fikrî mülkiyetin doğuşu ile kapitalizm arasındaki ilişki bakımından ilk tarihsel deneyim Venedik kent-devletiydi.

1.2. Kapitalizme Geçiş Sürecinde Fikrî Mülkiyet

Kapitalizm ister arızî ve ortaya çıkması beklenmedik, ister kökeni geçmişe dayanan ve işleyişi doğrudan geçmişe bağlı, isterse de feodalizm sonrası ilerlemenin kaçınılmaz sonucu olarak düşünölsün, Venedik kapitalizme ilişkin yaklaşımların önemli bir uğrağını oluşturmaktadır. Bir sistem olarak kökenine ilişkin tartışmalar bir tarafa bırakılırsa, kapitalizmin işleyişinde temel mekanizmalarından birinin tarihsel olarak kâr maksimizasyonuna dayandığı önermesinin de genel bir kabul gördüğünü söyleyebiliriz. Burada fikrî mülkiyet açısından vurgulanması gereken şey, onun serbest piyasa ile özdeş sayılması bir yana, serbest pazar olgusunu ortadan kaldırdığı ve varlığını bu eşitsizlikten aldığıdır. Fikrî mülkiyet, nasıl ve ne zaman ortaya çıkmış olursa olsun, günümüze kadarki süreç onun her zaman bir dışlama ve serbest piyasa mekanizmasına bir istisna teşkil etmesi ile sonuçlanmıştır. Bunun da ancak devletlerin güçlendiğı ve ekonomik faaliyetin düzenleyicisi haline geldiğı bir ortamda gerçekleşebilmesi olanaklıydı. İmparatorluklar kısmen bu süreçte etkili olmuş olabilirler, ancak farklı ekonomik faaliyetleri tek bir siyasal sistem içinde barındıran bir yapıda bunun bir noktaya kadar gerçekleşmesi mümkündü. Ne zaman ki devletler tek bir ekonomik sistemle bütünleştiler, o zaman piyasa mekanizması da devlet faaliyetinin bir uzantısı

gibi işledi ve fikrî mülkiyet alanında olduğu gibi birçok alanda da tekeller düzenlemenin aracı haline geldi.¹⁴

Matbaanın ortaya çıkışında kapitalizmle bağlantı kurmamızı mümkün kılan, basımcılık alanındaki ürünlerin dinsel ya da başka toplumsal amaçlar dışında, kullanım değeri yerine değişim değerinin ön plana çıkarak kazanç elde etmenin başat duruma gelmesiydi. Burada meta ilişkilerinin asıl olarak edebî ve sanatsal alanlara genişlemesi ve bunun matbaa ile mümkün olması söz konusudur. Ulusal ekonomiler kurumsallaştıkları oranda bu eğilim belirginleşmeye ve düzenlemelere daha fazla konu olmaya başladı. Bu süreçte fikrî mülkiyetin hak olarak ortaya çıkması ve kavramsallaştırılması, hukuksal geleneklerin bir sonucu olmak yerine bilinçli politik müdahalelerin ve çatışmaların bir tür bileşkesiydi (Bouckert’ten aktaran May ve Sell, 2006: 4). Venedik’te ifadesini bulan fikrî mülkiyet, oradan kıtaya ve hukuksal gelişimini sürdüreceği İngiltere’ye taşındı.

1.2.1. Venedik İmtiyaz Sistemi

1474’te ilk fikrî mülkiyet yasasının ortaya çıkmasından önce de patent benzeri ayrıcalıklar dönemin İtalyan kent-devletlerinde mevcuttu. En önemli örneklerinden birisi düzenlemeden yaklaşık elli yıl önce, 1421’de mimar Filippo Brunelleschi’ye verilen ayrıcalıktı. Floransa içinden geçen Arno nehrinde yükleri daha ucuza taşımak amacıyla yaptığı bir tasarım için kendisine patent benzeri bir imtiyaz verilmişti. Benzeri ayrıcalıklar ilk yasaya kadar yaygınlık kazanmasa da Brunelleschi’nin meselenin önemini kavradığı görülmektedir. Burke, onun “bir meslektaşını başkalarının buluşları

¹⁴ Kapitalizm konusunda buradaki yaklaşımın genel çerçevesi için bkz. Wallerstein, 2004, 2005.

üstünde hak iddia edenlere karşı uyarılmış” olduğunu belirtmektedir (2004: 153). Burada altı çizilmesi gereken, ayrıcalığın gemi yapımından önce verilmesi, yani aracın “fıkri” ya da “bilgisinin” korumaya dâhil edilmesi idi. Venedik’in önemli bir basımcılık merkezi haline gelmesiyle telif haklarına ilişkin ilk önemli gelişmeler de ortaya çıktı.¹⁵

Venedik’teki yönetim yapısı, büyük oranda bir zengin tüccar sınıfın denetiminde ve çıkarları endüstride yatan sınıfların etkisi altındaydı. Avrupa’nın diğer şehirlerinde hâkim olan kraliyet aileleri ve soylular ile Venedik yönetim yapısı arasında bu açıdan bir karşıtlık söz konusudur (Bettig, 1996: 16; Guellec, 2007: 17). Venedik’teki yönetim yapısı görece istikrarsızdı ve yönetim kaynaklı tekellerin uygulanmasındaki güçlükler kentin ekonomik gelişimi için engel oluştuyordu. Bu koşullarda yeniliklerin kente girmesi için verilen ayrıcalıkların belirli bir düzen altına alınması ihtiyacı doğmuştu. Bu yüzden de fikrî mülkiyet Venedik’te devlet kaynaklı bir stratejinin ürünü olarak ortaya çıkmıştır (May ve Sell, 2006: 71). Devlet yapılarının görece küçüklüğü ve daha küçük ekonomik bölgelere hükmetmeleri, kent devletlerinin doğrudan rekabetçi ve piyasa aktörleri gibi hareket etmelerine yol açmıştı. Venedik’i örnek alan sonraki devletler ise endüstrileri doğrudan ya da dolaylı olarak düzenleyici bir işlev edindiler ve serbest piyasa dışında hareket ettiler; yani doğaları gereği daha fazla merkantilist bir politika güdüyorlardı (Guellec, 2007: 17).

Tarihteki ilk patent yasası bu dönemin Venedik kent-devletinde ortaya çıktı. Önceki ayrıcalıklardan farklı olarak ilk defa bireysel ayrıcalıkların yerine genelleşmiş

¹⁵ Venedik yasası sonrasında Marcantonio Sabellico’nun yazdığı *Venedik Tarihi* için 1486’da telif hakkı, 1567’de Venedik Senatosu tarafından Titian’a sanat eserinin taklitlerinden korunmak için de sanat eseri telif hakkı verilmişti. Bkz. Burke, 2004: 153; Karlıdağ, 2010: 26.

bir hukuk düzeni söz konusuydu. Kent yönetiminin asıl derdi, tekerci haklar vermekten çok teknolojik yeniliğin ekonomik yararından azami derecede faydalanmaktı. Patent ayrıcalıkları için öngörülen geçici süreler, bu nedenle asıl olarak mucitlerin gelmesini teşvik edecek kadar olmalıydı (May ve Sell, 2006: 58-9; Karlıdağ, 2010: 29-30).

Venedik'te hem ithalat, hem de icatlar için patentler veriliyordu. İcatlar için olan patentler, hükümdarların verdiği tekel imtiyazlarının kötüye kullanılmasından ekonomiyi kurtarmak için bir girişimdi. Daha sonraki düzenlemelerde görülen 7 ya da 14 yıllık süreler Venedik Yasası'ndan geliyordu. Lonca sisteminde bir zanaatı öğrenme süresi yaklaşık yedi yıldı ve zanaatı öğrenenlerin, yeniliği getirenlerle rekabetini bir ya da iki kuşak boyunca engellemek için 7-14 yıllık süreler konuluyordu (Shiva, 2001: 14-6).

Patent yasası, günümüz patent sistemlerinin birçok özelliğini taşımaktaydı. Ancak bazı noktalarda farklılıklar da vardı. Öncelikle yenilikten kastedilen, buluşun tamamen değil, Venedik toprakları için yeni olması gerektiği idi. Diğer bir özellik, buluşun kabul görmesinin Venedik ekonomisine faydasına bağlı olmasıydı. Bunun için belirli ölçütler gerekiyor ve bunlar da bir tür değerlendirme kurulu tarafından ele alınıyordu. Bu da önceki ayrıcalıklar için geçerli olan dilek sahibi ile otoriteler arasındaki ilişkinin niteliğini değiştiriyor ve daha az keyfi hale getiriyordu (May ve Sell, 2006: 58-9; Guellec, 2007: 17; Shiva, 2001: 13).

Venedik'te de loncalar patent yasasının oluşumunda rol oynadılar. Patent yasasının yönetim ile mucitler arasındaki ilişkiyi düzenlemede beslediği bireyselleştirici eğilim, loncalar ile düzenleme arasında bir uyumsuzluğa da işaret ediyordu. Özellikle

Venedikli olmayanların patent alması loncaların çıkarına aykırıydı. Yönetim daha genel ekonomik kaygılarla hareket ederken loncalar kurumsallaşmış zanaat pratiklerini devam ettirmenin arayışındaydılar. Ancak bu süreçte onlar da patent elde etmek için çabalamayı sürdürdüler (May ve Sell, 2006: 59-63).

Venedik'te fikrî mülkiyetin ortaya çıkması sürecinde basımcılık da etkili oldu. Matbaanın hızla yayılması ve birçok çevirmenin bulunması gibi özellikler, on beşinci yüzyıl sonlarında Venedik'i önemli bir merkez haline getirdi. O dönemde Venedik'in Almanya ile güçlü bağlantıları vardı ve Alman basımcılar İtalya'ya gittiklerinde çoğunlukla Venedik'te iş kurmayı tercih ettiler (May ve Sell, 2006: 65). Bir Alman olan John Speyer'in (ya da *Johann von Speyer*) 1469'da matbaayı Venedik'e getirmesiyle birlikte otoriteler ona beş yıllığına basım imtiyazı verdi. John Speyer bu ayrıcalığı zanaatını öğretmek karşılığında almıştı. Speyer'e verilen beş yıllık sürenin dolmasıyla basımcıların sayısı hızla arttı. Onlar da rekabet edebilmek için koruma elde etmeye çabaladılar ve belirli isim ya da türde kitaplar için ayrıcalık aldılar (Feather, 1994: 10-1).

Basımcılık faaliyetinin genişlemesiyle kitap talebi doygunluğa ulaştı ve 1474'teki düzenlemeden iki yıl önce bir aşırı üretim krizi ortaya çıktı; birçok basımcı da iflas etti. Buradaki temel sorun, isteyen bütün basımcıların aynı metinleri basabilmesiydi. May ve Sell, Venediklilerin telif hakkıyla bunun önlenebileceğini düşünmüş olabileceklerini belirtirler. Yani bilgiye ilişkin bir tür kıtlık yaratma ihtiyacının sonucu olarak telif düşüncesi gelişmiş olabilir (May ve Sell, 2006: 65-6). Sert rekabet ortamında bir tür "endüstriyel casusluk" da ortaya çıkmış ve basılan materyaller üzerinde koruma

olmadığı için, çalınan nüshaların eşzamanlı olarak başka basımcılarca basılması mümkün olmuştu. Diğer taraftan basımevlerinin çokluğu birçok yazar için Venedik'i bir çekim merkezi haline getirmişti. Örneğin Erasmus bunun için Venedik'e gitmiş ve sahte basımcılarla mücadele için yayıncısı Aldine ile çalışmıştı. Bireyselleşme burada yazarlar için de etkili olmuş ve daha bağımsız hareket etmelerine olanak sağlamıştı, ancak fikrî mülkiyetin ortaya çıkışında en etkili kesim yine de matbaacıları. Bu rekabet ortamında birçok sorun ortaya çıktı ve yeni düzenlemeler yapıldı. 1549 yılına gelindiğinde Venedik'teki basımcı ve satıcılar tek bir lonca altında toplandılar. Ancak kilisenin sansürü, yasal olarak basılabilen harf karakterlerinin azalması gibi sebeplerle basımcıların işi gitgide zorlaşmaya başladı (Burke, 2004: 162-3; May ve Sell, 2006: 66-70).

Venedik düzenlemesi 1650'ye kadar yürürlükte kaldığı süre içinde önemli bir işlev gördü ve patentlerin sayısı hızla arttı.¹⁶ Venedik'in ekonomi ve ticaret merkezi olmaktan çıkmasıyla birlikte buraya yönelik akınlar tersine döndü. Gidenler, bu kez yeni teknoloji ve bilgilerle birlikte fikrî mülkiyet anlayışını da beraberlerinde götürdüler. Bu yüzden çoğu yerde patent sistemleri büyük ölçüde Venedik'i örnek aldı ve geliştirilen temel ilkeler aynı kaldı.

1.2.2. Avrupa'da Venedik Etkisi

Venedik'in Avrupa için sahip olduğu mıknatıs etkisi azalınca diğer güçlü merkezlere göçler arttı. Zanaatçılar, başka ülkelerde yeni bilgi ve teknolojiye olan talebi karşılamak üzere buradan ayrılmaya başladılar. Bu dönemde Avrupa'daki Venedik imgesinin çok

¹⁶ 1474-1500 arası 33, 1501-50 arası 116, 1551-1600 arası 423 patent verildi. Bkz. Guellec, 2007: 17.

olumlu olmasının yardımıyla fikrî mülkiyet sistemi de hızla yayıldı. Başka ülkelere göç ederek üretim üzerindeki Venedik tekeli ihlâl eden zanaatçılar ise ölüm cezası korkusuyla geri dönemediler. Bilgi hâlâ sır özelliğini koruyordu ve bunu izinsiz şekilde yaymanın cezası ölümdü (May ve Sell, 2006: 76; Burke, 2004: 155). Ancak 1450'lerden sonra tekniklerin uygulanması, buluşlar ve onların mucitlerini konu alan kitaplar açısından kısa sürede bir literatür de ortaya çıktı (Mokyr, 1990: 64-5).

Sonraki dalgada özellikle Amsterdam, Antwerp gibi kentler öne çıktı. Din savaşlarının etkisinin çok daha az hissedildiği bu kentler, hoşgörü ortamına özlem duyan basımcı ve sanatçıları buralara çekiyordu. İmparatorluk yapısı içindeki sansür mekanizmalarından uzan durabilen bu bölgeler, sahip oldukları ucuz kâğıt olanaklarını da avantaja dönüştürdüler (Innis, 2006: 220-1).¹⁷ Ucuz kitaplar basarak önemli bir rekabet gücünü arkasına alan Amsterdam, tüccarların önemli bir güce ve merkezî devlet yönetiminin ademimerkezi bir yapıya sahip olduğu bir kentti. Dahası birçok dilde kitap basacak kadar da uzmanlaşmıştı. Bütün bu özellikleriyle İtalyanlar için de önemli bir çekim merkezi olmuştu. Burke, 1560-80 arasında Hollanda'da 23 patentin kaydedildiğini ve bunların beşinin İtalyanlara verildiğini aktarmaktadır (2004: 163-5).¹⁸ Yine de Otuz Yıl Savaşları Venedik etkisini sınırlayıcı bir rol oynadı. Çünkü fikrî mülkiyet her şeyden önce devlet benzeri bir merkezî otoriteye gerek duyuyordu. Din savaşları imparatorluk yapılarını parçalayınca düzenlemelerin yerleşik hale gelme

¹⁷ Hollanda'da da sansür etkili oldu, ancak kitap üretimi açısından sansürün görece yokluğu, önemli bir piyasa üstünlüğü haline geldi, Grosheide, 2010: 90. Bu dönemde Amsterdam bir çok açıdan kapitalizmin de merkeziydi ve enformasyonun metalaştırılması açısından yeni bir aşamayı temsil eden gazetelerin de Avrupa'daki en büyük merkezi konumundaydı (Briggs ve Burke, 2011: 66).

¹⁸ Brüksel'de kaydedilen ilk dokuz patentten altısının İtalyanlara ait olduğu belirtilmektedir, bkz. MacLeod, 1988: 11.

olanağı azaldı (May ve Sell, 2006: 78). Bizzat Venedik karşı-reform hareketinin yayılmasıyla bir dinî baskı merkezi haline geldi ve kitapçıların göçünü kolaylaştırdı (Briggs ve Burke, 2011: 65).

Kapitalist bir yayıncılık endüstrisinin gelişiminde devletler çok önemli bir rol oynamakla birlikte, bunun mümkün olmadığı durumlarda farklı mekanizmalar da ortaya çıkabilmiştir. Yayıncılık alanındaki imtiyazlar imparatorluk düzeyinde ortaya çıktığı gibi yerel düzeyde de mevcut olmuştu. Merkezî devlet otoritesinin yokluğunda Almanya, bugün de varlığını sürdüren Leipzig ve Frankfurt kitap fuarları yoluyla rekabet ve korsancılığa ilişkin güvence sağlamanın yolunu bulmuştu (Bettig, 1996: 17).

Bu noktada Amsterdam ya da Hollanda'nın gelişmiş kapitalist merkezler haline geldiklerinde bile fikrî mülkiyete ilişkin düzenlemelere neden kaynaklık etmedikleri sorulabilir. Hem kapitalist ilişkilerin gelişimi, hem de basımcılığın uzun bir zaman diliminde etkisini sürdürmesi, fikrî mülkiyetle kapitalizm arasında kurduğumuz bağlantı açısından bir tezat gibi görünmektedir.¹⁹ Fakat Hollanda'nın özel konumu, o zaman için fikrî mülkiyeti geliştirmesini ve zanaatlar için koruma arayışına girmesini gerektirmemişti. Avrupa çapında yükselen bir ekonomi olarak güçlü bir merkezî devlet yapısı ve ulusal pazar tesis etmeye dönük merkantilist politikaları gerektirmeyecek kadar iç ve dış koşullardan yararlanıyordu. Öyle ki Avrupa'nın din savaşlarının etkisi altındaki bölgeleri arasından sıyrılmıştı.²⁰ Venedik'te olduğu gibi fikrî mülkiyetin ortaya

¹⁹ 1699 yılına kadar belli başlı on basım merkezinden beşi Hollanda'da olduğu ve sadece Amsterdam'da 400 baskıcı bulunduğu söz edilmektedir (aktaran Wallerstein, 2005: 59). Ayrıca Hollanda'da üretilen kâğıt, Avrupa'daki herhangi bir kâğıttan daha kaliteliydi, bkz. Mokyr, 1990: 60.

²⁰ Hollanda'nın özel konumu ile ilgili yararlı bir tartışma için, bkz. Wallerstein, 2005: 51-89. Wallerstein, kapitalist sistem içinde Hollanda'nın konumuna ilişkin "on yedinci yüzyılda Hollanda devleti merkantilist

çıkışında devlet-temelli bir güç gerekliydi, ama merkezî ve otoriter bir güç için böyle değildi. Nitekim yükselmekte olan ekonomiler ancak düşüşe geçtiklerinde böyle bir otoriteye gereksinim duymaktaydılar. Venedik ve Hollanda merkezî otoriteyi tesis edemedikleri noktada merkez olmaktan çıktılar, İngiltere ise merkantilist politikaları ekonomisini güçlendirmekte kullanabildiği ölçüde öne çıktı. Böylece fikrî mülkiyetin gerçek anlamda hukuki bir çerçeveye kavuşması İngiltere’de gerçekleşti.

1.2.3. İngiltere’de Sansür ve *Stationers’ Company*

Din savaşlarının parçalayıcı sonuçları yüzünden Venedik sisteminin Avrupa’daki sınırlı etkisi ile birlikte, dönemin İngiltere’inde yoğun ve görece uzun bir sansür dönemi ortaya çıktı. Kıtanın geri kalanından görece yalıtılmış konumu, İngiltere’de basımcılığın sindirilmesini de kolaylaştırmıştı. Bu koşullar altında fikrî mülkiyet pratiklerini Venedik’ten devralan İngilizler, hem patentler, hem de telif haklarının bugünkü anlamıyla ortaya çıkması açısından en etkili mekanizmaları yarattılar. Fakat uzunca bir dönem boyunca fikrî mülkiyet alanındaki uygulamalar, bugünkünden çoğu kez farklı amaçlarla ve merkezî devlet otoritesi altında keyfiyete dayalı ayrıcalıklar biçiminde devam etti. Telif ve patentler de genellikle birbirleriyle içiçe geçmişlerdi.

İngiltere’de patentler ayrıcalıklara dayandığı için saray mensupları ve saraya yakın çevreler daha etkin konumdaydılar. 1535 tarihli Yazmanlar Yasası (*Clerk Act*) bu konuda birtakım prosedürleri ortaya koymakta, patent alma sürecinde uzun bir bürokratik işlemler zinciri yoluyla maaşlı olmayan görevlilerine gelir kazandırmaktaydı (MacLeod, 1988: 40-1).

politikalara ihtiyacı en alt düzeyde olacak kadar yeterli iç ve dış güce sahip tek Avrupa devletiydi” demektedir (77).

Kraliçe Elizabeth döneminde (1558-1603) de patent vermenin amaçlarından biri yeniliklerin ülkeye girişini temin etmektir. Bunun dışında gerekli hammadelerin elde edilmesi ve istihdam yaratılması hedefleniyordu. Merkantilist amaçlar gereği üretilen mallar ithal olanlardan daha ucuz olmalı ve yerli endüstriye zarar vermemeliydi (MacLeod, 1988: 11-2). İlk patent uygulamaları bu yüzden yenilikleri ülkeye sokan yabancıların rekabeti karşısında yerli üreticileri ve yerleşik endüstrileri korumak ve sürekli bir denge gözetmek durumundaydı. Bu koşullar altında gelişmiş bir endüstriyel politika oluşmadı ve patent sistemi, kötüye kullanmalarla birlikte işlevsizleşmeye başladı (May ve Sell, 2006: 85-8; MacLeod, 1988: 14).

Matbaanın İngiltere'ye ulaşması ise 1470'lerde William Caxton isimli bir tüccar kapitalist eliyle oldu. Hızla gelişen matbaacılıkla birlikte kitap ticaretindeki ilk ayrıcalık da kısa süre sonra 1504'te William Facques'e verildi. Hükümdar, Facques'i "Kral'ın Basımcısı" olarak ilan etti ve ona resmî belgeleri basma ayrıcalığı verdi. Bu uygulamadan sonra başka kitaplar için yeni ayrıcalıklar giderek arttı. Yine de ayrıcalık uygulaması kitapların azınlığını kapsıyordu. Ancak sansür etkisi altında rekabet de on beşinci yüzyıl sonunda iyice artmış ve daha çok kitap basma arayışında olan yayıncılar ile yazarlar arasında ekonomik temelde ilişkiler gelişmeye başlamıştı (Feather, 1994: 4-5 ve 12-4).

Kitap ticaretinde öne çıkan kurum, Stationers' Company (Kırtasiyeciler Şirketi) adı verilen bir lonca örgütlenmesiydi. Matbaanın kitapların yayılmasını hızlandırması, kraliyetin yetersiz kalan sansür konusunda yeni bir düzenleme yapmasını gerektirdi. Böylece Kraliçe I. Mary, 1557 yılında basımcılar ve yayıncılardan oluşan loncayı

yeniden düzenledi, ona bütün krallıkta bir basım ve yayın tekeli verdi. İki yıl sonra da Kraliçe Elizabeth, artan dinsel çatışmaları önlemek amacıyla metinlerin basılmasını lisans şartına bağlayan bir emir yayınladı. Stationers' Company, böylece kraliyetin atadığı sansürcülerle birlikte lisanslanmamış kitapların araştırılması ve onlara el koyulması yetkisi kazanıyor, “kötü” metinlerin basımını engelleyerek de kraliyetin sansür işlevini yerine getiriyordu (Spinello ve Bottis, 2009: 17; May ve Sell, 2006: 88, Feather, 1994: 14-5). Lisans uygulaması, hükümdarın ayrıcalığından doğan ve giderek kitapların yayınlanması üstünde bir mülkiyete doğru evrildi. Lisanslı kitaplara ilişkin kopyalama hakkı, lonca üyeleri arasında ticarete konu olmakla birlikte ilk başlarda hükümdar tarafından her an geri alınabilirdi. Bu açıdan tam bir mülkiyet biçimi sayılamazdı (Hesse, 2002: 30).

Kırtasiyeciler ile yönetim arasındaki işbirliği sansürün uzun sürmesine neden oldu. Kırtasiyeciler loncası kitap ticareti üzerindeki tekellerini korumak ve kendileri dışındaki kitap dolaşımını engellemek için sansür mekanizmalarına daha fazla bel bağladıkça, dinsel/muhalif içerikli ya da lonca tarafından lisanslanmamış kitaplar da yasak şekilde çoğaltılıyordu. Nitekim bu dönemdeki toplam kitapların üçte birinin kayıt altına alınmadığı belirtilmektedir (Spinello ve Bottis, 2009: 43).

Kraliçe Elizabeth, zamanla daha etkili bir kontrol kurabilmek için basımcılık yerlerini Londra, Oxford ve Cambridge ile sınırlandırmıştı. Loncanın asıl amacı üyelerinin çıkarlarını korumak ve kitap ticaretini bu yönde düzenlemektir. Bu düzenlemeler altında telif hakkını, yani kopyalamaya ilişkin yeni bir mülkiyet biçimini (*copyright*) yarattı. Dahası lonca içinde çıkarları zamanla çatışan basımcılar ve

yayıncılar vardı. On altıncı yüzyılın sonlarına doğru Stationers' Company içinde hâkim olan basımcılar, kitap kopyalarını ellerinde bulunduran satıcılar karşısında etkilerini kaybetmeye başladılar. Basımcılığın gelişmesi de teknolojinin yayılmasını kolaylaştırdı ve kalfaların rekabet ortamına dâhil olmalarının önünü açtı (May ve Sell, 2006: 90; Feather, 1994: 15-20).

Loncalar asıl olarak endüstriyel alanlarda denetim işlevini yerine getiren temel örgütlerdi. Yeni teknolojilerin ülkeye girişi bu yüzden onları doğrudan ilgilendiriyordu. Çıkarlarına aykırı olarak verilmiş ayrıcalıklar, tek el güçlerini zayıflattığı gibi endüstriyel denetimlerini de bozabilirdi. Bunun olası etkisi, ülke içinde emek hareketliliğini en aza indirmeye dayanan istihdam yapısının da zarar görmesiydi (Wallerstein, 2005: 112).²¹ Bu yüzden istihdam yapısını tehdit etmesi, yeniliklerin patent almaması için yeterliydi ve teknoloji karşısında işgücünün korunması çok daha önemliydi (MacLeod, 1988: 13 ve 19). Ticaretin gelişimi bütün bu yapısal unsurların zorlanmasına yol açıyordu. Kapalı piyasalara ve -çoğunlukla da tek elci- imtiyazlarla düzenlenen endüstrilere dayanan üretim yapısı, bu yüzden hükümdarların uyum sağlama çabaları altında verdikleri ayrıcalıklar yüzünden hoşnutsuzluklara neden oluyordu.

Patentler bu sürecin önemli tek elci araçlarıydılar. Ancak bu dönemde hükümdarların verdiği ayrıcalıkların hepsi tek el niteliği taşımadığı gibi, tek el sözcüğünün farklı anlamları söz konusuydu (Dent, 2009: 417-8; Nachbar, 2005: 1324-7). Elizabeth döneminden sonra, özellikle James I'in yönetimi altında loncalara dayalı

²¹ İngiltere'de çitleme hareketleri özellikle Elizabeth döneminde nüfus açısından sorun yaratmıştı ve istihdam bu yüzden orada önemli hale gelmişti, bkz. Dent, 2009: 419.

imtiyaz sistemi İngiliz merkantilizminin etkisi altında daha ulusal bir siyasete evrilmeye başladı. Patentlere ilişkin ihtilaflar bu şartlar içinde giderek yükselişe geçti.

1.2.4. Merkantilist Baskı Altındaki Loncalar ve Tekeller Yasası

İngiltere’de merkantilizm, kendine özgü gelişim çizgisini izleyerek siyasal aktörlerin iktisadi politikalarına yansdı. Bu dönemi açıklamakta kullanılan merkantilizmin birkaç özelliği buradaki tartışma açısından öne çıkmaktadır.²² İlk olarak kapitalist birikimin belirli bir tarihsel evresinde, ülke içinde endüstrilerin ve ticarete dayalı olarak bütün bir ekonominin düzenlenmesi ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Bu anlamıyla daha ulusal planda politikalar gerekiyordu (Nachbar, 2005: 1318). İkinci olarak merkantilist politikaların mantığı, günümüzdeki ticaret kavrayışından farklı olarak ekonomik kaynakların ve buna bağlı zenginliğin bir değiş-tokuş meselesi olmasına dayanıyordu. Ticari rekabetin devletlerin kontrolünde tutulmaya çalışıldığı böyle bir ortamda, ekonomik büyümeye ilişkin herhangi bir fayda, merkantilistlerin gözünde ancak başkalarının zararına gerçekleşebilirdi; yani bütün olarak dünya servetinin artabileceği fikri onlara yabancıydı (Heckscher, 1969: 25-6). Üçüncüsü, merkantilizmin en temel amaçlarından biri, ticari faaliyetler açısından bir tür korumacılık sağlamak, ülkeden çıkan ve ülkeye giren servet arasında ikincisi lehine bir denge oluşturmaktı. Bu şartlarda arz ve talep mekanizması yerine fiyat kontrolleri ve üretim maliyetine dayanan bir fiyatlandırma gerekiyordu (Wallerstein, 2005: 51; Nachbar, 2005: 1319).

Merkantilizmin birleştirici özelliğinden dolayı ilgili politikalar, üretimden endüstrilerin düzenlenmesine ve siyasal kurumlar arasındaki dengeye kadar birçok alanı

²² Bu konudaki eski ama en temel kaynaklardan birisi için bkz. Coleman, 1969.

kapsıyor ve birbirine bağılıyordu (Heckscher, 1969: 33-4). Bütün bu uygulamalar, gelişmiş bir iktisadi politika anlayışı ve buna ilişkin kurumların oluşmadığı bir çağda ortaya çıkmıştı (Coleman, 1969: 4). Tekel ve patentlere ilişkin mesele bu çerçevede çözümlenmeye çalışıldı. Patent sistemi de esas olarak merkantilist sistemin bir parçası olarak ortaya çıktı. Bugünden farklı olarak patentler rekabetin bir aracı değil, devletin ekonomik ve teknolojik temelini güçlendirmeye yönelik politikaların bir parçasıydı. Ancak kraliyet imtiyazları biçiminde bu sistemin işlev kazanması kolay değildi. Daha piyasa merkezli ve saydam kurallar etrafında bir patent sürecinin oluşması zaman aldı ve bu, ancak devlet ve hukuksal kurumlar belirli bir olgunluk düzeyine geldiğinde -yani piyasa kurumları finansör olarak devletlere ihtiyaç duymadıkları zaman- mümkün olabildi. İngiltere için bunun gerçekleşmesi on sekizinci yüzyılı buldu (Guellec, 2007: 20).

Ticareti ve endüstrileri düzenleyen loncalar geleneksel kurumlar olarak yereldiler ve homojen bir kurumsallaşma gerektiren ulusal plandaki düzenlemeleri gerçekleştirmeye uygun değildiler. Ticaretin uluslararası niteliği artınca loncalar kendi bölgeleri dışına taşan faaliyetleri kontrol edemez oldular (Nachbar, 2005: 1319-22 ve 1355-7).²³ Devletler, kökeni yabancılara dayanan yeniliklerin loncalar tarafından engellenmeye çalışılmasıyla birlikte daha fazla rekabeti öne çıkarmak durumunda kaldılar ve patentler devletin giderek rekabet yaratma araçlarına dönüştüler (Guellec, 2007: 18).

²³ Loncaların yeniliklerin önünde engel oluşturan gerici kurumlar oldukları şeklindeki tasvire yine de ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Bireyselliğin artması ve ticari kapitalizmin yükselişi karşısında yeterince uyum gösterememiş olsalar da ortadan kalkmalarında siyasal sebeplerin de önemli bir rolü oldu (Grosheide, 2010: 81-8).

Hükümdarın verdiği tekel ayrıcalıkları özellikle on altıncı yüzyıl sonlarında, Elizabeth I yönetimi altında hoşnutsuzluklara sebep olmaya başlamıştı. Ancak kraliçenin 1603'teki ölümüyle başa geçen James I için meseleler daha da çetrefil hale geldi. James tekel ve patent sorunlarıyla baş edebilmek için merkantilist politikalara daha fazla sarıldı ve ayrıcalık sistemini yenilemeye çalıştı. Yerleşik çıkarlara sahip loncalar bu değişikliklerden en fazla etkilenen kesim olurken, finansal baskılar karşısında James'in yeni gelir kaynakları elde etmeye çalışması parlamento ile ilişkilerinde uzun bir çatışma dönemine sebep oldu. James dönemindeki uygulamaya ilişkin üç gelişme belirleyici oldu. İlki *Darcy vs. Allen* (Darcy Allen'e Karşı, bundan sonra *Darcy*) olarak bilinen dava, *Book of Bounty* düzenlemesi ve Tekeller Yasası'ydı (*Statute of Monopolies*).

Darcy, iskambil üretimi konusunda önceden ayrıcalıklı bir kraliyet patenti elde etmiş olan Edward Darcy'nin, bunu ihlâl ettiği gerekçesiyle Thomas Allen'e 1602'de açtığı bir davaydı. Dava yaklaşık üç yıl sonra karara bağlandı. Buna göre hükümdar tarafından verilen tekel geçersiz sayıldı. Belirli bir ticaret üzerinde tekel hakkı vermenin bütün uyrukların hakkının iptaline yol açacağı, istihdamın düşmesi ve yüksek fiyatlarla sonuçlanacağı için zararlı olduğu hükmüne varıldı (Nachbar, 2005: 1327). Bu yönüyle her ne kadar *Darcy*, modern anti-tröst ve rekabet yasalarının atası sayılsa da, hükümdarın endüstriyi daha rahat kontrol etmek amacıyla, sansür benzeri bir amaçla tek bir tekel altında düzenlemiş olduğu söylenebilir (Spinello ve Bottis, 2009: 35-6). *Darcy* davasının ardında, çıkarları patent bağışlarında yatan sınıfların desteği yatıyordu ve *City of London*'ın ileri gelenleri dava sürecinde finansör olarak yer aldılar (Nachbar, 2005:

1355; Dent, 2009: 449-50). *Darcy*, patentlere ilişkin yeni bir düzenleme getirmek yerine, kraliyetin ayrıcalıklarının keyfiğine yönelik bir itirazdı.

James, *Darcy*'nin ardından 1610'da patent meselesini çözümlmeye yönelik *Book of Bounty* olarak adlandırılan bir bildiri yayınladı. Bu düzenlemeyle patent türlerinde bir sınıflandırmaya gidilerek patent bağışlarının saydam hale getirilmesi amaçlanıyordu. Ayrıca tekellerin örfi hukuka aykırı olduğu ve tekele neden olan patentlerin verilmeyeceği bizzat hükümdar tarafından ilan edilmiş oldu. Ancak yeni tekellerin önüne geçilemediği gibi parlamento ile sorunlar da ortadan kalkmadı (May ve Sell, 2006: 82, Dent, 2009: 429). James'in ayrıcalıklara ilişkin uygulamalarından kitap ticareti de nasibini aldı. Patentlerin belirli kitap isimleri için bireylere verilmesi, her çalışmanın eşsiz olduğu düşüncesini pekiştirmeye yardım etti. Eser hırsızlığı ile ilgili vakalar da bunda etkili oldu; bu yolla bir mülkiyet olarak kitaplar üzerindeki kopya hakkının niteliği ve kökeni hakkında giderek daha fazla soru ortaya atıldı. Telif hakkı da bu sorulardan hareketle belirmeye başladı (Feather, 1994: 29-30).

James döneminde gelir toplamadaki sorunlardan dolayı patentler o kadar kötüye kullanıldı ki, sorunlar yüzünden James tarafından üç kez feshedilen parlamento, dördüncü kez toplanarak tekeller konusunu tekrar gündemine aldı. Tekeller Yasası da 1624'te hazırlanıp bir yıl sonra onaylandı. Düzenlemenin asıl amacı ayrıcalıkların kötüye kullanılmalarının önüne geçmek, dahası loncaların statükosunu mümkün olduğunca yenilemekti. Bunun için genel bir işleyiş ve keyfi otorite yerine mahkeme kararlarına dayanan bir süreç hedefleniyordu (MacLeod, 1988: 15; Nachbar, 2005: 1374-5). Yasa, eksikliklerine rağmen uygulamalara ilişkin belirli bir standart sağladı.

Yenilikler konusunda 14 yıllık bir ayrıcalık tanıdı ve uygulamaların örfi hukuk mahkemeleri tarafından denetlenmesi şartını getirdi. Böylece Venedik'teki yasayla aynı çizgide bir kodifikasyon gerçekleştirildi. Buna göre patentler, rekabete istisna teşkil eden ayrıcalıklardı; “ilk ve gerçek mucide” (gerçekte tüccarları da içeren geniş bir kategoriydi) verilmeliydi. Ayrıcalıkların fiyatları yükseltmeleri, ticarete zarar vermeleri, “yasaya aykırı” ya da “devlete zararlı” olmaları durumunda yasaklanmaları öngörülmüştü (Guellec, 2007: 18; Spinello ve Bottis, 2009: 36). Ancak tekel de dâhil yenilik, yasaya aykırılık, devlete zararlı olmak gibi konuların niteliğine ilişkin hiçbir uzlaşma yoktu (Dent, 2009: 441-4).

Tekeller Yasası ne gerçek anlamda gelişmiş bir patent sistemi kurdu, ne de eski uygulamayı yenileyebildi. Daha ziyade siyasal bir uzlaşma olarak meseleyi daha sonraya ertelemiş oldu. Görüldüğü gibi İngiltere’de patent sistemi yenilikler konusundaki yaratıcılıkla çok az ilgiliydi. Esas olan kapitalist düzenlemelerin niteliği ve buna uygun siyasal mekanizmaların nasıl yerleştirileceğiydi. Tekeller Yasası bu sürecin hukuki temelleri açısından ilk önemli düzenlemeydi.

Patentler konusundaki anlaşmazlıklar karşısında Stationers’ Company de süreçten etkilendi. Doğmakta olan telif hakları sisteminin başlangıçta sansür mekanizmalarıyla denetlenmesi de giderek zayıflamaktaydı. Kraliçe Mary döneminde Stationers’ Company loncasına verilen kitaplar üzerindeki tekel, İngiliz devrimi sırasında kaldırılmış ve sansür uygulaması da farklılaştırılmıştı.

On yedinci yüzyıl sonuna kadar bu alanın düzenlenmesi 1662 tarihli Lisans Anlaşması (*Licensing Act*) ile gerçekleştirildi. Anlaşma uyarınca lonca üyeleri kitapların

basımı için lisans alırken, kitaplar bir kez kayıt altına alındıktan sonra başkaları tarafından basılması yasaklanmıştı. Lisans uygulaması asıl olarak gelişmekte olan basının düzenlenmesini öngörse de, kitap ticaretinin denetimi de bu yolla sağlanmaya çalışılıyordu (Hofman, 2009: 3). Ancak tekel sorunu yine kendini gösterdi ve lonca, Lisans Anlaşması'nı kötüye kullanmakla suçlandı. Anlaşma süreç içinde birkaç kez yenilendikten sonra 1694 yılında yenilenme için tekrar görüşülmeye başlandı.

John Locke da bu süreçle yakından ilgiliydi. Locke'un önemi sadece konuya ilişkin talepleri üst düzeyde dillendirmiş olmasından değil, onun emek teorisinin fikrî mülkiyetin haklılaştırılması ve kuramsallaştırılmasında bugün bile sıkça başvurulan bir kaynak olmasından kaynaklanmaktadır. Buna rağmen Locke'un bu konuda söyleyecek çok az şeyi vardı. Tekel meselesiyle, daha doğrusu Stationers' Company'nin sahip olduğu tekелci yetkiyle ilgili derdi, bir yazar olarak temelde çok daha pratikti. Locke, lonca üyelerinin okur-yazar ve eğitimcilere iyi hizmet vermediklerinden yakınıyordu.²⁴ Düşük kaliteli ve hatalı basımlar yapılıyor, bunlar düzeltilmediği gibi yüksek fiyatlar talep ediliyordu. Oysa ona göre basımcılık alanındaki özgürlük Hollanda'ya üstünlük sağlarken lonca tekeli İngiltere'de ciddi kayıplara neden oluyordu (Bettig, 1996: 19-22).

Sonuç olarak Lisans Anlaşması 1695'te kaldırıldı ve İngiltere'de zaten ihtiyaçlara cevap veremez duruma gelen sansür mekanizmasından yeni bir mülkiyet anlayışına doğru bir yerdeğiştirme başladı. Fikrî mülkiyet ile doğrudan bağ kuran 1709 tarihli Statute of Anne (Kraliçe Anne Yasası) düzenlemesine kadar bir belirsizlik ve serbestlik ortamı egemen oldu.

²⁴ Daha sonra göreceğimiz gibi kitaplar, o zamanlar ticari bir meta yerine öğrenmeyi teşvik eden araçlar olarak görülüyordu.

1.3. İlk Yasalaşma Hareketleri

Venedik ve sonrasındaki gelişmelere rağmen, fikrî mülkiyetin gerçek anlamda hukuksal alana dâhil olması on sekizinci yüzyılla birlikte gerçekleşti. Yerel gelişmelerin seyri, sonradan ortaya çıkacağı gibi bugüne ilişkin farklı fikrî mülkiyet anlayışlarının da temelini oluşturdu. Ekonomik ilişkilerin yanında, kültürel bakımdan dönüşümler de etkilerini göstermeye başladı. Basımcılık alanında yazarların eli güçlendi; sekülerleşme arttıkça yaratıcı olarak rolleri öne çıktı ve kitaplar üzerinde daha fazla hak iddia ettiler. Başlangıçta “edebî mülkiyet” olarak ortaya çıkan bu yeni mülkiyet biçiminde basımcılar ile yazarlar arasındaki ilişkileri tesis eden kitap piyasası, hukuki korumaya konu olan telif hakkının gerçek anlamıyla ortaya çıkışına da zemin hazırladı (Hesse, 2002: 32).

Statute of Anne olarak bilinen ve kraliçe Anne zamanında çıkarılan düzenleme, sansür mekanizmasının değişmesi ve 1695’te sona eren lisans anlaşmasının yarattığı boşlukta ilk telif yasası olarak ortaya çıktı.* Lisans anlaşması, kraliyet yetkisinin uzantısı olarak sansür mekanizmasının Stationers’ Company eliyle sürdürülmesini sağlıyordu. Ancak loncadaki kırtasiyeciler, siyasal iktidardaki ağırlığın parlamento lehine değişmeye başlaması ve lisans uygulamasının kaldırılmasıyla kaybettikleri hakları almak için lobi yapmaya başladılar. Sansür gündemden düştükçe lonca, haklarını savunmak için yazara da vurgu yapan yeni bir söylem geliştirmek zorunda kaldı (Spinello ve Bottis, 2009: 19). Bunda Daniel Defoe gibi yazarların yazarlık hakkını vurgulamaları ve basımcıları hırsızlıkla suçlamalarının da etkisi oldu. Locke’un lisans

* Yasanın tam adı “Bahse Konu Olan Süre İçinde, Basılı Kitapların Kopyalarını Yazar ve Alıcılara Devrederek Öğrenmenin Teşvik Edilmesi için Kanun” (*An Act for the Encouragement of Learning, by Vesting the Copies of Printed Books in the Authors or Purchasers of such Copies, during the Times therein mentioned*).

anlaşmasının kaldırılmasındaki rolüne benzer biçimde Defoe, *Statute of Anne*'in ortaya çıkışı öncesinde etkin bir rol oynadı. Özellikle kanun öncesindeki taslak metinlerde “öğrenmenin teşvik edilmesi” ifadesi onun tarafından sıkça kullanıldı (Deazley, 2004: 31-2 ve sonrası).

Düzenlemenin içeriği, kopyalama hakkının²⁵ kırtasiyecilerin tekeline çıkarılmasını öngörüyordu. Böylece lonca dışındakiler, yani yazarlar da hak sahibi olabiliyorlardı. Bunun dışında kopyalama hakkı için patent uygulamalarında olduğu gibi zaman sınırı getirildi. Yazarlar ya da onların elyazmalarını satın almış olanlar 14 yıllığına bir ayrıcalıklı hak elde ediyorlardı. Eğer 14 yılın sonunda yazar hayatta ise, kopyalama hakkı ona tekrar devrediliyordu. Klasik metinler üzerinde loncanın sahip olduğu bütün tekeller de kaldırıldı. Stationers' Company bütün kitapları kayıt altına almakla yükümlüydü. Böylece üyeler dışında herkese açık bir “deposit” sistemi kurularak kitapların yazarları ve basım hakkı sahipleri kayıt altına alınıyordu.

Statute of Anne, modern bir telif hakkı sistemi kuramadı ve var olan hukuki karmaşıklıkları sürdürdü. Önceki tartışmalardan çok şeyi devralması bakımından tamamıyla yeni ya da kurucu bir metin olmaktan da uzaktı (Deazley, 2004: 44-5 ve öncesi). Daha ziyade İngiltere tarihindeki birçok vaka gibi, bu düzenleme de bir uzlaşmaydı ve taraflardan hiçbirini gerçekte memnun etmedi. Temel bir hedef olup olmadığı tartışmalı da olsa lonca tekelinin ortadan kaldırılmasının amaçlandığı konusunda bir görüş birliği vardır. Deazley'e göre, bu alanda isteyen herkese piyasaya girme olanağı yaratmasıyla birlikte düzenlemenin merkezî ilgisi kitapların sürekli

²⁵ Kitap kopyalama bakımından bir hak kavrayışı oluşmuştu, ancak *copyright* teriminin ilk kez 1735 yılında Lordlar Kamarası'nda kullanıldığı belirtilmektedir (Hofman, 2009: 5).

üretilmesini sağlamaktı. Yazarların güçlenmesi ve tekelin ortadan kalkması bu açıdan daha ikincildi. Bu anlamda basit bir ticari düzenleme değil, “öğrenmenin teşvik edilmesi ve geliştirilmesi” bakımından yazarların rolünü de hesaba katan kültürel bir amaç söz konusuydu (Feather, 1994: 5).²⁶

Yasa, yayıncılık endüstrisinin işleyişinde önemli bir değişikliğe yol açmadığı gibi yazarlar bu şartlar altında piyasanın temel aktörleri de değillerdi. Ancak teliflerini satmak koşuluyla kitaplarını bastırabilirlerdi. Sürekli kitap üretilmesini sağlama hedefiyle birlikte piyasaya daha bağımlı hale gelmiş oldular, fakat pazarlık güçleri de artmıştı (Hofman, 2009: 5). Mülkiyet bir kez sansürden ayrılınca kitap piyasasındaki potansiyel kârlar da arttı ve matbaacılar, zanaatçı olmaktan ziyade kapitalistler haline geldiler. Yasa, bir açıdan bu mülkiyetin korunmasıyla ilgiliydi, dolayısıyla fikrî mülkiyetin korunma derecesi hakkındaki sonraki tartışmaları temsil ettiği söylenebilir (Innis, 2006: 234; Burke, 2004: 162).

Bunların yanında *Statute of Anne* iyi kaleme alınmamıştı. Metindeki bazı maddelerin anlamına ilişkin uzunca bir süre anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Bunun dışında yasanın gerçekte yeni haklar ortaya koyup koymadığı ya da örfî hukuku mu devam ettirdiği konusu, sonraki dönemin en önemli çatışmalarından birisi oldu.

Avrupa ile paralel olarak kitap ticareti İngiltere’de hızla genişliyordu. Önceki yüzyılda kâğıt üretimini de içine alan merkantilist yönelim, kitap alımında 1730’lara kadar dışa bağımlı olan İngiltere’nin giderek bu alanda kendine yeterliliğini ve *Statute*

²⁶ Bireycilik fikrinin henüz yeni gelişmekte olduğu bir dönemde Defoe gibi yazarların muhtemelen hatırı sayılır bir etkisi olmuştu. Fakat yazarlar tam bir yaratıcı olarak görülmeden önce eğitilmiş olan ve bunu halka aktarması gereken insanlar olarak düşünülüyorlardı (Deazley, 2004: 45-6).

of Anne’de öngörülen kitapların sürekli basımını gerçekleştirmeye yardımcı oldu (Innis, 2006: 232; Burke, 2004: 165). On sekizinci yüzyıldaki bu gelişmelerin arkasında büyük bir okur-yazar kitlesi yaratan kültürel bir dönüşüm yatıyordu. Okuyan kitlenin artması ve seküler bir edebiyatın alıcısı haline gelmesi geleneksel basımcılık üzerinde büyük bir değişimi dayattı. Çünkü bilginin daha ziyade aktarılması ve yorumlanmasına dayalı eski basımcılık zanaatı, klasik metinler üzerinden “sabit” bilgiyi yayıyordu. Kitap piyasası imtiyaz sistemine bağlı kalamazdı. Nitekim on sekizinci yüzyıl boyunca kitap üretimi dört kattan fazla arttı (Hesse, 2002: 31-3). Bu koşullarda yüzyılın ortalarına kadar büyük bir yayınevine bile sahip olamayan İngiltere’de basımcılık zanaatı, hızla tüccarlığa dönüşmeye başladı. Yazı yazmak, küçük bir azınlık için olsa bile önemli bir ticari kazanç kapısı durumuna geldi (Burke, 2004: 165-6).

Tüm bu gelişmeler, kitap alanındaki korsanlığı yakıcı bir sorun haline getirdi. Korsan basımlar özellikle taşrada basılıp merkezdeki piyasalara yayılıyordu. Devlet sınırlarının ötesinde, basım ayrıcalıklarının olmadığı alanlar korsan üretime daha elverişliydi. İrlandalı basımcılar bu alanda etkindiler ve *Statute of Anne* bu duruma ilişkin bir düzenleme getirmiyordu. Kitap satıcıları, yasada öngörülen koruma süreleri sona erince, özellikle İrlanda’da üretilmeye başlayan kitaplar için yeni stratejiler geliştirmeye çalıştılar ve çeşitli mercilere başvurdular (Hofman, 2009: 8; Deazley, 2006: 14).²⁷ Korsan üretim yapanlar, loncalara karşı kendilerini toplum çıkarlarının savunucuları olarak temsil ettiler. Bu çatışma, “faydacı” ve “doğal haklar” doktrinlerinin mücadelesi biçimini aldı ve bu dönemde kamu yararı söylemine yaslanan

²⁷ Grosheide ayrıca “korsanlığın yüksek fiyat ve zayıf dağıtımdan kaynaklanan ve bu yüzden ekonomik olarak düzenleyici bir mekanizma gibi işlev gördüğünü” belirtmektedir (Grosheide, 2010: 87).

“yarararı” görüş daha baskın çıktı (Hesse, 2002: 36-7). Kitap üretimi konusunda ortaya çıkan bu rekabet dönemine sonradan “kitap savaşı” (ya da “kitap satıcıları savaşı”)* adı verildi.

Bu rekabet döneminin başlangıcında, hukuki düzenlemelerin yetersizliğı ile birlikte telifin kapsamının artmasına ilişkin ilk gelişme de ortaya çıktı. Dönemin önemli sanatçılarından William Hogarth, kendi gravürlerinin izni dışında satılması karşısında Parlamento’dan 1734/5’te *Engravers Copyright Act*’in (Gravürcülerin Telif Hakları Yasası) çıkmasını sağladı. Böylece telifin kapsamı yazarlar yanında sanatçıları da kapsamış oldu ve bireysel ifade ile ilişkilendirilmeye başladı.

Statute of Anne’in bıraktığı boşlukta eski imtiyazları için çabalamaya devam eden basımcılar, kanunu yok sayarak kendi haklarının daimî olduğunda ısrar ettiler. Bunun için hukuksal yollara başvurdular (Spinello ve Bottis, 2009: 23). Kitap savaşının tüm şiddetini gösterdiği bir ortamda özellikle iki dava telif hakkının olgunlaşmasında belirleyici bir rol oynadı.

Bunların ilki *Millar v. Taylor* olarak bilinen davaydı. Davacı Andrew Millar, Robert Taylor aleyhine açtığı davada onun basım hakkı kendisine ait olan bir kitabı bastığını öne sürdü. Taylor da yazarın öldüğünü ve eserinin *Statute of Anne* uyarınca artık koruma altında olmadığını söyleyerek kendisini savundu. Mahkeme, Taylor’ın yeni basımlar yapmasını yasaklayan bir karar aldı (Deazley, 2006: 15). Mahkemenin yargıçları, *Statute of Anne* yasasının çözemediğı noktalarda özellikle de yazarlık temelinde telif hakkına ilişkin önemli tartışmalar yürüttüler. Buna rağmen yargıçlar,

* “*Battle of books*” ya da “*battle of booksellers*”.

eski ayrıcalıkların devamı noktasında “kopyalama hakkının bir mülkiyet olduğuna ve sonsuza kadar sürdüğüne” hükmettiler (Feather, 1994: 87-90).

Karardan bir yıl sonra, bu sefer İskoçyalı bir kitapçı olan Alexander Donaldson, provoke edici biçimde aynı kitabı basıp satmaya başlayınca Thomas Beckett isimli basımcı onu engellemek için başvuruda bulundu. *Donaldson v. Beckett* davası, öncekinin tersi biçimde sonuçlandı. Dava süresince yürütülen birçok tartışmadan sonra örfi hukuktan doğan daimî bir hakkın varlığı reddedilerek *Statute of Anne*’deki gibi bir zaman sınırı olduğu kabul edildi (Deazley, 2006: 15-21; May ve Sell, 2006: 94-5). Üniversiteler bu hükme karşı ayrıcalık talep ettiler ve bunun karşılığında *Universities Act* düzenlemesi kabul edildi. Bu muafiyetle birlikte iki prestijli üniversitenin desteklenmesi yönünde karar alındı ve böylece kitapların sürekli üretimi ile “öğrenmenin teşvik edilmesi” arasında, bireysel haklar ve kamusal yarar temelinde bir tür denge kurulmuş oldu (Deazley, 2006: 22-3). 1774’te sonuçlanan dava, tek el konumuna sahip yayıncıların elini zayıflattı ve küçük yayıncıların çoğalmasıyla piyasanın genişlemesine katkıda bulundu (Innis, 2006: 234).

Her iki dava, telif haklarına dayanan bir piyasanın oluşumunda önemli bir rol oynadı. Profesyonel yazar ve yayıncının temel aktörler olarak kabul gördüğü bu piyasa işleyişinde, kitap satıcıları ve onların eski ayrıcalıkları geri plana itildi. *Donaldson* davası *Statute of Anne* düzenlemesinin boş bıraktığı alanı doldurdu ve örfi hukukta bir doğal hak olduğunu reddetti. Böylece telif hakkı yasamadan kaynaklanan bir hak olarak görüldü (Feather, 1994: 122; Deazley, 2006: 21-2). Bir piyasa aktörü olarak kurumlaşırken yazarın görece bağımsız bir konum elde etmesi karşısında tüketim

toplumu olgusunun da ortaya çıkışı yatmaktadır. Bu da okuma oranının artması ve okuma pratiklerinin çeşitlenmesi ile ilgiliydi (Briggs ve Burke, 2011: 68-73).

Zaman açısından sınırlı bir telif hakkı kavrayışı da, esasen piyasanın işleyişi açısından en etkin korumanın ne olduğu konusundaki tartışmaların önünü açtı. Böylece temel mesele, yazarlar açısından telif hakkının süresinin ne olması gerektiğine doğru kaydı. Bu anlamıyla *Donaldson* davası, bugünküne en yakın biçimiyle telif hakkının kurumsallaşmasının başlangıcını oluşturdu. Bu dönemde hukuk literatürü de giderek genişliyordu. Deazley’e göre bu literatür, “hukukun kurucu gücünü” gösterirken “...[t]elif hakları üzerine yapılan hukuki incelemeler yasayı organize etmek, nakletmek ve eleştirmekten daha fazlasını yaptı; gerçekte yasayı yazdılar” (Deazley, 2006: 26-8).

Telif hakkının oluşum sürecinde patentler de imtiyaz olmaktan çıkıp, yavaş da olsa endüstriyel ihtiyaçlar doğrultusunda şekillenmeye başlamıştı. İngiliz devrimi sonrasında patent uygulamaları devam etti, ancak daha güçlü bir parlamento karşısında hükümdarlar daha dikkatli olmak durumundaydı. 1660’tan sonraki Charles II yönetimi, yanıt bekleyen patent talepleri karşısında hem kötüye kullanmaların önüne geçmek, hem de rejime bağlılık temelinde bir himaye sistemi arasında denge sağlamak durumundaydı. Bu yüzden patentler bir süre eski ayrıcalık uygulamalarının etkisini taşıdı ve asıl olarak saraya yakın çevrelerin ilgi odağı oldu (MacLeod, 1988: 20-9).

Bu koşullar altında patentlerin ekonomik etkileri konusundaki değerlendirmeler gelişigüzel yapıldı ve endüstriyel anlamda sistematik bir politika söz konusu olamadı. Gelir kaynağı ve himaye açısından sınırlı bir kaynak olduğu için yeniliğe sahip olanlar patent dışında siyasi yollarla isteklerine ulaşmaya çalıştılar. Bu yüzden patent sistemi on

sekizinci yüzyılın başlarında da hükümet ve bürokrasi çıkarları altında siyasi mercilerin etkisinde kaldı (MacLeod, 1988: 31-8). Tekeller Yasası'nın gölgesi hâlâ hissediliyordu ve önemli bir ölçüt olmaya devam ediyordu. Ancak patentlemenin aşamaları bir formaliteler bütünü olmanın dışına çıkamadı (MacLeod, 1988: 40-57). Bu durum 1720'lerle birlikte değişime uğradı ve patentler, koruma ve rekabet etmenin aracı olarak kullanılmaya başladı. Buradaki uzun dönemli etkilerden biri de, patentlerin yeni endüstriler yerine daha spesifik ürünler ya da belirli endüstriyel süreçler için kullanılmasıydı. Gelişen piyasalar ve genişleyen ticaretle birlikte on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren patentlerin kullanımı kendi yolunu çizmeye başlamış ve devletlerin eskisi kadar teşvikine ihtiyaç kalmamıştı (MacLeod, 1988: 52-4).

1.3.1. İngiltere Dışındaki Gelişmeler

Yasalaşma sürecinde İngiltere'den etkilenen ülkelerin başında ABD geliyordu. İlk kayıtlı telif hakkı Massachusetts kolonisindeki 1672 tarihli bir ayrıcalığa kadar geri götürülmüş olsa da, peşpeşe düzenlemelerin yapılması ve genel bir sistemin ortaya çıkışı daha sonra gerçekleşmiştir. Amerikan Bağımsızlık Savaşı gelişmelerin önünü açtığı gibi, bu süreçte mahkemelerin İngiliz egemenliğinden kurtulmasının da etkisi oldu. Böylece ABD anayasası öncesinde her eyalet kendi yasasını yapmaya girişti. Bunlardan ilki Connecticut eyaletinin 1783'te çıkardığı yasaydı. Kısa süre içinde Delaware eyaleti hariç, 13 eyaletten 12'si, üç yıl içinde telif hakları yasaları çıkardılar. Bu yasalar içerik ve biçim açısından *Statute of Anne* etkisi taşıyorlardı (Bettig, 1996:

24-5).²⁸ “Yazarın hakkı, öğrenmenin desteklenmesi, kitap ticaretinin düzenlenmesi ve tekelin önlenmesi” gibi İngiltere’deki gelişmelerde ortaya çıkan temalar, bu düzenlemelerde de yer buldu. Ancak içeriklerinin dağınık olması, kısa sürede ulusal bir telif hakları sistemine ihtiyaç duyulmasına yol açtı. Telifle ilişkin kayıtlar da eyaletlerin inisiyatifindeydi ve eyaletler arası ekonominin gelişmesi için daha standart düzenlemeler gerekiyordu (Bettig, 1996: 25-6).

Ancak genel bir sistemin oluşumu öncesinde, farklı doktrinler ve bu doktrinlerden hangilerinin yasaların temelini oluşturacağı konusunda koloniler arasında önemli anlaşmazlıklar ortaya çıktı. ABD’de de doğal haklar ve faydacı yaklaşımlar arasındaki çatışmalar belirleyici bir oynadı. Bir tarafta özel haklara sahip bireyler olarak yazar ya da mucitler, diğer tarafta bu hakların toplum adına sınırlandırılması gerektiğine ilişkin görüşler arasında bir gerilim ortaya çıktı (Hesse, 2002: 38).

ABD’deki telif hakkı anlayışı, meseleyi yazarlardan çok bütün insanlar bakımından ele alıyordu. 1790’daki ilk genel yasa da yazarlığın merkezî olmadığı bir düzenlemeyi esas almış oldu. Ancak o günkü konumları düşünüldüğünde yazarlar bakımından daha ileri haklar getirdi (Spinello ve Bottis, 2009: 31-2; Feather, 1994: 151). Daha sonraki gelişmelere etkisi açısından ABD’nin gerek patent, gerekse telif hakları bakımından getirdiği düzenleme, yalnızca ABD’de oturanların hak sahibi olmasıydı. Bu durumda yabancı yazar ya da mucitlerin hakları koruma altında olmadığı gibi, doğal hukuk ya da örfi hukuk argümanlarının da hükmü kalmıyordu (Spinello ve

²⁸ Connecticut eyaletinin çıkardığı yasa, *Statute of Anne*’deki “öğrenmenin cesaretlendirilmesi” yerine “edebiyat ve dehanın cesaretlendirilmesi için” (for the Encouragement of Literature and Genius) başlığını taşıyordu.

Bottis, 2009: 32-3). Patentler söz konusu olduğunda da, patentin verildiği eyaletler dışında koruma yoktu. İlk patent yasası asıl olarak ülkeyi bağımsız bir endüstriyel güç haline getirme önceliğine dayandırılmıştı. Bu durumda *prior art* kavramı çerçevesinde ele alınan, yani buluşla ilgili olmakla birlikte onu önceleyen bilgi birikimi dikkate alınmıyordu (Shiva, 2001: 17-8). ABD'nin sonraki yüzyıllarda önemli ihtilaflara neden olan bu farklılığı, gelişmekte olan bir ülke olmasıyla açıklanmıştır. Buna göre gelişmekte olan ülkeler, henüz büyük ölçekte üretmediği kendi kültürel ürünlerini korumaya çalışırken gelişmiş ülkelerin ürünlerinden karşılıksız olarak yararlanıyorlardı (Bettig, 1996: 27-8).

Fransa ise İngiltere'dekinden farklı bir geleneğin yaratıcısı olmuştur. İngiltere'deki patent sisteminin, parlamentonun yükselişiyle birlikte tedrici olarak merkezî yönetimin dışlanması ve daha fazla piyasa süreçlerine bağımlılıkla sonuçlanmasına karşılık, Fransa'da merkezî yönetimin güçlü olması farklı bir süreci doğurdu. Bu yüzden loncalar, ta ki devrim onları ortadan kaldırıncaya kadar Fransa'da giderek güçlendi. Bunların endüstriyel ve ticari faaliyetler üzerindeki denetimi hükümdar tarafından destekleniyordu; hükümdar onları sadece düzenleme için değil, kraliyet otoritesini genişletmenin aracı olarak kullanmaya çalışıyordu (Penrose, 1951: 8-9). Güçlü devlet etkisi, endüstriyel süreçlerde devlet merkezli bir patent sistemini, telif haklarında ise yazara öncelik tanıyan ve piyasa dışında ona belirli oranda özerklik veren bir geleneği ortaya çıkardı.

Daha on altıncı yüzyılın ortalarında Venedik etkisi Fransa'da da kendisini hissettirmeye başlamıştı. Henry II, İtalyan bir cam yapımcısına 1551 tarihinde on yıllık

bir ayrıcalık vermişti. Bu tarihlerden itibaren Fransa’da hükümdarlar, yeni teknolojilerin ülkeye getirilmesi için patentleri kullandılar (Guellec, 2007: 19-20). Ayrıca 1699 tarihli bir düzenlemeye dayanan bir patent değerlendirme sistemi vardı. Merkantilist politikalar burada da geçerliydi ve ülkede olmayan endüstrilerin kurulması temel amaçtı. Bunun sonucu olarak yabancı tekellerin tasfiyesi ve ithalatın azaltılması hedefleniyordu. Loncalar, devletin başat aktör olmasıyla yabancılarla rekabetin ve merkantilist politikaların aracısı durumuna geldiler. Diğer ülkelerde olduğu gibi mucit olmanın temel şartı, yeniliği ilk ithal eden kişi olmak ve yeniliğin ülke için faydalı olmasıydı. Merkezî yönetimin ayrıcalığının bir tür himayeye dayanması, patente ilişkin ciddi değerlendirmelerin yapılmaması ve Fransa’da patent sisteminin uzunca bir süre kayda dayanmasıyla sonuçlandı (Drahoş, 2010: 95-6).

Telif hakları alanında ise, sonradan kayıt hizmeti görecek olan İngiltere’dekine benzer bir “deposit” sistemi (*dépôt légal*) 1537’de başlatılmıştı. Buna göre bütün basımcılar, bastıkları kitapları Ulusal Kütüphane’ye (*Bibliothèque Nationale*) kaydetmek zorundaydılar (Schwabach, 2007: 4). İngiltere’deki loncanın bir benzeri Fransa’da da vardı ve kraliyet ayrıcalıklarına dayanarak her türlü basım işlerini elinde tutuyordu. Matbaacı olmak belirli şartlara bağlanmıştı ve matbaacıların sayısı 1686’da 36 olarak sınırlandırıldı. Devrim dönemine gelindiğinde ise matbaacıların sayısı oldukça artmış, basılacak eserlerin statüsü de kraliyete bağlı denetleme organının izniyle belirleniyordu. Çok sayıdaki ayrıcalık türleri arasında yazarın telif hakkına kaynak oluşturan ise, yazar ve mirasçılara eseri sonsuza kadar yayımlama tekeli verilmesiydi (*privilège d’auteur*). 1777’de lonca üyelerinin kitap basma ayrıcalıklarına ilişkin

düzenleme değiştirilince yazarlar da kendi eserlerini yayımlama şansı elde ettiler (Spinello ve Bottis, 2009: 27). Fransız hukuku bu açıdan hem sahiplik hakkını, hem de manevi (*moral*) bir hak içeren iki yönlü bir telif hakkı meydana getirdi. Sahiplik hakkı, ondan faydalanma ya da onu satmayı kapsar. Manevi hak ise daimîdir ve yazarın eserinin bütünlüğünü korumaya yöneliktir. Yazarın ekonomik kazancı ya da kitabının kopyalanması üzerindeki hakkı değil, ününü ve eserinin rızası dışında değiştirilmemesi unsurlarını barındıran ve topluma hizmet eden bir birey olarak yazarı korumayı öngörür. Bu yüzden manevi hak aktarılamaz, ancak miras yoluyla geçebilir (Hofman, 2009: 7-8).

Fransa’da devrimden sonra bütün loncalar ve ayrıcalıklar kaldırıldı. Bu süreçte yazarların bireysel nitelikleri yerine “öğrenmenin teşvik edilmesindeki” rolleri daha çok ön plana çıktı. Ancak peşpeşe yapılan düzenlemeler giderek yazarın korunmasına ve çalışmalarının toplumsal faydasına vurgu yapan bir telif hakkı anlayışını ortaya çıkardı. Özellikle İngiltere ile Fransa arasındaki kitap ticaretinin hacmi artıp, 1815’teki savaş sonrasında çeviriler yoluyla uluslararası alandaki ilişkiler de yoğunlaşınca, yazarların korunmasına ilişkin meseleler de daha fazla gündeme geldi (Feather, 1994: 151-2).

Benzer biçimde Almanya’da da yazarlık hakkı zamanla öne çıktı. Fakat İngiltere ve Fransa’nın aksine daha yavaş bir gelişme gerçekleşti. Almanya, özellikle felsefi geleneğiyle yazarlığın kurumsallaşmasına katkıda bulundu. Fichte gibi filozoflar, fikirden ziyade mülkiyeti yaratan unsurun bir fikrin kişisel olarak ifadesi olduğunu savunarak yazarlığın niteliğini tartışmaya açtılar.

1.4. İhtilaflar Sonrası Uluslararası Düzenlemeler

Fikrî mülkiyet (*intellectual property*) terim olarak ilk kez on dokuzuncu yüzyılın ortalarında kullanıldı, ama daha sonra yaygınlaşmaya başladı.²⁹ Fikrî mülkiyet türlerinin gelişimi devam ederken hepsi birbirinden ayrı olarak düşünülüyordu ve markalar ancak yüzyılın sonlarına doğru gelişti (Fisk, 2009: 12).

Telif haklarında düzenlemeler tüm dünyada yayılırken, telif konu olan alanlar da artmaktaydı. Geçen yüzyılda gelişmiş olan “yazarlık” anlayışı, yüzyılın başından itibaren güçlenmeye başladı. Bunda Endüstri Devrimi ile birlikte buhar gücünün basımcılık ve dağıtım alanını da geliştirmesinin büyük etkisi oldu (Feather, 1994: 122-44). Bir taraftan Fransa örneğinde yazarı merkeze alan bir manevi hakka, yani doğal haklara dayanan, diğer yandan İngiltere örneğinde kopyalama hakkı üzerinden yazarı ikinci plana iten gelenekler bu yüzyılda baskın hale geldi ve düzenlemelerin temelini oluşturdu (Grosheide, 2010: 95).³⁰ Artan okuyucularla birlikte piyasanın genişlemesi, yazar ve yayıncı arasındaki işbirliğini ve aynı zamanda rekabeti artırdı. Taraflar arasında dengenin oluşması, ihtilaflar sonrasında telif hakları yasalarının oluşum süreciyle gerçekleşti. Bu ihtilaflar, ilk uluslararası düzenlemelere zemin hazırladı.

Patentler de Endüstri Devrimi ile birlikte önem kazandı ve gerçek anlamıyla ilk patent ofislerinin ortaya çıkışıyla kurumsallaşma arttı. Patentlerin ekonomik etkileri ve teknoloji ile ilişkileri konusundaki görüşlerin belirginleşmesi de bu yüzyılda oldu. Yüzyıl ortasından itibaren ortaya çıkan patent ihtilafı, patent sistemlerinin gözden

²⁹ Oxford English Dictionary’de 1845’te, May ve Sell’in aktardıklarına göre ise 1855’te ilk defa kullanıldı (May ve Sell: 18).

³⁰ Bu gelenekler temelde kamu/özel ayrımını yansıtıyordu ve bu yüzyılda ikisi arasında bir denge olması gerektiğine ilişkin bir fikir birliği oluşmuştu (Hesse, 2002: 38).

geçirilmesine ve işlevlerinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı oldu. Bu dönemin ihtilafları, çoğunlukla ülkeler arasında teknoloji transferinin gerçekleştirilme biçimiyle ilgiliydi. Venedik örneğinde görülen endüstriyel casusluk, kalifiye işçi göçü, makine ithali sıkça görülüyordu ve bunlara yönelik yasaklamalar gündeme geliyordu. Bu dönemin sanayileşme politikaları, 20. yüzyılda temel bir tartışma konusu haline gelen teknoloji transferi ve patent tartışmasına ışık tutacak niteliktedir. Bugün gelişmekte olan ülkelere yapılmaması salık verilen birçok uygulama o dönem birçok ülke için nerdeyse standart haline gelmişti.³¹

1.4.1. Bern Sözleşmesi

On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde ulusal yasalardaki farklılıklar, teknolojik gelişmelerin ve kitap piyasasındaki genişlemenin de etkisiyle telif haklarının uluslararası alanda korunmasına yönelik çabaların artmasına neden oldu. Bir kez daha korsanlık meselesi, İngiliz yazarların kitaplarının ABD’de basılması dolayısıyla yeniden gündeme gelmişti.

Başka ülkelerin telif haklarının tanınması uygulaması bu dönemde oldukça sınırlıydı. Ancak bu mesele İngilizce konuşulan ülkeler arasında daha büyük sorunlara neden oluyordu. ABD anayasası “faydalı sanatlar” (*useful arts*) ibaresiyle açıkça faydacı bir mantığı ve ticari kaygıyı yansıtıyordu (Sell, 2003: 60-1). Basım teknolojisindeki gelişmeler ucuz ve büyük ölçekli kitap basımını olanaklı hale getirmiş, artan okuyucu talebi de Charles Dickens gibi İngiliz yazarların bu büyük pazardan

³¹ Bugünün gelişmiş ülkelerinin, patentler ve bununla bağlantılı teknoloji transferi ile ilgili o dönemlerde uyguladıkları sanayileşme politikaları konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz. (Chang, 2009a); daha kısa bir özet için (Chang ve Grabel, 2005: 17-27).

kazanç elde etmelerine engel olmuştu. Yabancılarla yönelik telif haklarının yokluğunda, 1830'lara kadar İngiliz yayıncıların ABD'deki piyasaya dönük sınırlı etkileri, bu yıllarda ABD'de ekonomik durgunluğun ortaya çıkmasıyla daha da azaldı ve karşılıklı korsanlık faaliyetlerinin dramatik artışına neden oldu. Korsanlığın kurucu etkisi burada da kendini gösterdi ve uluslararası bir düzenlemeye yönelik hissiyatı besledi. İngiliz yazarlar 1836'da ABD Kongresi'ne başvurdular ancak talepleri ekonomik durgunluk ortamında kabul görmedi (Feather, 1994: 153-8; May ve Sell, 2006: 114).

Bu süreçte İngilizler uluslararası bir düzenleme için büyük çaba göstermeye başladılar. İngiltere'de 1842 tarihli yasaya giden sancılı süreç sonunda yazarlar, uzun uğraşlarla birlikte asli bir piyasa aktörü olarak kendilerini kabul ettirmişlerdi (Feather, 1994: 155-6). Bir taraftan telif haklarına konu olan alanlar yasal düzenlemeye dâhil edildi, diğer taraftan başka ülkelerle, örneğin Fransa ile çeviri kitaplar konusunda 1851'de olduğu gibi ikili anlaşmalar yapıldı. Benzer biçimde anlaşmaların yaygınlaşması, uluslararası bir düzenleme öncesinde Avrupa çapında parçalı da olsa bir ortaklaşmanın oluşmasını sağladı (Feather, 1994: 160-1).

Avrupa'da da aynı dili konuşan ülkeler arasında benzer sorunlar vardı. Belçika ve İsviçreli yayıncılar Fransızlarla rekabet halindeydi ve sonucunda karşılıklı anlaşmalar yapılmıştı. Fransa'nın 1852'de tek taraflı olarak yabancı çalışmaların korsanlığını yasaklayan bir düzenleme yapmasıyla on yıl içinde 23 ülke ile telif hakkı anlaşması imzaladı. 1858 yılında da yazar ve sanatçıları bir araya getiren ve başkanlığını Victor Hugo'nun yaptığı bir kongre toplandı. Kongrenin amacı yazarların haklarını uluslararası planda korumaya dönük bir rejim oluşturmaktı, ancak bunun

yerine ülkelerin kendi yazarlarına tanıdığı korumayı yabancılara genişleterek Bern Sözleşmesi'nin esasını oluşturan bir “ulusal işlem” doktrini ilan etti.³² Bu çabalar 1878’de yine Victor Hugo’nun başkanı olduğu ve Dostoyevski’den Tolstoy’a kadar birçok üyesi olan Uluslararası Edebiyat ve Sanat Birliği’nin (*Association Littéraire et Artistique Internationale - ALAI*) kurulmasıyla sonuçlandı (Hesse, 2002: 40; Hofman, 2009: 8-9). Birliğin yoğun çabalarıyla 1883’te bir sözleşme taslağı oluşturuldu ve İsviçre hükümetinin çağrısıyla Bern’de bir konferans toplandı. Çok sayıda ülkenin katılımıyla 9 Eylül 1886’da Bern Sözleşmesi imzalandı; bir yıl sonra da yürürlüğe girdi. Görüşmelere gözlemci olarak katılan ABD ise, ulusal yasası uyumlu olmadığı için sözleşmeye dâhil olmadı. Gerek 1790 tarihli ABD Federal Telif Hakları Yasası, gerekse onun ardılı olan 1831 tarihli düzenleme, telif hakkı korumasını kayıt altına alma şartına bağlıyordu. Ayrıca kitap basımının ABD’de yapılması gerekiyordu (Sell, 2003: 61; Feather, 1994: 163-6).

Bern Sözleşmesi’nin altında yatan temel ilkeler fark gözetmeme, ulusal işlem ve öncelik hakkı, yani ilk yaratan kişiye koruma sağlamaktı. Bu çerçevede ülkeler kendi ulusal yasalarını yapabilirlerdi, ancak hukuki korumayı yabancılara genişletmek zorundaydılar. ABD bu şartları yerine getirmede, fakat Bern’den sonra ABD içinden de sözleşmeye taraf olunması konusunda lobi faaliyetleri başladı. Yüzyılın başından

³² Ulusal işlem ilkesi, birliğe dâhil ülkelerde uyruklar arasında eşit muamele görülmesi amacına yöneliktir. Uluslararası alanda artan uyuşmazlıkların çözülmesi için bu ilkenin, ulusal yasaların da birbirine uyumlulaştırılmasını sağlama işlevi olmuştur. Nitekim daha sonra Dünya Fikrî Mülkiyet Örgütü’nün (WIPO) temel anlaşmalarından biri haline gelecek olan Bern Sözleşmesi, WIPO’nun yasalar arasındaki uyumu sağlama konusunda bugün sahip olduğu küresel etkiyi anlamak açısından önemlidir. Bu bakımdan uluslararası plandaki ilk “ihtilaf çözme” ilkesi olarak ulusal işlemin, ülkelerin karşılıklılık esasına bağlı kalmalarını engelleyerek gerçek anlamda uluslararası bir düzenin tesisine temel hazırladığı söylenebilir. Yine de ilkenin uygulama ölçütleri ulusal mevzuatın üstünde yer almıyor, sadece bu mevzuatın uygulanmasında uluslararası alana uzanan bir eşitlik durumunu güvenceye alıyordu (ayrıntılar için bkz. Dardağan, 2000: 29-33).

itibaren telif hakları konusunda çıkarları çatışan, bir tarafta İngiliz kitaplarının korsan basımından devasa kârlar elde eden yayıncılar ile diğer tarafta İngilizlerin kitaplarıyla rekabet edemeyen yerli yazarlar arasındaki çekişme, eski yayıncıların kitlelere dönük ucuz üretim yapan yeni yayıncılar karşısında kazançlarının azaldığını görüp fikrî mülkiyet korumasının gerekliliğini savunmaya başlamalarıyla 1880’de yatışmaya yüz tuttu (Hesse, 2002: 40-2; May ve Sell, 2006: 120-1). Bu koşullarda ABD bazı ödünler verse de Bern’e dâhil olacak kadar değişiklik yapmadı, ama bir denge sağlamayı hedefleyen 1891 tarihli *Chase Act* düzenlemesi ile İngilizlerin istediği bazı talepleri yerine getirdi. Yine de koruma elde etmek için eserlerin dizgisinin ya da yeniden basımı gibi işlemlerin ABD’de yapılması gerekiyordu. Dahası ABD, İngiliz kitapları daha ucuza satarak Kanada ve kolonilerdeki okuyucu pazarından da İngilizleri büyük ölçüde dışlamıştı (Feather, 1994: 168-71; Sell, 2003: 62). ABD’nin Bern’e katılımı 1986 yılına kadar yüz yıl gecikti. Fakat Bern Sözleşmesi telif hakları alanında parçalı olan ulusal yasaları büyük ölçüde tek bir uluslararası düzen içinde bütünleştirdi.

1.4.2. Endüstri Devrimi’nin Yarattığı Patent Rekabeti

Endüstri Devrimi, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısı ile on dokuzuncu yüzyılı kapsayan ve ilk olarak İngiltere’de ortaya çıkan, çoğunlukla da teknolojik değişimle karakterize edilen bir dönemi ifade eder. Devrimsel nitelikleri birçok düşünür tarafından kabul edilen bu dönem için “neden İngiltere?” sorusu da tartışma konusudur. Temel olarak üretimde buhar gücünün kullanılması ile başlayan teknolojik yeniliklerin ortaya çıkışının altında, bir tarafta mucitler diğer tarafta toplumsal koşulları öne çıkaran bir

“teknolojik determinizm” tartışmasının izi sürülebilir.³³ Bu dönemde patentler, hem teknoloji yönetiminin hem de buna bağlı piyasa gücünü denetlemenin bir yolu olarak, geçmişte ayrıcalıklara dayanan uygulamalar yerine bugünkü kullanımlarına daha da yaklaştılar. James Watt gibi mucitlerin tarihsel olarak etkileri, devletlerin rolü ve teknoloji politikaları açısından patentlerin önemine ilişkin bir tartışma olanağı verdiği gibi, yeniliklerin yayılması ve -kapitalist- iktisadi gelişme açısından patentlere atfedilen rolün de sorgulanmasına olanak sağlamaktadır.

Endüstri Devrimi öncesinde bilimsel bilginin teknolojiye uygulanması ve teknolojinin standartlaşma düzeyi düşüktü; alet yapımı da henüz bir sanat ya da zanaattı. Makinaların genel yasalara bağlı olarak çalıştığı fikri oluşmadığı gibi, her makine kendi içinde eşsiz olarak görülüyordu. Mekanikleşme ve araçların belirli prototiplere dönüşümü ile birlikte bilim insanı/mühendis ayrımı da kurumsallaşmaya başladı (Mokyr, 1990: 72-5). Bu zamana kadar teknolojinin aktarılmasında işçiler temel önemdeydi. Makinelerin işleyişindeki bilimsel ilkeler ancak zamanla anlaşıldı, dolayısıyla teknik talimatlar herkesin kullanımına açık bir şekilde formüle edilmemişti. Bu yüzden bilimsel süreçler, gerekli eğitimi almış herkesin uygulamasına açık evrensel standartlar yerine işçilerin el becerileri temelinde işlediği ölçüde bir zanaat ya da sanatsal faaliyetti. Üretimin sorunsuz işlemesi de çoğunlukla kalifiye işçinin varlığını zorunlu hale getiriyordu (Chang, 2009b: 180-2). Bilimsel gelişmenin olanaklı kıldığı buluşlardaki artışla birlikte daha fazla ve daha iyi ürünler üretilebilmesi patentlerin

³³ Örneğin Braudel, buhar gücünün ve benzer teknolojilerin farklı zamanlarda geliştirildiğini, fakat bu yolla mevcut “potansiyel bir devrimin” ancak İngiltere’de gerçekleştiğini belirtirken (Braudel [1991]: 95-8) Mokyr, tarihin sözünü etmediği, başarısız olmuş ya da rekabette geri kalmış olan mucitlerden yola çıkarak yeniliğin ortaya çıkışı ile geliştirilmesi arasında farka -yani bilimsel bilgi ile teknolojik kapasite farkına- değinerek toplumsal belirlenimi öne çıkarırlar, bkz. Mokyr, 1990: 111-2.

sayısındaki artışı da açıklamaktadır. Patentlerin önemi endüstriye göre değişse de endüstriyel devriminin ilk aşamasında teknolojik değişimlerin özellikle enerji, metalurji, tekstil alanlarında yoğunlaştığı kabul edilmektedir (Mokyr, 1990: 82 ve sonrası).

Patentlerin icat etmek ya da yenilikle bağlantısı bu döneme kadar belirsizdir. MacLeod patentlerin ancak on sekizinci yüzyılın sonuna doğrudan icatlarla ilişkilendiğini belirtir (1988: 2 ve 7), ancak bu durumda bile patentlerin hepsi yenilik olmadığı gibi bütün yenilikler de patentlenmiyordu; patentler daha ziyade rekabetçi endüstrilerde öne çıkmıştı. Endüstri Devrimi'ndeki rolü açısından patent sistemi ne fazla koruma yoluyla potansiyel yenilikleri engellemeli ne de yeni fikirlerin ifşa edilmesini önleyici biçimde korumadan yoksun olmalıydı. İngiltere'nin bu ikisi arasında bir yerde durduğu ifade edilmiştir. Ancak bu, söz konusu dönemde İngiltere'nin başka ülkelerdeki buluşları ödünç alması, taklit etmesi ve çalmasına engel olmadı (Mokyr, 1990: 251-2 ve 107).³⁴

Bu sistemin işleminde devletlerin rolü önemliydi. Yeni teknolojilerin etkisi oranında bundan zarar görenlerin direnişi de yüksek oldu. Dolayısıyla teknolojiler devlet denetiminde olmadığı ya da rejime tehdit olarak algılandığı durumlarda kimi zaman durduruldu ya da geciktirildi (Mokyr, 1990: 178-83). Ancak endüstriyel devrim sırasında yönetimlerin teknoloji karşısında kayıtsız kalmaları olanaksız hale gelince bizzat devletler, teknolojiye öncü bir işlev edindiler ve “makine kırıncılar” gibi kesimlerden yükselen toplumsal direnişi sert biçimde bastırdılar (Mokyr, 1990: 256-9).

³⁴ Mokyr, “[P]atent sistemi öngörülen başarı olasılığının çok düşük olması dolayısıyla beklenen toplumsal artının düşük olduğu yenilikleri teşvik eder, yani benim makro-yenilikler olarak adlandırdığım, kabul edilmiş uygulamadan radikal bir kopuşu temsil eden fikirleri teşvik eder” diye eklemektedir. Ancak buluşun üretime sokulmasından sonra bu potansiyel kazancın korunması için patentler bu dönemde de sıkça kullanıldılar.

James Watt, patentlerin bu dönemdeki rolünü gösteren önemli örneklerden biridir. Watt, Endüstri Devrimi'nin başında buhar gücünü geliştirmeye çalışan çok sayıda mucitten biriydi. Kişisel yeteneği yanında iş ortağı olan Boulton'ın parlamentoda güçlü bağlantılarının olması ona önemli avantajlar sağlamıştı. Watt gücünü çoğunlukla başkalarının buluşunu engellemek için harcadı. Almış olduğu patentin içeriğini ne çok geniş, ne de çok dar tutarak bunu sürekli olarak patentinin ihlâl edildiğini öne sürmek için kullandı (Boldrin ve Levine, 2010: 12; May ve Sell, 2006: 98-100). Watt lisanslar yoluyla buluşunu o kadar etkili kullandı ki, on sekizinci yüzyılda yaklaşık yüzde 30'u Watt tarafından olmak üzere 2500'e yakın motorun yapıldığı hesaplanmıştır (Mokyr, 1990: 88).

Watt patentinin süresi dolduktan sonra 31 yıllığına uzatılmasını sağladı. Bu süre içinde bekletilen çok sayıda yenilik, sürenin sona ermesiyle gün yüzüne çıkabildi. Watt'ın sahip olduğu tekeli koruma çabaları, bu yeniliklerin ortaya çıkmasını ve buhar gücü teknolojisinin gelişimini yirmi yıl kadar engelledi. Örneğin daha üstün bir makinenin patentini 1781 yılında alan Jonathan Hornblower, Watt'ın patentini ihlâl ettiği gerekçesiyle 1800 yılına kadar beklemek zorunda kalmıştı. Gerçekte buhar gücü teknolojisinin gelişimi, ancak bu süreden sonra gerçekleşti. Hukuk sisteminin bu şekilde istismar edilmesi, Watt'ın sonradan kendi teknolojisini geliştirmesini de aynı şekilde önledi. Watt ve Boulton, patent koruması olmasaydı olasılıkla başka bir yol izlemek durumunda kalacaklar ve lisanslardan kâr elde etmek yerine buluşlarını geliştirmeye çalışacaklardı (Boldrin ve Levine, 2010: 12-8; Mokyr, 1990: 88).

Endüstri Devrimi sırasında İngiltere'nin üstünlüğünden ABD de yararlandı. Bu dönemde ABD'nin üretim yapısı tekstil ve silaha dayanıyordu ve İngiltere'nin aksine on dokuzuncu yüzyıl ortasına kadar fabrika üretimi neredeyse yoktu. Dolayısıyla ABD teknoloji transfer etmek durumundaydı ve yetişmiş eleman azlığından dolayı bunların göçünü yasaklayan yasalar çıkarılıyordu (Fisk, 2009: 19-20).³⁵ Bu da ABD patent yasasının uluslararası korumayı dışlayan pragmatik özünü açıklar. Bu dönemin önceliği teknolojik altyapıyı güçlendirmek ve İngiltere gibi ülkelerin bu alandaki yeniliklerini ithal etmek olduğu için, ülkedeki sanayi lobisinin baskısı patent sisteminin çıkarılmasında etkili oldu (Guellec, 2007: 22).

ABD patent sistemi bu yüzden yerli mucitlerin teşvik edilmesini ön planda tuttu. İcadı getirenlerin değil, mucitlerin patent almaları amaçlanmıştı. Ancak yenilik, ülkeye getirilen buluşun orijinalliğine dayanıyordu. Örneğin ABD'de buharlı gemilerin patent alması 1787'de, yani Watt'ın 1772'deki keşfinden sonra gerçekleşti. Dolayısıyla gelişmekte olan ABD'de mucitlerin diğer ülkelere göre daha az masraf karşılığında ödüllendirilmesi söz konusu olmuştur (Shiva, 2001: 16-7). Patent verme işlemlerinin siyasal mercilerce (ABD'de ilk patentler bizzat Thomas Jefferson'ın da bulunduğu bir kurul tarafından veriliyordu) değerlendirilmesinin yarattığı sorunlarla birlikte, yapılan yasa değişiklikleriyle meselenin mahkemelere intikali sağlandı. Ancak sistemin

³⁵ Üretimde makineleşmenin artmasından önce teknolojinin aktarılmasının başlıca yolu kalifiye işçilerden yararlanmaktı. İngiltere bunun için 1719'da bu tür işçilerin kaçırılmalarını yasaklayan bir yasa çıkardı; kaçıp da 6 ay içinde geri dönmeyen işçilerin mallarına el konuluyor ve vatandaşlıktan çıkarılıyorlardı. Makinelerin öneminin artmasıyla birlikte yasaklar, 1750'de "alet ve edevatın" ihracatına kadar genişletildi. Kilit teknolojiler, kalifiye işçi ve makinelerin ithal edilmesi yoluyla üzerlerinde hâkimiyet kurmaya yetmeyecek denli karmaşık hale geldiklerinde de fikrî mülkiyet koruması, özellikle de patent lisansları öne çıktı (Chang, 2009a: 102-6). İronik bir şekilde İngiltere, buhar gücü ile ilgili makinelerin, makine parçalarının ve yetişmiş elemanların ihraç edilmesini yasaklamasına rağmen ABD'yi de ithal etti.

oturması zaman aldı ve patentlere ilişkin şikayetler çoğaldı. Patentlemenin müsrif ve spekulatif bir iş haline geldiği dile getirildi. Böylece dünyadaki ilk patent ofisinin resmen kurulmasını sağlayan ve ABD patent sisteminin çekirdeği haline gelen 1836 düzenlemesi yapıldı (Drahos, 2010: 100-2).

1791’de patent yasasını kabul etmiş olan Fransa’da 1844’te değişiklik yapıldı. Bu yasayla Fransız sisteminde fikrî mülkiyetin doğal haklarla ilişkilendirilmesi, bir buluşun değeriyle ilgili hükümetin değerlendirme yapma yetkisini geri plana itti. Fransız sistemi patent ayrıcalıkları için sistematik değerlendirmeyi başlatan ilk ülkelerden birisi olması rağmen, zamanla patent öncesi değerlendirmenin önemi geri planda kaldı. Bununla birlikte Fransız sistemi uzunca bir süre görece hantal bir yapıya sahip oldu. Ancak on dokuzuncu yüzyılda yine de etkili oldu ve çoğu Avrupa ve Latin Amerika ülkelerinin yasaları Fransız yasasını model aldı (Guellec, 2007: 22; Khan ve Sokoloff, 2004: 12-5).

Patent sistemlerindeki yenilik ve ilerlemeye rağmen bu dönemdeki önemli gelişmelerinden birisi on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıkan ve 1840-1875 arasında uluslararası boyut kazanan patent ihtilafıydı. Ticaret hacmi ve genel olarak ekonomik faaliyetlerdeki artışla birlikte Karl Polanyi’nin benzetmesiyle bir “büyük dönüşüm” yüzyıla damgasını vurdu. Bu evrede piyasaların genişlemesi fikrî mülkiyeti de içine aldı.

On dokuzuncu yüzyılın ortasına gelindiğinde birçok Avrupa ülkesi patent yasaları kabul etmişti. Patentlerin çelişkili yapısı, ekonominin genişleme evresinde farklı çıkarların karşı karşıya gelmesine yol açtı. Bu süreçte kabaca iki zıt eğilim belirmişti. Birincisi, “endüstriyel faaliyetlerin artışıyla mühendis, mucit ve üreticiler daha iyi ve

daha fazla patent koruması talebinde bulundular; bazı büyük ülkelerdeki endüstriyel grupların çıkarları, onların küçük ülkelerde patent yasalarının kabulü için harekete geçmelerine yol açtı”. İkincisi, “piyasaların genişlemesi, uluslararası ticaretin kapsamındaki artış ve emeğin uluslararası işbölümü yoluyla ekonomik ilerlemedeki fırsatların buna eşlik etmesi... serbest ticaret hareketinin yükselmesine ve patent sisteminin tekeli ve sınırlayıcı taraflarının gitgide farkına varılmasını sağladı” (Penrose, 1951: 13-4).

Buradaki gerilimler özellikle yüzyıl başından itibaren Almanya’da kendini gösterdi. 1833’te kurulan Alman Gümrük Birliği (*Zollverein*) hangi malların ülkeye gireceği konusundaki eyaletlerin hakkını saklı tutmuştu ve bunlardan bazıları patentlerin konusunu oluşturuyordu. 1842’de yapılan bir anlaşma da sorunu çözmedi ve ticari birlikler, sanayiciler ve mühendisler patent sisteminin oluşturulması için mücadele ettiler. Bunun karşısında Bismarck’ın desteğini de alan iktisatçılar sistemin tamamen kaldırılması yönünde çaba harcadılar. Patent karşıtı söylem o kadar etkili oldu ki, birçok ülkede patent yasaları kaldırıldı (Penrose, 1951: 14-5; Guellec, 2007: 23). Bu süreçte mucitler için patentler yerine farklı ödüllendirme mekanizmaları önerilse de (hükümet kaynaklı fonlar, endüstri bileşenlerinin oluşturduğu kuruluşların teşvikleri gibi), uygulamadaki olası zorluklar nedeniyle fazla taraftar toplayamadılar (Machlup ve Penrose, 1950: 19-20).

Hızla yükselen patent karşıtı hareketin başarısını aynı hızla düşüren olay 1873 Krizi oldu. Ekonomik genişlemeye eşlik eden serbest ticaret doktrininin karşısında korumacılık yeniden güç kazandı. Bu gelişmeler daha ateşli bir rekabet ortamına yol

açtığı için patentler yeniden gündeme geldiler (Machlup ve Penrose, 1950: 15). Patentler sadece koruma elde etmek için değil, kartel ve tröstlerin yıkıcı rekabetini önlemeye dönük tekel karşıtı yasaların sınırlamalarından kurtulmak için kullanıldılar. Örneğin ABD’de Sherman Anti-Tekel Yasası’nın (*Sherman Anti-Trust Act*) etkisini en aza indirmek için büyük şirketler ilgilerini patentlere yönelttiler. Burada dikkat çekici olan nokta, fikrî mülkiyetin serbest piyasa ilkelerinin ihlâli olduğu düşüncesi ve tekelin pejoratif anlamının gerilemesi yanında, serbest ticaretin bu yolla sınırlandırılmasının ulusal amaçlar söz konusu olduğunda haklı görülmeye başlanmasıydı (Perelman, 2003: 33-4; May ve Sell, 2006: 115-6).³⁶

Patent ihtilafının sona ermesi, bazı yazarların İkinci Endüstri Devrimi adını verdikleri dönemin de başlangıcına rastlamaktadır. Burada özellikle patentlerin kullanımı ve etkisi açısından yeni eğilimler ortaya çıktı. Bilimsel bilginin teknolojiyle yakınsaması daha merkezî ve karmaşık uygulamalara yol açtığı gibi, devrimin ilk dönemindeki mekanik buluşların aksine bu ikinci evrede kimya ve elektrik gibi alanlar büyük gelişme gösterdi. Büyük araştırma geliştirme laboratuvarları yanında devasa şirketler ortaya çıktı ve Almanya örneğinde olduğu gibi devlet fonları önemli hale geldi. Büyük ölçekli şirketler, karmaşık süreçleri birleştirme ve masrafları düşürme ihtiyacına karşılık veriyorlardı (Mokyr, 1990: 113-6).

³⁶ May, patent ihtilafında serbest ticaret yanlılarının çabalarının, gerçekte fikrî mülkiyetin kaldırılmasından çok, patent sistemlerinde reform yapılmasının önünü açtığını belirtir. Bu durumda fikrî mülkiyetin uluslararası düzenlenmesi meselesi öne çıktı. Patent sahiplerinin haklarına yönelik propaganda ve serbest ticaretin desteklenmesindeki düşüş fikrî mülkiyet sisteminin genişlemesini kolaylaştırdı. Kaldırılması taraftarları da uluslararası düzenlemeye sıcak baktılar çünkü ulusal koruma ancak bu şekilde tolere edilebilirdi. Yani fikrî mülkiyet serbest ticarete karşı olmakla birlikte ulusal çıkarlara hizmet ettiği ölçüde kabul görüyordu (2007b: 15-6).

Endüstrileşmeyle birlikte yapısı değişen şirketlerdeki iş örgütlenmesinde de bir dönüşüm yaşandı ve şirket bünyesinde çalışma, statü yerine sözleşmeye dayanan bir ilişki biçimini aldı. Catherine Fisk, orta sınıf-vasıflı çalışanlar için bu dönüşümün “esaretten özgürlüğe değil, girişimcilikten bağımlılığa geçiş” olduğunu belirtmektedir. Buradaki eğilim, fikrî mülkiyet üreten insanların girişimciliklerini azaltıp kendi ürünlerine yabancılaştırdığı gibi, fikrî mülkiyet üzerinde şirketlerin egemenliğine yol açtı (2009: 2-3). Bu değişim, Endüstri Devrimi’nin başındaki girişimci mucit tipinin sonu anlamına geliyordu. Fikrî ürünlerin kapsamının artması, yükselen orta sınıflarla birlikte tüketim olgusunu ön plana çıkardı ve fikrî mülkiyetin değerinin üretim yerine tüketimle ölçülmesini beraberinde getirdi. Yaratıcının rolündeki azalma da şirketlerin denetim güçlerini pekiştirdi (2009: 9-11).

Buradaki dönüşümler özellikle Almanya’da kimya sektörünün gelişiminde görülebilir. Almanya’da devlet-destekli kuruluşlar ve bilimsel gelişmeyi teşvik edecek eğitim kurumlarının etkisiyle boya ve tarımsal ilaçlar gibi kimyasal süreçlere dayanan alanlarda önemli gelişmeler kaydedildi (Mokyr, 1990: 119-22). Alman firmaları oluşumunda önemli rol oynadıkları 1877 tarihli Alman patent yasasından faydalanarak yeni bir iş modeli yarattılar. Öncelikle yasanın patent almak için “başvuran” lehine mucit terimini dışlaması şirketlerin gücünü artırdı. Bunun dışında Almanya’da kimyasal maddeler yerine işlemler patentlenebiliyordu ve Alman şirketler, bunun geçerli olmadığı ABD ve İngiltere gibi ülkelerde patent elde etmeye çalıştılar. Ayrıca Werner Siemens’in çabalarıyla, başka ülkeler Almanya’da patent aldıklarında üç yıl içinde onu işleme koyma zorunluluğu patent yasasına eklendi. Alman firmalar, benzer bir uygulamanın

ABD yasasında olmamasından faydalanarak bunu çok sayıda patent elde edip diğer firmaları dışlamak için kullandılar. Ulusal korumayı öne çıkararak bütün bu stratejiler, Alman firmaların 1912 yılı itibariyle kimyasallar konusunda ABD'deki patentlerin yüzde 98'ini ele geçirmelerini sağladı. Patentlerin bu şekilde kullanımı sonucunda birçok ülke Alman modelini örnek aldı (May ve Sell, 2006: 126-7; Drahos, 2010: 103-4).

Yeni patent stratejileri izleyen bir diğer mucit Thomas Edison'du. ABD şirketlerinin önemli teknolojik yenilikler yapmalarıyla birlikte güçlü bir koruma rejimi de gündeme geldi. ABD'de 1871 tarihli yasa, şirket yöneticilerine çalışanlarının yeniliklerini patentleme hakkı vermişti. Bu sırada Edison, güçlü koruma için 1883'teki Paris Sözleşmesi öncesindeki görüşmeler için baskı yaptı (Sell, 2003: 65). Edison da tıpkı James Watt gibi, patentler konusunda başkalarının yardımından faydalandı ve etkili bir patent stratejisi sayesinde rakiplerini dışarıda bırakıp büyük kazançlar elde etti. Edison o kadar yırtıcı bir strateji izledi ki, 1885 ile 1901 yılları arasında iki milyon dolar harcayarak 200'den fazla ihlâl davası açtı (May ve Sell, 2006: 122-4).

ABD'de şirketler, yüzyıl sonundaki tekel karşıtı ortamda patentleri kullanmak dışında birleşme yoluna gittiler. Böylece Alman firmalarla rekabet etmeye çalışarak büyük araştırma laboratuvarları kurdular. 1873'teki krizden sonra aslen bağımsız mucitleri korumayı amaçlayan patent sistemi, bizzat teknoloji üretmeye başlayan şirketlerin mülkiyetlerini korumak için kullanıldı. Mahkemelerin şirket patentlerini tanımaya başlamalarıyla şirketler tüzel kişilik kazanarak hukuk nezdinde birey gibi kabul edildiler (Perelman, 2002: 21-2; Perelman, 2003: 35-6). Şirket mülkiyetinin

yükselişini telif haklarını da içine aldı. Ansiklopedi ya da harita gibi kolektif çabalarla oluşturulan fikrî mülkiyet ürünleri büyük ölçüde şirket çatısı altında üretilmeye başlandı. Tek tek yaratıcılardan telif hakkı başvurusu gerektirmemek için de bu tür çalışmalara dönük düzenlemeler yapıldı (May ve Sell, 2006: 125-6).

İhtilaflar sonunda patent yasaları, 1871’de birleşmesinden altı yıl sonra Almanya’da, 1887’de İsviçre’de ve başka ülkelerde yeniden kabul edildi. Bunun yanında patent sistemlerinin uyumlulaştırılması için uluslararası çabalar da arttı ve diğer ülkelere yayılma devam etti. 1873’te icatlar için düzenlenen Viyana sergisi ile birlikte patent meselesi Viyana Kongresi’nde ele alındı. Paris’te aralıklarla yapılan konferanslar sonucunda da 1883 tarihli Paris Sözleşmesi kabul edildi (Guellec, 2007: 23-5; Drahos, 2010: 110-3). Machlup ve Penrose’nin fikrî mülkiyet konusunda aktardıkları ve yirminci yüzyıla da damgasını vuran temel varsayımların temeli bu dönemde atıldı (1950: 10 ve sonrası).

On dokuzuncu yüzyıl son olarak markaların gelişimi açısından belirleyici oldu. 1860’larla birlikte genel bir fikrî mülkiyet düşüncesi henüz oluşum halindeyken, özellikle İngiltere’de markaların mülkiyet olup olmadığı konusunda tartışmalar baş gösterdi. Bu zamana kadar markalar, bir malın kaynağı konusunda sahteciliğe karşı önlem olarak kullanılıyordu. Ancak markanın mülkiyet haline gelip başkasına devredilmesi durumunda tüketicilerin ilk üretici ve üretim yeri konusunda yanıltılacağı ileri sürüldü. Fakat mahkemeler, markalar konusundaki davalarda üstü kapalı da olsa yavaş yavaş mülkiyet olgusunu öne çıkardılar. Böylece sahtecilik tespit edilmediğinde bile markanın korunması söz konusu oldu.

Ürünlerin ticari özellikleri ön plana çıktıkça farklı ürünler için aynı markanın kullanımı da yaygınlaştı. 1873 Krizi öncesi serbest ticaret doktrininin yaygınlığı ve fikrî mülkiyete yönelik eleştiriler altında markalar konusundaki dönüşüm etkisini tam olarak gösteremese de, yüzyılın sonuna doğru markaların bir piyasa denetim aracı olarak önemi anlaşılmaya başladı.³⁷ Ulusal dağıtım ve reklamcılık, bu süreçte marka hukukunun gelişimine eşlik etti. Standartlaşmış bir üretim ve merkezî dağıtımı olanaklı kılan teknolojik gelişmeler, markaların önemini arttırdı (Merges, 2000: 2206-8).

Bu konuda dikkat çekici bir örnek, 1880’lerde Henry Parsons Crowell’in ürün fazlasını eritip tüketimi teşvik etmek için markasını kullanmasıydı. “Quaker Yulafları” markasıyla Crowell, 1881 tarihli Amerikan Markalar Yasası’ndan bir yıl sonra başlattığı ulusal çapta reklam kampanyasıyla markasını tanıtmış ve tüketimin kontrolünü sağlamakla kalmamış, Amerikalıların kahvaltı kültürünü de büyük ölçüde değiştirmiştir (Geray, 2003: 30-5).

1.5. Yirminci Yüzyıl ve Fikrî Mülkiyetin Derinleşmesi

Yirminci yüzyıl, fikrî mülkiyet açısından bir yayılma ve çeşitlenme dönemi oldu. Bu yüzyılda giderek pekişen ABD egemenliği altında kurumsal mekanizmalar yaratıldı ve küresel bir düzen oluşturuldu. Ayrıca fikrî mülkiyete dâhil olan alanlarda devasa bir genişleme ve metalaşma eğilimi de artarak devam etti. Bu süreçte teknolojik gelişmenin de merkezî bir rol oynadığı kabul edilmektedir. Fikrî ürünlerin maddi ortamlarla ilişkisindeki çeşitlenme yanında, tarihsel süreçte kurucu bir rol oynadığını gördüğümüz “korsanlık” sorununun bu teknolojik gelişmeye bağlı olarak önemi daha da arttı.

³⁷ Markaların mülkiyet çerçevesinde kavramsallaştırılması ve olası etkileri konusunda, bkz. Bently, 2008: 3-41.

Yüzyılın ilk yarısında görülen ekonomik kriz, savaş koşullarının da etkisiyle korumacılık eğiliminin yeniden artışına ve fikrî mülkiyet piyasalarının da daralmasına neden oldu. Devletler, askeri amaçlar eşliğinde yüksek teknoloji gerektiren alanlarda yeniden öne çıktılar. Böylece on dokuzuncu yüzyıldaki gibi fikrî mülkiyet açısından bir geri çekilme dönemi yaşandı. Ancak ekonomik genişlemenin en yüksek düzeyine ulaştığı refah devleti döneminin sona ermesiyle şirketler tekrar başat hale geldiler ve fikrî mülkiyet yeniden yükseliş eğilimine girdi. Bunda iletişim teknolojilerinin de önemli bir rolü oldu.

Tüm bu değişimlere ayak uydurmaya çalışmak hukuk disiplinine düştü ve gerekli kavramsal altyapıyı sağlamaya çalıştı. Merges'e göre fikrî mülkiyet hukuku, teknolojik gelişmelerin etkisini karşılamaya çalışırken üç aşamadan geçti: Yeni sorunların ortaya çıkışıyla başlayan bir *dengesizlik*, ardından eski doktrinler temelinde uzun zamanlı bir *uyum*, son olarak da yepyeni kodifikasyonlara eşlik eden bir hukuksal *güçlendirme* evresi (2000: 2190). Bu eğilimlerin anlaşılması, küresel düzenin tesisi ve mülkiyet alanlarının genişlemesini anlamada yol göstericidir.

Telif hakları alanında, özellikle Bern Sözleşmesi üzerinde değişiklikler yoluyla uluslararası planda uyumlaştırma çabaları devam etti. 1908'de Berlin'de yapılan görüşmelerin üç yıl sonrasında İngiltere ilk genel telif hakları yasasını çıkardı. Bu yasa, telif hakkı ile yazarı birbirine daha da yaklaştırdı (Feather, 1994: 199-203). ABD 1909 tarihli telif hakları yasasıyla koruma süresini iki katına çıkardı ama Bern Sözleşmesi'nin koşullarını yine sağlamıyordu. 1955'te Bern'e alternatif Uluslararası Telif Hakları

Sözleşmesi'ne taraf oldu, ancak değişikliklerle düzenlemelerle birlikte yaklaşık yüz yıl sonra ABD'nin Bern Sözleşmesi'ne katılımı gerçekleşti.

Basımcılık endüstrisi dışında telif haklarının gelişiminde asıl olarak sinema ve müzik sektörleri bu yüzyıla damgasını vurdu. ABD'de telif hakları ile ilgili 1909 tarihli düzenleme, daha önce telife doğrudan konu olmayan “hareketli görüntüyü”, yani sinemayı kapsamına alırken müziğin icrasının telif konusu haline gelmesi çabaları da arttı (Merges, 2000: 2192-4). Yüzyılın ilk yarısında müzisyenler öncülüğünde kurulan ASCAP* (Amerikan Besteciler, Yazarlar ve Yayıncılar Birliği), kendilerine ait eserlerin herhangi bir şekilde icrasından kazanç elde etmeye çalıştılar. Birliğin giderek büyümesi karşısında özellikle radyo yayıncıları, ASCAP'ın mümkün olduğunca çok sayıda teliflenmiş kompozisyon elde etme stratejisine ve açtığı davalara karşı koymak için kendi BMI** şirketlerini kurdular. Bu müdahale doğrudan müzik piyasasının yapısını da değiştirdi, çünkü yayıncılar ASCAP'ın müziklerini yayınlamayı durdurdular ve kamu alanındaki eserleri kullandılar. Elde edilen başarı, belki de popüler müziğin ilk önemli başarısıydı (May ve Sell, 2006: 145-6; Perelman, 2002: 17-8). Müzik alanında ortaya çıkan diğer bir değişiklik ses kayıtlarının telif kapsamına alınması oldu. Bunda da kaset teknolojisinin mümkün kıldığı “korsan” çoğaltmanın artışı rol oynadı. 1940-50'lerde ses kayıtlarında oluşan büyük bir piyasaya rağmen, çoğaltma tekniklerinin gelişmemiş olması ses kayıtlarının 1976 düzenlemesine kadar fikrî mülkiyet kapsamına alınmasını geciktirmiş oldu (Merges, 2000: 2195-8). Bir piyasada “kıtlık” kontrol edilemiyorsa fikrî mülkiyet gündeme geliyordu.

* American Society of Composers, Authors, and Publishers.

** Broadcast Music Incorporated.

Yirminci yüzyılda fikrî mülkiyet alanındaki gelişmelerden birisi de bilgisayar ve yazılım endüstrisinin bu alana dâhil olmasıdır. Temeldeki varsayım ve ekonomik amaçlar benzer olmakla beraber yazılımın telif haklarına mı, yoksa patentlere mi dâhil olması gerektiği konusunda büyük tartışmalar ortaya çıktı. Bilgisayar alanındaki yarı iletken çip teknolojisi, ABD’de Japon firmaların rekabetinden kaynaklanan korunma ihtiyacına yanıt olarak 1984 yılında yepyeni bir fikrî mülkiyet tanımı altında yer aldı. Bu eğilim daha sonra bütün dünyaya yayıldı (May ve Sell, 2006: 147-8; Sell, 2003: 64).

İçeriğin iletim ortamıyla giderek bağının azaldığı telif haklarında, asıl önemli etki internetin yaygınlaşmasıyla ortaya çıktı. Her türlü içeriğin dijital ortama aktarılıp sınırsızca paylaşılması geleneksel koruma yöntemlerini geri plana itti. Böylece internet erişiminin düzenlenmesine yönelik yeni koruma mekanizmaları gündeme geldi.³⁸ Telif haklarının başlangıcında olduğu gibi sansür meselesi de tekrar kendini gösterdi. Bunların yanında şirketler de çıkarlarını dayatmaya devam etti. Bunun en çarpıcı örneği, telif hakları korumasını uzatan 1998 tarihli *Sonny Bono Copyright Term Extension Act* oldu. Bu düzenleme, ABD’de hem bireysel, hem de kurumsal telif korumasını uzatarak bu alanda kamu alanının daraltılmasını beraberinde getirdi.³⁹

Tekel ve kartel meselesi bu yüzyılın başından itibaren etkisini devam ettirdi. Güçlü koruma politikası özellikle iki savaş arası dönemde dışa bağımlılığın azaltılması için önemliydi. Büyük sanayi kuruluşları piyasayı denetlemeye çalışırken, patentlerin kullanıma sunulmasını şart koşan zorunlu lisans uygulamalarının etkisi, karteller

³⁸ Örnek olarak No Electronic Theft Act (1997), Digital Millennium Copyright Act (DMCA-1998) verilebilir.

³⁹ Özellikle Walt Disney şirketinin etkin lobi faaliyetiyle yürürlüğe giren düzenleme, bu nedenle Lawrence Lessig tarafından *The Mickey Mouse Protection Act* (Mickey Mouse Koruma Yasası) olarak adlandırıldı.

yoluyla azaltılmaya çalışıldı. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD'nin teknolojik alandaki etkinlikleri ve militarizme dayalı merkezî bir politikayı kabul etmesi, şirket çıkarlarının etkisini azalttı ve patentlerin rolünde bir düşüş gerçekleşti. Dolayısıyla tekel ile patentler arasındaki bağ yeniden gündeme geldi (May ve Sell, 2006: 134-9). 1960 sonlarına kadar dünya ekonomisinin genişleme evresi içinde piyasayı daraltmaya dönük patent uygulamalarının artması çok fazla kabul görmüyordu denilebilir. Ancak ekonomik durgunluk, Perelman'ın belirttiği gibi, yabancı şirketlerin rekabeti söz konusu olduğunda piyasa aksaklığına karşı bir önlem olarak ABD'de patentleri tekrar öne çıkardı (2002: 15).

Çeşitli endüstrilerden gelen baskılarla yargı organları da 1980'lerde patent karşıtı havanın tersine dönmesine yardımcı oldular. Bu andan itibaren ABD öncülüğünde fikrî mülkiyet küresel düzeyde yayılmaya başladı. Ancak bu sefer korumanın odağı rekabet ve yayılma yerine, koruma ve dışlama haline geldi (May ve Sell, 2006: 141-5). Gerçekte 1952 tarihli düzenleme ile başlayan bu eğilim, şirketlerin "önleyici patent" (*blocking patent*) stratejisinin de cisimleşmesiydi. ABD'de 1982 yılında oluşturulan Temyiz Mahkemesi (*Court of Appeals*) bu odak kaymasının hukuki altyapısını oluşturmada etkili oldu. Böylece patentlerin işleme konulması gerektiğine ilişkin on dokuzuncu yüzyıl doktrininin yerine geçen, şirketlerin patent yönetimini güçlendiren ve piyasadaki rakiplerin davranışlarına göre patent kullanmayı mümkün kılan eğilim kurumsallaşmış oldu (Merges, 2000: 2215-22).

Bu gelişmelerin sonucu, ABD'de 1885 yılında patentlerin yüzde 12'si şirketler adına kayıtlıyken tam yüz yıl sonra bu oranın şirketler lehine tersine dönmüş olmasıydı:

1985 yılında bireysel mucitler adına kayıtlı patentlerin yüzdesi yalnızca 12.5 idi (David Noble'den aktaran Perelman, 2002: 23). Şirketlerin bu gücü, çalışanların emeğinin şirketler altında yoğunlaşması ve ortaya çıkan ürünlerin işverenlerce sahiplenilmesinin sonucuydu. Dolayısıyla şirketlerin öne çıktığı bu evrede tescilin kimin adına yapıldığının çok önemi kalmadı (Merges, 2000: 2217-9). Bu açıdan patent tarihinde “ilk ve gerçek yaratıcıyı” esas alan eğilim de tersyüz edilmiş oldu.

Penrose'nin 1950'lerin başında gevşek anlamıyla bir sistem (1951: 1) oluşturduğunu belirttiği ulusal patent yasaları ve uygulamaları, bugün giderek uluslararası bir uyumlaştırmanın parçası haline gelmektedir. ABD öncülüğünde 1960'larda başlatılan çabalarla birlikte WIPO gibi kurumlar aracılığıyla bir bütünleşmeye gidilmektedir. Diğer yandan Avrupa Birliği, süreç içinde kendi kurumsal mekanizmalarını yaratarak süreci etkilemeye çalışmaktadır (Guellec, 2007: 26-7). Giderek küresel diyebileceğimiz bir fikrî mülkiyet düzeni, özellikle TRIPs gibi düzenlemelerle yirmi birinci yüzyıla taşınmaktadır.

Markalar alanındaki asıl değişiklik ise uluslararası markaların ortaya çıkmasıydı. Bu da beraberinde yeni pratikler yarattı ve ABD'de 1948 tarihli Lanham Yasası'nda yer aldığı gibi markaların satışı/devri ile lisans yoluyla kullanılması arasında ayrım yapıldı. İnternet de dünya çapında bir potansiyel piyasa yaratarak süreci etkiledi (Merges, 2000: 2208-14).

1.6. SONUÇ

Buraya kadarki incelemeye dayanarak bazı sonuçları özetleyebiliriz. Birincisi, fikrî mülkiyetin herhangi bir türünün kökeni ne kadar geriye götürülürse götürülsün, gerçekte

bir mülkiyet biçiminin ortaya çıkışı kapitalist eğilimlerin bir sonucudur. Bilginin alınıp satılır bir meta olarak kullanımında asıl kırılma noktasını yaratan da, başta matbaa olmak üzere teknolojik gelişme ile kapitalizm arasındaki eklemelenmedir. Avrupa tarihinde bu mülkiyet biçiminin izini sürmek kapitalist merkezlerin de yükseliş noktaları konusunda fikir vermektedir. Kimi zaman devlet gibi otoritelerin güdümü altında, kimi zaman da kazanç peşinde koşan kapitalistlerin çabaları sonunda bir hak kategorisine yükselen fikrî mülkiyet, farklı tarihsel çizgiler içinde kendi ulusal niteliklerini kazandıysa da özü aynı kaldı. Bu koşullar altında neyin bilgi olduğu ve bunun piyasada alınıp satılan bir meta olarak nasıl bir dönüşüm geçireceğinin şartları yaratılmış oldu.

İkincisi, bu bilginin yaratıcıları, piyasaya yönelik metalaşma sürecinin de aktörleri olarak ortaya çıktılar. Başta 17. yüzyılda olmak üzere, bir alıcı olarak okur kitlesinin artışı karşısında yeni bir yazar tipi ve yaratıcılığın ekonomik kazanç potansiyelini gören mucit tipi de bu sürece paralel biçimde ortaya çıktı. Ancak 20. yüzyıla gelindiğinde yaratıcı emeğin kazancını elinde tutanlar, büyük ölçüde bunu örgütleme ve bilgiyi gerekli şartlarda düzenleyerek piyasaya katma becerisine sahip olan aktörler, yani şirketlerdi. Fikrî mülkiyet alanındaki güncel sorunların altında yatan temeli anlamak için, bir mülkiyet biçimi olarak nasıl tesis edildiğine ve bilginin metalaşmasını nasıl sağladığına daha yakından bakmak gerekir.

2. FİKRÎ MÜLKİYETİN EKONOMİSİ

Birinci kısımda fikrî mülkiyetin, barındırdığı farklı türlerin tarihsel gelişminden çok daha sonra kavramsallaştırıldığını gördük. Birbiriyle yer yer iç içe geçmelerine rağmen bugün her bir fikrî mülkiyet türünün kendi içinde standart uygulamalara dönüştüğünü söyleyebiliriz. Bu yüzden fikrî mülkiyetin genişlemesi sonucunda oluşan yeni alanlar, genellikle var olan türlerden birine dâhil olmaktadır. Bu çerçevede patent, telif hakları ve markaların yapısını kısaca gözden geçirip, fikrî mülkiyetin altında yatan iktisadi işleyişi görmeye çalışacağız.

2.1. Fikrî Mülkiyet Türleri

2.1.1. Patentler

Patentler teknolojik buluşların kullanımı üzerinde devletçe verilen ayrıcalıklardır. Kullanım buluştan yararlanma, lisans verme, satış gibi hakları kapsar. Bu yolla mucidin topluma kazandırdığı buluş için ödüllendirilmesi ve buluşun kullanımı konusunda geçici bir süreyle ayrıcalıklı bir hak elde etmesi sağlanır. Bu açıdan patentlerin buluşu yaratanların yaratıcı fikirlerini koruduğu varsayılır.

Patent sistemlerinin farklılığına rağmen zaman içinde buluşların patentlenebilir olmasının şartları giderek evrensel bir standarda ulaşmıştır. Buna göre bir yeniliğin patent alması için üç özelliği taşıması gerekir. Birincisi, ilgili buluş *faydalı* olmalıdır. Bunun anlamı, patentte yer alan teknik bilginin endüstriyel olarak belirli bir kullanıma olanak tanınmasıdır. İkincisi, buluş dünya çapında bir *yenilik* taşımalıdır; diğer bir deyişle orijinal olmalıdır. Üçüncüsü, *herkesçe bilinebilir* olmamalıdır. Yani buluş sahibi var olan birikim üzerine kendi yeteneği ya da bilgisi ölçüsünde bir nitelik katmalıdır.

Bir bilgi, yeni bile olsa herkes tarafından kolayca elde edilebilir nitelikteyse buluş olarak kabul edilmeyecektir.

Patentler, tüm ülkelerde geçerli olmamakla birlikte teknolojik yeniliğin derecesine göre yenilik *patentleri* (ya da sadece *patentler*), *faydalı modeller* ve *endüstriyel tasarımlar* şeklinde de sınıflandırılabilir. Faydalı modeller mevcut teknoloji ya da ürünlerdeki ilâve geliştirmeleri kapsar, dolayısıyla daha küçük ve asıl teknoloji ile bağlantılı yenilikler oldukları için patentlerden daha az koruma süresine tabidirler. Yeniliğe ilişkin ticari nesnenin biçim, örüntü, renk gibi estetik yönlerini koruyan endüstriyel tasarımlar ise diğer iki türe göre en az korumaya dâhildir (Maskus, 2000: 39).

Patentlerin özellikleri farklı biçimlerde kaleme alınsa da görece standart bir nitelik taşır. Ancak fikrî mülkiyet açısından önem taşıyan zaman boyutuyla birlikte patent sistemlerinin de farklılıkları ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede patent rejimlerinin *uzunluk*, *genişlik* ve *yükseklik* özelliklerinden söz edilebilir. Uzunluk patentlerin geçerlilik süresini ifade eder. Genişlik, yeniliğin kapsamı ile ilgilidir. Yükseklik ise patent ile birlikte topluma açık hale gelecek olan teknik bilginin en küçük derecesini belirtir (Harison, 2008: 9-10). Bu üç nitelik, patent kullanımının ihtilâf yaratan yönlerine de ışık tutmaktadır. Çok uzun koruma süresi, patentlerin kamu alanına geçişini geciktirip toplum çıkarı aleyhine özel çıkarları öne çıkarırken, patent sahibinin piyasa hâkimiyetini güçlendirebilir. Genişlik, yani yeniliğin kapsamının fazla olması ise yine piyasa denetimine yol açabilir ve geri dönen kazancı arttırabilir. Ancak patent içeriğinin çok geniş tutulması buluşa ilişkin teknik bilginin belirsizleşmesi ve patent

alınmamasına neden olabilir. Patent yüksekliği ise, patent yoluyla ortaya konulan yeniliğin rakiplerce kullanılmasını önleme amacıyla kullanılır. Bu yolla mümkün olduğunca az miktarda faydalı bilginin açığa çıkması gözetilerek rekabet gücü yaratılır (Harison, 2008: 11-6).

Patentlerin bu şekilde olumsuz kullanımlarının önüne geçmenin yollarından biri *zorunlu lisans* uygulamasıdır. Buna göre patent sahipleri, belirli şartlar altında ve ücret karşılığında buluşlarını başkalarının faydalanmasına sunmak zorundadırlar. Özellikle patent sahiplerinin rekabet amacıyla buluşlarını kullanmayı ertelemeleri gibi durumlarda, toplumun buluşun getireceği faydadan mahrum kalmasına engel olmak amacıyla zorunlu lisans yöntemi kullanılabilir. Bu yolla rekabetin artıp fiyatların düşmesi yanında teknolojinin de yayılması öngörülmektedir. Ancak bu mekanizma gerçekte çok sınırlı örneklerde uygulanmaktadır (Harison, 2008: 44-6).

2.1.2. Ticari Sırlar ve Tersine Mühendislik

Patentlerle bağlantılı bir diğer konu da *ticari sırlar*dır. Ticari sırlar, daha çok firmaların rakiplerine karşı korunmak için kullandıkları bir yöntemdir. Buna göre ifşa edilmek istenmeyen bir teknolojik yeniliğin ya da ürünlerin belirli yönlerinin yasal olarak korunması mümkündür. Venedik örneğinde gördüğümüz gibi uzun bir tarihsel geçmişi olan ticari sırlar, patente dâhil edilmek istenmeyen bilgileri içerme potansiyeli taşır.

Ticari sırlar önceleri ekonomik bir kazanç kaynağı olarak düşünülmemekle birlikte, giderek patent sistemlerinin tamamlayıcısı gibi görülmeye başlanmıştır. Patentlerin masraflı olduğu ya da ilgili bilginin patentlenmesinin piyasa gücünü azaltacağı düşünüldüğünde, patent yerine ticari sırlar öne çıkacaktır. Bu sırlar eğer

toplumu doğrudan ilgilendirebilecek bir teknik bilgi içeriyorsa, açığa çıkmamasının toplumun zararına olduğu düşünülür. Diğer taraftan, patentlerin yenilik sürecine başkalarını dâhil etme etkisinden dolayı ticari sırların firmaların ar-ge rekabetini ve bu yolla toplumsal israfı azaltıcı etkisi olduğu da belirtilmektedir (Maskus, 2000: 49-50).

Ancak ticari sırların fikrî mülkiyet korumasını genişletici etkisinden de söz edilmektedir. İşçi-işveren sözleşmeleri gereği çalışanlar, kendileri de üretmiş olsa firmalarının sahip olduğu bilgiyi gizli tutmaya zorlanmaktadır. Ticari sırlar bilginin saklanması bakımından diğer türlerden ayrılmakla birlikte, bu durumda koruma kapsamında olmayan bilgilerin sözleşme yoluyla fikrî mülkiyet sahiplerinin haklarını genişletebileceği belirtilmektedir. Christopher May bu durumun, çalışanların kendi yarattıkları bilgiye yabancılaşmalarına ve firmaların bilgi üzerinde daha fazla denetim kurmalarına yol açtığını savunmaktadır (2010: 59-62). Genişletici etkinin diğer bir yönü, ticari sırların koruma süresi olmamasıdır. Bu yüzden bazı durumlarda süresi sınırlı olan patent yerine tercih edilmektedir. Örneğin Coca-Cola şirketi, gizli formülü için patent almış olsaydı 1906 yılında koruma sona ermiş olacaktı. Ancak bu durumda patentlere oranla ticari sırların, daha özel nitelikteki yenilikler için geçerli olduğunu söyleyebiliriz (Marlin-Bennett, 2004: 30-1).

Patentlerin mevcut olmadığı durumlarda ortaya çıkan bir olgu *tersine mühendislik* (reverse engineering) olarak adlandırılan işlemdir. En geniş tanımıyla tersine mühendislik, insan yapımı bir mekanizmadan yola çıkarak bilgi elde etmektir. Buna göre firmalar bir araç ya da mekanizmanın parçalarını sökerek ya da herhangi bir biçimde ayrıştırarak yapı ya da işleyişini çözebilmekte, böylece elde ettikleri teknik

bilgiyi uygulama olanağı elde edebilmektedirler. Ancak tersine mühendislik işlemi teknolojinin çeşitli sektörlerinde farklı biçimler almaktadır. Bu yüzden süreçte harcanan emek ve yapılan yatırımla orantılı olarak ihlâl kapsamının dışında tutulmaktadır (Samuelson ve Scotchmer, 2002: 1577-81 ve sonrası). Bu faaliyet asıl olarak firmaların taklit yetenekleriyle ilgilidir ve taklidin yanı sıra yenilik de ortaya çıkabilir. Ayrıca tersine mühendislik işlemi firmalar için teknolojik yatırım da gerektirdiği için hırsızlıktan ayrı tutulması gerektiği düşünülmektedir (Freeman ve Soete, 2003: 138-41). Bu açıdan telif hukukundaki “adil kullanım” gibi ihlâl karşı bir savunma niteliğindedir (Besen ve Raskind, 1991: 20).

2.1.3. Telif Hakları

Telif haklarının, fikirleri koruyan patentlerden ayrı olarak yalnızca fikirleri değil, daha ziyade onların “ifade ediliş biçimlerini” ya da “dışavurumlarını” koruduğu belirtilmektedir. Bu açıdan yaratıcısına en çok bağlı olan fikrî mülkiyet türü olduğu söylenebilir. Dolayısıyla patente ilişkin bilgilerin yeri bir şekilde başkaları tarafından doldurulabilirken, bir yazarın kitabı gibi telif konusundaki içerikler çoğunlukla kişiye özeldir. Bu yüzden telif hakkı koruması bir tescil işlemine gerek kalmaksızın yaratımın ortaya çıkmasıyla birlikte kazanılmaktadır (daha önce gördüğümüz gibi ABD uzun bir süre bu teamülün dışında kalmıştır). Bunun diğer bir sonucu da tarihsel süreçte koruma süresinin oldukça uzamasıdır. Bu uzunluğun, patentlerin aksine daha düşük bir tekel gücü yaratılmasına karşılık verildiği ifade edilmiştir. Her ne kadar sanatsal içerikler ön planda olsa da, telif haklarının kapsadığı alanların teknolojik gelişmeyle birlikte oldukça genişlemesi, patentlenebilir yeniliklerle arasındaki ayrımın da bulanıklaşmasına yol

açmıştır (Maskus, 2000: 44-5).⁴⁰ Diğer taraftan telif haklarının piyasada tekel gücü yaratmak için de etkili biçimde kullanılabileceğini göreceğiz.

Telif haklarının temel sınırlayıcı mekanizması *adil kullanım* ilkesidir. Buna göre çeşitli nedenlerle (eğitsel, bilimsel vs.) telif hakkı korumasına tabi içerikten sınırlı şartlarda karşılıksız olarak yararlanılması sağlanır. Bunun yaygın örnekleri üniversite kütüphaneleri ve inceleme-araştırma niteliği taşıyan çalışmalardır. Adil kullanım eğitim, eleştiri ya da parodi amacıyla eserlerin küçük bir parçasını kopyalamaya izin vermektedir. Bazı hukuk düzenlerinde, örneğin ABD hukukunda başlı başına bir adil kullanım hakkı yoktur; daha ziyade ihlâlê karşı bir savunma olarak kullanılmaktadır (Marlin-Bennett, 2004: 36). Telif haklarıyla ilgili diğer bir kavram “türev” ürünlerdir. Kişiyê özel olduğu belirtilmiş olsa da telif haklarına konu olan eserlerin, büyük oranda var olan benzer içeriklerden yola çıkarak yaratıldığı sıkça ifade edilir. Dolayısıyla telif hakkının kapsamını mutlaklaştırmak, yeni yaratılacak eserlerin önüne geçilmesine yol açabilir (Besen ve Raskind, 1991: 16). Bu yüzden yaratılan yeni eserler, bir orijinallik ortaya koyduğu sürece başka eserlerin içeriğini kullanması sağlanır. Örneğin doğrudan belirli eserlere dayanmalarına rağmen parodiler genellikle bu kapsamda değerlendirilmektedir.

2.1.4. Markalar

Markalar diğer türlerden genellikle ayırtedicilik özelliği ile farklılaşır. Bu yüzden marka olarak ayırtediciliğe aykırı biçimde çok genel bir terim kullanılmaması gözetilir. Başka bir markanın ihlâlî söz konusu olmadığı sürece marka hakkının kazanılması için

⁴⁰ Özellikle bilgisayar ve yarı-iletken çip alanındaki yeniliklerin koruma statüsünün nasıl olacağı konusundaki gelişmelere birinci kısmın sonunda değinilmişti.

genellikle tescil işlemi yeterlidir. Ancak yaygın kullanım sonucu -bir anlamda markanın başarılı olması durumunda- marka bir dilin parçası haline gelirse korumasını kaybedebilir. “Aspirin” ve “Thermos” bu durumun bilinen örneklerindendir (Besen ve Raskind, 1991: 21-2).

Markalar, daha önce ele alındığı gibi ürünlerin köken ve standartlarına ilişkin işaretler olarak ortaya çıkmışlardır. Ürünlerin belirli bir yerde yapılmasına ya da o yerin fiziksel özelliklerini barındırmasına ilişkin bir gösterge olarak *coğrafi işaretler* de markalarla birlikte koruma kapsamındadır. Coğrafi işaretler kolektif bir marka gibidir. Geleneksel olan ya da belirli bir yerelle tanımlanmış özel bir işlemi kullanan bir grupta sınırlanmıştır. Hiç kimse coğrafi işaretin sahibi değildir, ancak ondan faydalananlar, dışarıdan birileri bunu o alana ait bir ürünle kendilerinininkine karşı kullandığında koruma elde edebilirler (May, 2007b: 7). Bunların her ikisinin, tüketicilerin belirli standartlara ulaşmaları için arama maliyetlerini düşürdükleri, ürünlerin kökenleri bakımından tüketicileri sahtecilikten korudukları ve firmalar açısından da kaliteye ilişkin ticari saygınlığı sürdürmeye yaradıkları belirtilmektedir (Maskus, 2000: 47).

Günümüzde markalar, piyasa gücünün etkin bir aracı olarak önemli bir sermaye değerinin de parçası olmuşlardır. Ancak gerçekte markalar, diğer türlerden farklı olarak fazladan bir bilgi yaratılmasını korumaz. Yeni ürünler yaratılmadığı gibi piyasa gücünü sürdürmek için kullanılması da toplumsal değerinin düşük olarak görülmesine yol açmıştır (Maskus, 2000: 48). Diğer taraftan markanın değer kazanması, ürünün sahip olduğu özellikler dışında yüksek fiyatla satılmasına olanak tanımaktadır. Markaların

piyasa için taşıdıkları bu önem, sahtecilik yoluyla marka ihlâlinin öne çıkmasına neden olmaktadır.⁴¹

2.2. İktisadi Kuramlar ve Ekonomi Politik

Fikrî mülkiyet, fiziksel varlıklar üzerindeki mülkiyete göre çok daha tartışmalıdır. Bu yüzden haklılaştırılması yönünde farklı kaynaklardan birçok çaba gösterilmiştir. Felsefî argümanlardan iktisadi temellendirmelere kadar bu gerekçelendirmeler, fikrî mülkiyetin insan hayatında ne kadar gerekli olduğunu göstermek için neredeyse yarış halindedir.⁴² Buna karşılık fikrî mülkiyete ilişkin iddiaların geçersiz olduğunu ileri sürenler de mevcuttur (aktaran Himma, 2008: 3-4). Burada fikrî mülkiyetin iktisadi mantığı ele alınacağı için belli başlı iktisadi argümanlara ve fikirlerin nasıl mülkiyet olarak kavramsallaştırıldığına bakmak gerekir.

Mülkiyeti fiziksel varlıklarla özdeşleştirmek ya da onlarla doğrudan ilişki içinde düşünmek biçiminde yanıltıcı bir bakış açısı yaygındır. Maddî varlığa sahip olan kişiyle varlık arasında toplumda da kabul gören bir ilişki kurulmasıyla mülkiyet ortaya çıkar ve bu açıdan dolaylı bir ilişki söz konusudur. Buradaki kabulün yerleşmesinin koşulu üstün bir otoritenin, yani devletin varlığıdır. Devlet gerçekte mülkiyete konu olan şeylerden ziyade toplumsal olarak kurulmuş ilişkiyi korur; bu ilişki de çıkarlardan azade değildir (May, 2010: 16-22).

⁴¹ Marka ihlâlinin asıl olarak tüketicinin zararına olduğu, bu yüzden dava hakkının onlarda olması gerektiği savunulmuştur (Kinsella, 2008: 58).

⁴² Bu konudaki neredeyse bütün haklılaştırma biçimlerini özetlemeye çalışan bir kaynak için bkz. Himma, 2008.

Meselenin can alıcı noktası buradaki ilişkinin neden belirli bir biçimde ortaya çıktığıdır. Mülkiyete ilişkin klasik ve işlevsel argüman, bunu iktisadi nedenlerle açıklamaktadır. Buna göre mülkiyet kurumu en etkili kaynak dağıtım mekanizmasıdır ve etkililik çerçevesinde işler. Faydalı kaynaklar harekete geçirilir, mülkiyet kurumu bu kaynakların kullanımıyla fayda ve maliyetleri meydana getirir. Toplumsal ilişkiler içinde piyasalar en etkin dağıtım mekanizmasını oluşturur ve bu yolla mülkiyet, en etkin kullananlara aktarılmış olur. Mülkiyetin devamı bu zincirin etkin işlemesine bağlıdır ve bütün bu sürecin temelinde yatan unsur ise, mübadeleye konu olan kaynakların toplumda kıt olmasıdır (May, 2010: 31; May, 2007a: 25-6). Devlet de toplumsal ilişkilerin -ya da piyasa ilişkilerinin- zeminini hazırlar ve -tarafsız- bir hakem işlevi görür. Böylece geleneksel iktisat bilimi ile liberal teorinin kesişme noktasına da ulaşmış oluyoruz.

Kıt kaynakların etkin kullanımı sonucu ortaya çıkan mülkiyet, bu yolla bireyler arasındaki çatışmaları da önler. Dahası toplumun ortak malı konumundaki varlıkların mülkiyet hakları yoluyla israf edilmesi önlenir (Himma, 2008: 5-6; Kinsella, 2008: 28-31). Richard Posner da kaynakların sınırlandırılmamasının “aşırı” bir kullanıma ve tükenmeye yol açacağını savunmaktadır. Dahası mülkiyet biçiminde ayrıcalıklı bir hakkın güvenceye alınmaması, bireylerin mülkiyet üzerinde yatırım yapmaları için bir nedenlerinin kalmamasına yol açar ve bu da toplumun gelişmesini sekteye uğratır. Bu açıdan mülkiyetin ikili bir sosyal işlevi vardır (2002: 6).

Christopher May’e göre mülkiyetin tarihsel gelişimi bu akıl yürütmeyle çelişmektedir. Burada mülkiyete ilişkin kökensel bir mit yaratılmaktadır. Ancak bu

teorilerin, işlevsel mantığı tarihe giydirmeye çalışmalarının aksine mülkiyet, önceleri devredilebilir değildi ve doğrudan varlıkların kendilerinden çok kullanımlarıyla ilişkiliydi. Yani faydalanma daha ön plandaydı. Kullanım değerinin yerini değişim değerinin almasıyla, yani herşeyin mübadele edilebilir hale geldiği bir piyasa toplumuna doğru bir eğilimin ortaya çıkmasıyla “şeylerin” birilerine ait olması gerektiği düşüncesi de yerleşmeye başladı (2010: 24-6).

Katıksız bir iktisadi bakış açısının gözden düşürdüğü nokta, mülkiyetin toplumsal bir ilişki biçimini almasında toplumdaki eşitsiz ilişkilerin rol oynadığı ve bu yolla siyasal bir nitelik taşıdığıdır. İktisadi argümanlar tek başına süreçleri doğal bir neden-sonuç ilişkisi içinde ele almaya eğilimlidir. Fikirlerin mülkiyeti söz konusu olduğunda buradaki keyfiyet daha da açığa çıkmaktadır. Bunun dışavurumu, fikrî mülkiyetin haklılaştırılmasına ilişkin ortaya çıkan hatırı sayılır miktardaki teori ve argümanlardır. Bu önermelerin bir çoğu felsefî görüşlerden de ilham almakla birlikte, fikrî mülkiyet konusunda aynı felsefe geleneklerinden birbirine çok zıt yaklaşımlar ortaya çıkabilmektedir. Sınıflandırmayı buna göre yapmak bu nedenle işlevsel değildir. Bunları özetlemek bile buradaki tartışmanın kapsamını aşar, ancak iktisadi olanlarına kısaca değinmek yararlı olabilir.⁴³

Bunlardan ilki “emek teorileri” başlığı altında ele alınabilir. Kişilerin kendi emek ürünleri üzerinde dokunulmaz bir hakları olduğu ve fikrî ürünlerin -dolayısıyla fikrî mülkiyetin- bunun en katıksız örneği olduğu sıkça öne sürülmektedir. Bu yüzden

⁴³ Bu konudaki temel argümanların iyi bir özeti için fikrî mülkiyet teorilerini dört grupta inceleyen William Fisher’in, bunlardan iktisadi olan *faydacılık* ve *emek teorisi* ile ilgili kısımlarına bakılabilir (2001: 168-89).

bireylerin özgürlüğüne önem veren herhangi bir anlayışın, bireyin en kişisel varlığı olan emeğinin karşılığını alması gerektiği ve bunun da emek ürünleri üzerinde ayrıcalıklı bir hak yoluyla gerçekleştiği düşünülür. Görülebileceği gibi bu yaklaşım “doğal haklar” teorisiyle de uyum içindedir. Bu akımın da önemli düşünürlerinden olan John Locke’un mülkiyet konusunda emek teorisi ekseninde yaptığı özgün açıklama, bu alandaki tartışmalarda halen önemli bir figür olarak yer almasına yol açmaktadır. Locke bir şey üzerinde mülkiyet elde etmenin koşulunu kişinin o şey üzerinde emek harcaması, yani meşhur ifadesiyle “şeylere emeğin karıştırılması” olarak düşünmekteydi (1690/2004: 5. Bölüm). Kaynakların, daha özelde toprağın zenginliğin temeli olarak görüldüğü bir dönemde Locke’un öne sürdüğü bu fikirler, sonradan fikrî ürünlerin de emekle ilişkilendirilmesi ve bu ürünlerin mülkiyet olarak temellendirilmesi çabalarına kaynaklık etti.⁴⁴ Ancak Locke’un görüşlerine ilişkin tartışmalı noktalar yanında doğrudan fikrî mülkiyete aktarılmasında da tutarsızlıklar ortaya çıkmaktadır (Himma, 2008: 16-8). Fikrî mülkiyetin Locke’cu temellendirmesinde sorun çıkaran nokta, herkese yetecek miktarda olan bir kaynağa erişimin sınırlandırılmasıdır. Bunun da savunması, aksi durumda kaynağın ortadan kalkacağı şeklindeki varsayımla karşılanmaktadır. Yani mülkiyet biçiminde tesis edilen bir teşvik olmalıdır (ayrıntılar için bkz. Richards, 2004: s. 42-4).

Diğer bir yaklaşım “faydacılık” başlığı altına sokulabilir. Kısaca, yaratıcı fikirlerin korunmasında toplumun genel bir çıkarı olduğu varsayımına dayanır. Bugün çoğu hukuk sistemi bu görüşün etkisi altındadır. Burada toplumsal faydanın azamileşmesi

⁴⁴ Daha önce de belirttiğimiz gibi John Locke bu düşüncelerini fikrî mülkiyetle ilişkilendirmemiştir. Locke’nun argümanlarını şekillendirdiği ortam ve tartışmalarının tarihsel bağlamı hakkında yararlı bir kaynak için bkz. Ryan, 1984: 14-28; ayrıca Richards, 2004: 27-31).

yolunda yaratıcılık ve yenilik arasındaki dengenin ne olması gerektiği öne çıkar. Fikirler üzerindeki mülkiyetin özel yapısı dolayısıyla bu dengenin sağlanması fiziksel mülkiyete göre farklıdır; fikrî mülkiyetin iktisadi analizinin çıkış noktası da burasıdır (Maskus, 2000: 27-8). Bu yüzden faydacılık yaklaşımları heterojen bir görünüm sergilemektedir. Tartışmamız açısından öne çıkan önemli temalardan biri, fikrî mülkiyete konu olan yaratımların ortaya çıkması için yaratıcı bireylerin toplum tarafından ödüllendirilmesi gerektiği düşüncesidir. Faydacılığın görünümlerinden biri olan bu yaklaşım, maddî bir teşvik (*incentive theory*⁴⁵) olmadığı takdirde toplumda söz konusu ürünlerin ortaya çıkmasının engelleneceğini öne sürmektedir.

İki başlık altında değindiğimiz bu yaklaşımların ortak özelliklerinden biri, bazı istisnalar olmakla birlikte argümanlarını etik bir tartışmadan türetmek yerine işlevsel bir açıklamaya dayanmalarındır. Diğer bir nokta da normatif bir mantığa sahip olmalarıdır. Buna rağmen bu teoriler bütünü bize gerçekte fikrî mülkiyete ilişkin piyasa yapısının nasıl işlediği konusunda çok az şey söyler. Bu noktada ekonomi politik bir çerçeveye gereksinim vardır.

Klasik ekonomi politik, ilkin eski Yunan'daki ekonomi anlayışını⁴⁶ farklı bir düzeye çıkararak “devletin bir dalı” olarak gördü ve iktisatı siyasal bir çerçeveye yerleştirdi. Sonraki eleştirel yaklaşımlarda toplumdaki karşılıklı üretim, dağıtım ve tüketimin meydana geldiği toplumsal ilişkilerin belirli iktidar yapıları içindeki işleyişleri öne çıktı (Mosco, 1998: 24-6). Ancak ekonomi politikten bir “bilimsel” disiplin olarak

⁴⁵ Ayrıntılar için örn. bkz. Fisher, 2001.

⁴⁶ *Oikos* ev, *nomos* yasa, düzen anlamına gelmektedir. Bu açıdan “hanenin çekip çevrilmesi” anlamına gelir.

iktisata geçiş, geleneksel ya da neo-klasik denilen yaklaşımın ortaya çıkışıyla sonuçlandı. Böylece alanın daraltılması yanında toplumsal ihtiyaçlardan çok piyasadaki sermaye, emek, mal ve hizmetler için oluşan tanımlı ve ölçülebilir isteklerin incelenmesi ne ıktı. Birazdan üzerinde duracağımız matematiksel kesinlik en iyi bu şekilde sağlanabilirdi. Buradaki istekler, piyasada yer alan tercihler olarak incelenmeliydi; ahlk felsefesinin alanına giren değişkenler olarak değil (Mosco, 1998: 47-9). Geleneksel iktisat, toplumsal olana ilişkin yetersiz bir teori barındırır. Buna göre; toplumun bireylerin toplamından oluştuğu, insan eyleminin çoğunlukla rasyonel olduğu, enformasyonun özgürce yayılma eğilimi taşıdığı, piyasanın en iyi biçimde iktidarı dağıtıp insan arzularına işaret ettiği ve toplumsal ihtiyaçları gösterdiği varsayılır. Oysa piyasa, insan davranışlarının gerçekte çok küçük bir bölümünü meydana getirir (Mosco, 1998: 63-5). Ancak bu varsayımların yanlışlığı, dolaşıma sokuldukları andan itibaren etki doğurmadıkları anlamına gelmez. Bu yüzden enformasyon ve fikrî mülkiyetin kuruluşunun altında yatan düşünceler ve bunların kurucu etkilerinin anlaşılması gerekir.

2.3. Enformasyon ve Fikrî Mülkiyetin Piyasa Mantiğı

2.3.1. Geleneksel İktisat

Bilindiği gibi geleneksel iktisat, kıt kaynaklar, yani fiziksel nesneler üzerine temellenmiştir. Üretilen mallar piyasada satışa çıktığında arz ve talebe göre bir fiyat oluşur ve burada bir denge ortaya çıkana kadar fiyatlar değişir. Piyasanın işleyişi sırasında belirlenen fiyatın, devamlılığı ve etkinliği sağlamak için üretilen malın maliyetini karşılaması gerekir. Sınırsız sayıda değişken ve çeşitlilik yanında bu basit

mantığa dayalı olarak ele alınan piyasa işleyişinde, fikrî mülkiyetin piyasa mantığını anlamak açısından birkaç nokta üzerinde durulması gerekir.

Birincisi, piyasası oluşan ürünlerin kıt kaynak özelliklerinden dolayı *rekabetçi* oldukları, yani bir anlamda “herkesçe ve her an ulaşılabilir” olmadıklarından dolayı bir talebe konu oldukları düşünülür. Bu malların iktisattaki adı özel maldır. Bunları sonraki tartışmalar açısından daha ziyade *metalaşmış mal* olarak da görebiliriz; yani piyasa sürecine dâhil edilmiş mallar olarak.

İkincisi, ortaya çıkan ürünlerin sabit maliyetine bağlı olarak marjinal maliyet (bir birim üretimin toplam maliyette yarattığı değişme) ne kadar düşük olursa piyasa süreci de o kadar aksar. Çünkü piyasanın arz-talep dengesine bağlı fiyatlandırma mekanizması, yüksek sabit maliyetin varlığında ortaya çıkan kârın ancak maliyetin küçük bir kısmını - yani marjinal maliyeti- karşılamasına olanak verir. Bu koşullarda fiyatlandırma verimsizlik yaratır. Geleneksel iktisada göre bu durumda *kamusal mal* özelliği ortaya çıkar. Kamusal mal bilindiği gibi üretilen mal ya da hizmetten başkalarının dışlanamaması ve faydalanmanın fazladan bir maliyet yaratmaması nitelikleriyle tanımlanır. Yine buradaki tartışma açısından kamusal mal, *metalaşmamış* ya da *metalaşma düzeyi düşük mal* olarak düşünülebilir. Yapısı gereği kamusal mal özelliği gösteren mallar yanında, sabit maliyet ve satılan ürün sayısı ne kadar yüksek olursa olsun marjinal maliyet bir mal için düşük ise, geleneksel iktisada göre kamusal mal olarak görülmelidir. Diğer bir deyişle rekabetçi olmadığından, meta olarak satılmaktansa masrafsız olarak dağıtılmalıdır (Perelman, 2002: 165).

Geleneksel iktisat açısından bu öncüllerin genelde enformasyon ve özelde fikrî mülkiyet açısından farklı sonuçları vardır. Enformasyon ve fikrî mülkiyet, yapıları gereği maddî malların dışında özellikler gösterir ve hem üretim, hem de tüketim süreçlerinde piyasa işleyişleri farklılaşır. Bu işleyişin ayrıntılarına geçmeden önce daha genel bir perspektiften, ekonomik farklılığın hangi dinamikler üzerine oturduğuna bakmamız gerekir.

2.3.2. Enformasyon Toplumu

Son 30-40 yıldır teknolojik gelişme ile birlikte ortaya çıkan dönüşümlerin, endüstriyel dönemden farklı yeni bir çağı başlattığına ilişkin ortaya atılan iddialar, bugün fikrî mülkiyetin yaygınlaşmasının altında yatan temel dinamikleri de bu dönüşümlerin ortaya çıkardığı “yeni ekonomiye” bağlamaktadır. Bu çerçevede, bilgisayar teknolojisinin bilginin kullanımında yarattığı olanaklar bir “enformasyon toplumundan” söz etmemizi olanaklı kılmaktadır. Christopher May, enformasyon toplumuna ilişkin öne sürülen dört temel argüman sıralar. Buna göre (1) toplumsal bir devrim geçirmekte olduğumuz, (2) iktisadi ilişkilerin örgütlenmesinin dönüşüme uğradığı, (3) siyasal pratiklerin ve cemaatlerin değişmekte olduğu ve (4) devletin ve devlet otoritesinin ölümcül bir düşüş yaşadığı varsayılmaktadır (2007a: 5-6). Enformasyon toplumu, özellikle iktisadi ilişkilerin dönüşümünün bir sonucu olarak buradaki tartışmayı ilgilendirmektedir.

Enformasyon toplumu savının en önemli varsayımlarından biri, teknolojiye dayalı toplumsal gelişmenin tarımsal, endüstriyel ve sanayi sonrası/enformasyona dayalı toplum şeklinde tarihsel bir çizgide ilerleme gösterdiğidir. Toplumu teknolojik ilerlemenin dışında ele alan bu teknolojik determinizm, gelişmelerin siyasal doğasını

gizler ve enformasyon toplumuna ilişkin argümanların kaçınılmazlığını öne çıkarır. Daha da önemlisi, fikrî mülkiyetin yayılması ile enformasyon toplumu arasında doğal ve çizgisel bir ilişki olduğu düşüncesini pekiştirir (May, 2007a: 5-10). Bu yönüyle enformasyon toplumunun da modenleşme kuramları çerçevesi içine alınmasına zemin hazırlamaktadır (Törenli, 2004: 26). Burada söz konusu argümanların doğruluğundan çok sahip oldukları söylemsel etki öne çıkmaktadır. Enformasyon toplumu hayalî bir kurgu olarak betimlense de, özellikle hükümetler ve şirketler düzeyinde ekonominin enformasyona dayandığı önermesinin kabul görmesini sağlamaktadır. David Berry, bu yüzden Christopher May'in saydığı dört argümanın haklılığından çok, enformasyon toplumunun siyasal bir proje olarak etkisini vurgulamakta ve fikrî mülkiyet yasalarının rolünün arttırılmasında ortaya çıkan çatışmaların siyasal alandan dışlanarak piyasalar aracılığıyla çözülmeye çalışıldığına dikkat çekmektedir (Berry, 2008: 47-56).

Tarihsel olarak imalat sanayisinin gerilemesiyle hizmetler sektörünün payının giderek artması, emek süreçlerinde ağırlığın “mavi yakalı”dan “beyaz yakalı” emeğe kayması ve yeni tüketim kalıpları gibi dinamiklerin belirginlik kazanması, enformasyonun da bu dinamiklerin altında yatan temel bileşen haline geldiği öne sürülmektedir. Buna göre bilgi ya da enformasyon, sanayi sonrası toplumun ve dolayısıyla yeni ekonominin yakıtı işlevi görmektedir. Bilgi meta özelliği kazanırken bireylerin düşünsel emekleri öne çıkmaktadır. Enformasyon toplumunda bilginin kullanımı sonucunda ekonominin maddî olmayan yapısı giderek imalat sürecinden ayrılmakta ve “ağırlıksız” ya da “sürtünmesiz” bir ekonominin ortaya çıktığı

savunulmaktadır. Fikrî mülkiyeti de içine alan ve büyük ölçüde metalaşmış enformasyona dayanan bu yapı, genelde hizmetler sektörü altında yer almaktadır.

Özellikle enformasyon toplumu düzeyine ulaştığı kabul edilen ülkelerin içsel değişimlerine odaklanan bu görüşler, kapitalist gelişmenin bütünsel bir sistem olarak dinamiklerini göz ardı etmektedir. Hizmet sektörünün özellikle de gelişmiş ülkelerde genişlemesini, önemli niteliksel değişimler barındırmakla birlikte endüstriyel kapitalizmden farklı bir ekonomik yapılanmanın ortaya çıktığının kanıtı saymak zordur. Hizmetler sektörü altında, enformasyonla birlikte bilgi ve iletişim teknolojilerinin⁴⁷ (BİT) olanaklı kıldığı küresel ticaret, May'ın belirttiği gibi, hâlâ imalat sektörünün gereklilikleri çerçevesinde gerçekleşmekte, yani hizmetlerin çoğunluğu bizzat maddî (mamûl) mallarla bağlantılı olmaktadır. Diğer yandan imalat sektörleri yok olmamakta, özellikle düşük emek maliyetlerinin mümkün olduğu yerlere kaymaktadır. Emeğin teknik ve toplumsal işbölümündeki yer değiştirmeler yanında hizmetler sektörü altında yer alan faaliyetlerin büyük oranda yeni enformasyon emeğinin dışında yer alması, bu sektörün toplumsal planda köklü değişimlere yol açan yeni bir toplumsal dönüşümün parçası olarak kabul edilmesini güçleştirmektedir (2007a: 10-4). Küresel düzeydeki sektörel yer değiştirme süreçlerinde bilgi ve iletişim teknolojileri rekabeti destekleyici biçimde önemli işlevler edinmektedir. Bu teknolojiler üretim ve dağıtım süreçleri üzerinde denetim için kullanılırken, “ağ” üzerinde etkinlik gösteren küresel bir piyasanın tesis edilmesi olanaklı hale gelmektedir. Piyasa aktörlerinin faaliyet gösterdiği

⁴⁷ İngilizce ICT kısaltmasıyla yazılan *information and communication technologies*, Türkçeye farklı biçimlerde çevirilmektedir (Törenli, 2004: 9).

alanların yeniden yapılanmasına dönük altyapı da bu teknolojiler yoluyla oluşturulmaktadır (Törenli, 2004: 40-1).

Bilgi ve iletişim teknolojileri, sözde yeni ekonomiyi meydana getirmekten çok, eski ekonomik yapı üstünde yükselen imalat sektörünün daha verimli hale gelmesini, bu yolla da sanayi üretimi ile hizmetler sektörünün iç içe geçmesinin olanaklarını artırmaktadır. Bu noktada maddî olmayan mal üreten hizmet sektörü ile maddî mal üreten imalat sektörünün, hizmetlerin çoğunlukla emek yoluyla üretilmesi noktasında bütünleşip maddî bir değer ortaya çıkardığını söyleyebiliriz (Törenli, 2004: 71-2). Hizmetler alanı, bu çerçevede genellikle ürünlerin piyasada tanıtımı, dağıtımı ve denetlenmesi gibi unsurların gerçekleştirilmesini sağlamaktadır. İşte bu yüzden enformasyon toplumunun endüstriden enformasyona bir geçiş anlamına gelmediği, farklı sektörler arasında bir bütünleşme ve daha genelde kapitalist birikimin denetimine, hiç de yeni sayılamayacak biçimde enformasyonun dâhil edilmesi olduğu ifade edilmektedir (Törenli, 2004: 68-9). BİT, hizmet sektörlerinin niteliğini de değiştirmekte ve işgücü ile istihdam yapısı üzerinde etkide bulunmaktadır. Bu noktada hizmet faaliyetleri giderek ticari alana taşınmakta ve enformasyona dayalı faaliyetlerde bir artış meydana gelmektedir (Freeman ve Soete, 2003: 449-66).

Buradan enformasyonun tek taraflı olarak imalat sektörüne basitçe eklemlendiği sonucu çıkarılmamalıdır. Enformasyon ya da bilgi, yeni ekonomik kaynaklar olarak gelişirken maddî ortamdan da giderek ayrıştırılma eğilimi taşımaktadır. Meselenin diğer tarafını teşkil eden üretim süreçlerinde fordizmden postfordizme dönüşüm, sonuçları itibarıyla piyasada karar alma sürecinin hızlanması ve her türlü metanın maliyetinin

düşmesine yol açmıştır. Bu noktada teknolojinin, ekonomide yeniliklerin üretiminin malların üretiminin önüne geçmesini sağladığı ifade edilmektedir (Berry, 2008: 43-5). Özellikle yüksek teknoloji ürünlerinde görebileceğimiz gibi, maddî maliyetler dışında ürünlerin oluşturduğu değerin en büyük parçası olarak enformasyon, önemli bir katma değer meydana getirmektedir. Post-fordizmle birlikte gerçekleşen esnek uzmanlaşma belirli piyasalar için kitle üretimi yerine niteliklendirilmiş, belirli gruplara özel hale getirilmiş üretimin sürekliliği açısından önem taşır. Özellikle iletişim piyasaları için bu eğilim kritiktir. İletişim sistemleri üretim sürecinin örgütlenmesi, ürünlerin müşterilere pazarlanması ve piyasa ihtiyaçlarına hızla karşılık verip yeni ürünlerin tasarlanmasına dönük karar almada merkezî konumdadır (Mosco, 1998: 74-5). Diğer taraftan BİT, işgücü ve istihdam yapılarında da önemli değişimlere neden olmaktadır. Özellikle emeğin rolündeki değişimler, fikrî mülkiyet konusunda yeni bir “yaratıcılık” düşüncesinin biçimlenmesinde etkili olmaktadır.

Yeni ekonominin anahtarının bireyin yaratıcılığı olduğu düşüncesi, enformasyon toplumu tartışmalarında kendini göstermektedir. Ancak birinci bölümde ele aldığımız yaratıcılığın romantik ve eşsiz karakteri, enformasyon toplumu açısından giderek sıradanlaşmakta ve herkese ait olabilen bir nitelik olarak görülmektedir. Yaratıcı emek, insanların maddî olmayan üretimlerinin bir parçası olarak öne çıkarılırken, her tür maddî olmayan/fikrî emek metalaşarak piyasaya dâhil olma olanağı kazanmakta, bu yolla da endüstriyel ve post-endüstriyel evrelerin ayırıcı unsuru olarak nitelendirilmektedir (Berry, 2008: 42-3). Böylece yeni ekonomi içerisinde herkesin emeğinin potansiyel bir girdiye dönüştürülmesi sağlanmaya çalışılmaktadır.

Bu noktada enformasyon ile fikrî mülkiyet arasındaki sınırın da bulanıklaşmasına tanık olunmaktadır. Fikrî mülkiyet asıl olarak yaratıcı bir emeğin sonucu olarak görülmekteydi. Ancak enformasyonun çeşitli biçimlerde derlenmesi de, veritabanlarında olduğu gibi teknik ve analitik yaratıcılık gerektirir. Enformasyon kolayca kopyalansa da toplanması vakit alır. Veriye ilişkin ürünlerin kalitesi değerini de artırır. Fikrî mülkiyet alanında yaratıcılığın sıradanlaşması eğilimi de burada etkili olmaktadır. Enformasyonun toplanması ve işlenmesi emek harcayan herkes tarafından yapılabilir. Böylece emeğin yaratıcı niteliği de sıradanlaşmaktadır. Enformasyonun düzenlenmesinin koruma kapsamına alınması, görece yeni sayılabilecek bir olgu olan doğrudan enformasyonun fikrî mülkiyet olarak görülmesini de beraberinde getirmektedir (Marlin-Bennett, 2004: 100).

Sözde “yeni ekonominin” ağırlıksız oluşu, yani maddî olmayan doğası hakkındaki iddialara Perelman da şüpheyle yaklaşmakta, fikir ve enformasyona dayanan yeni ekonominin neden olduğu -bilgisayarların harcadığı enerji vb. bakımından- önemli miktarda kaynak tüketimine dikkat çekmektedir (Perelman, 2002: 168-9). Bilgi ya da enformasyon ile maddî ortam ne kadar ayrılmış görünürse görünsün, kapitalist bir ekonomide ikisi birbiriyle ilişkili olmak zorundadır, özellikle de metalaşma açısından düşünüldüğünde. Enformasyonun üretim süreciyle bağı güçlü biçimde devam ettiği gibi, sonradan ele alacağımız üzere fikrî mülkiyet bu bağın denetlenmesinde kullanılan en önemli araçlardan biri olmaktadır.

Söz konusu toplumsal dönüşümler bakımından yeni ekonominin doğasına uygun farklı iş modelleri gerektiği öne sürülürken, genel olarak bilgiye dayalı yeni ekonominin

işleyişini anlamak için yeni kavram setlerine ihtiyaç duyulduğu da ifade edilmiştir. Ancak bilgi ekonomisinin işleyişi, geleneksel iktisat çerçevesinde ele alınmaya sıkça devam edilirken, bazı yazarlara göre eski kavramlar yeni süreci açıklamak için yeterli bir çerçeve sağlamaktadır (Varian, Farrell ve Shapiro, 2004: 12). Bu açıdan kapitalist eğilimlerin devamlılığını izlemek bakımından fikrî mülkiyetin genel olarak enformasyon mallarının ekonomik arka planı üzerinden, geleneksel iktisadi kavramlarla nasıl açıklandığına odaklanacağız.

2.3.3. Enformasyonun Nitelikleri

Genelde enformasyon için olduğu gibi fikrî mülkiyet için de öne çıkan temel niteliklerden biri, tükenebilir olmamaları, yani bir kez üretildikten sonra miktarlarının kullanımla birlikte azalmamasıdır. Dolayısıyla geleneksel iktisadın üzerine temellendiği kıt kaynaklar burada geçerli olmamaktadır. Bu durumda tüketicilerin de kullanımdan dışlanması zor ya da masraflıdır. Dahası yeni bir tüketici eklenmesinin marjinal maliyeti çoğunlukla sıfıra yakındır (Maughan, 2004: 386). Enformasyonun bu niteliğinin endüstriden farklı olarak üretim ve tüketim alanları arasındaki ayrımı da zayıflattığı öne sürülmüştür. Maddî malların üretiminde girdilerin dönüştürülmesiyle hammaddeden ara mamûle, oradan ürüne doğru ilerleyen zincir enformasyon üretiminde farklılaşmaktadır, çünkü bilgi üretimi çoğunlukla aynı türden bilgilerin kullanımı yoluyla gerçekleşir (fikrî mülkiyet ürünlerinin de büyük ölçüde geçmiş yaratımlara dayandığı ifade edilmektedir). Bu yüzden girdilerin dönüştürülmesinden çok “işlenmesinden” söz edilir. Ayrıca enformasyon açısından bir kişinin kullanımı diğerlerini sınırlamadığı gibi tüketim,

eksilmeye yol açmanın aksine bilgi ve enformasyon havuzunda artışa sebep olur (Haunss ve Shadlen, 2009: 3-5).

Enformasyonun kullanımında sorun yaratan diğer bir unsur, tüketim için kullanıcıların piyasadaki ürünler hakkında bilgi sahibi olması gerekliliğidir. Ancak çoğu durumda enformasyon elde edilmeden, yani kullanılmadan kullanıcıların ona değer biçmeleri zor olacak ve piyasa iyi işlemeyecektir. Diğer bir deyişle enformasyon ürünleri bazı durumlarda önceden denemeye uygun değildirler (Perelman, 2002: 179-80).

Marjinal maliyetin sıfıra yaklaşması ve ürünün rekabetçi olmaması, yani kimsenin kullanımından kolayca dışlanamaması durumu geleneksel iktisattaki kamusal malın da tanımını içermektedir. Enformasyonun bu özellikleri nedeniyle kamusal mal olarak kabul edilmesi gerekirdi, çünkü ilgili piyasanın işleyişinde fiyatlandırma mekanizması verimsizlik yaratır, diğer bir deyişle etkin işleyemez. Piyasanın işlemesi için maliyetlerin karşılanması ve yaratıcıların ideal bir gelir elde etmeleri gerekir. İktisatta bunun karşılığı, marjinal maliyet ile yaratımların marjinal değerinin eşit olmasıdır. Fakat söz konusu durumda marjinal değer ölçülmesi mümkün değildir; özellikle de belirli bir amaç için yaratılan -transistör gibi- buluşların öngörülemeyen biçimde değer yaratmaları durumunda bu daha da geçerlidir (buna yeniliğin “taşma etkisi” [*spillover effect*] de denir). İktisatçılar enformasyon ekonomisinin işleyişi etafında bu sorunun üstesinden gelmeye çabalamaktadırlar (Perelman, 2002: 180).

Bu noktada liberal teorinin de sınırına ulaşırken aynı felsefe içinden neden birbirine tamamen zıt yaklaşımların ortaya çıktığını anlayabiliriz. Maddî olmayan

mallara dayanan bir piyasanın işlemesi düzenlemeyle mümkündür ve devlet benzeri bir otoritenin yoğun müdahalesini gerektirir. Devletin -gerekli olmadığı sürece- piyasaya müdahale etmemesi gerektiğini savunan liberal görüşün enformasyon piyasasının olağan işleyişinin müdahaleye bağlı olduğunu kabullenmesi güçtür. Bu yüzden enformasyon toplumu ile birlikte “yeni bir ekonominin” ortaya çıktığını ya da enformasyon ekonomisinin farklı işlemesi için gündeme gelen müdahalelerin haklılaştırılmasına yönelik gerekçelere sarılmak durumunda kalınmaktadır. Daha önce gördüğümüz gibi patent sistemlerinin ortadan kaldırılmasına varan on dokuzuncu yüzyıldaki çekişmeler de bu gerilimi yansıtmaktaydı.

Söz konusu piyasa işleyişinde ortaya çıkan “piyasa aksaklığının” ortadan kaldırılmasının en önemli aracı fikrî mülkiyettir. Markalar belirli ölçüde farklılaşmakla birlikte çoğu fikrî mülkiyet türü, geleneksel iktisada göre kamusal mal olarak görülmesi gereken ürünlerin özel mal (yani metalaşmış mal) olarak kalmalarını ya da hâlihazırda kamusal olan malların özel alana aktarılmasını sağlar. Fikrî mülkiyetin bu yüzden “piyasa aksaklığına bir yanıt olarak doğduğu” ileri sürülmüştür (Merges’ten aktaran Perelman, 2002:180). Fikrî mülkiyet, kıt olmayan kaynaklar üzerinde yapay bir kıtlık yaratarak meta haline getirilmelerini ve piyasaya dâhil edilmelerini sağlarken, kamusal nitelik taşıyan ürünlerin kullanımından toplumu dışlayarak özel mala dönüştürülmesine yol açar. Böylece ürünün kullanımı için herkesin ödeme yapması gerekeceğinden toplumsal refahta da bir düşme gerçekleşir (Maughan, 2004: 386-8). Özel mal durumuna gelen ürün, yaratım olarak ne kadar eşsizse piyasa denetimi de o kadar öne çıkar. Bu durumun diğer bir yönü, kamu alanından devşirilen fikrî mülkiyetin tek

oluşturmasıdır. Fikrî mülkiyetin işlerliği, belirli bir yaratım üzerinde -kullanma, satma vb.- münhasır bir hak yoluyla tekel yaratılmasına bağlıdır. İşte serbest piyasayı aksatan en önemli olgulardan biri olan tekel, liberal iktisatçıların baş etmek zorunda kaldıkları bir diğer sorun olmaktadır (Perelman, 2002: 182-5).

Enformasyon ile fikrî mülkiyet arasındaki ilişki, maddî malların piyasada denetlenmesi, yani yeni metalaşan alanların piyasaya dâhil olurken maddî olmayan yaratımların nasıl kullanıldığının anlaşılması açısından başka ipuçları da vermektedir. Tanımı üzerinde tam bir uzlaşma olmamakla birlikte enformasyon, matematiksel kuramdan yola çıkılarak kavramsallaştırılmıştır. Enformasyon bir süreç olarak düşünüldüğünde, gerçekleşmeden önce var olan bir “kesinsizlik” durumunu ortadan kaldırdığı ya da azalttığı düşünülmektedir. Yani süreç, bilinenlere yeni bilinen şeyler eklenmesi sonucu tamamlanmaktadır (Babe, 1995: 11-3; Çalışkan, 2009: 30). Bu durumun tanımlı olabilmesi için enformasyonun *nesnel, ölçülebilir* ve en önemlisi *sayısallaştırılabilir* bir niceliğe dönüştürülmesi gerekir. Bu durumda enformasyonun içeriği geri plana itilerek metalaşması sağlanır. Farklı değerler atfedilebilen içeriğin geri plana itilmesi, enformasyon üzerinde bir standartlaşma, dolayısıyla denetim yoluyla piyasa değeri yaratılmasına olanak verir. Bunun piyasadaki karşılığı, kullanım değeri yerine değişim değerinin öne çıkmasıdır (Törenli, 2004: 17-24; Çalışkan, 2009: 34-5). Enformasyonun, klasik iktisadın maliyet ve fiyat hesabına konu olması, gerçekte enformasyonun kendisi yerine aktarıldığı araçlar için söz konusu olabilir. Nicelleştirme, enformasyonun kullanımla *tükenme* özelliğini değiştiremese de *tüketilmesini* sağlayabilir (Babe, 1995: 16). Bu durumda enformasyon, iletişim sürecinin bir parçası

olarak meydana gelen bir olgu değil, iletişim sürecinin öncesinde verili bir şeye göndermede bulunur. Ancak enformasyonun tek başına ele alınması, onun “heterojen yapısını” göz ardı ederek sözde meta niteliğinin belirginleşmesini de zorlaştırmıştır. Enformasyon birimlerinin fiziksel olarak özdeş olması yanında farklı yer ve zamanlarda da mevcut olmaları gerekiyordu. Bu da ölçülebilir olması demekti ve bu yolla bir standartlaşma sağlanabilirdi (Babe, 1995: 29-30). Enformasyon, meydana geldiği süreçten dışlanarak *içeriksizleştiriliyor*, diğer yandan değerinin bir parçasını oluşturan yeni bir “nesnellik” kazanmış oluyordu. Fikrî mülkiyet söz konusu olduğunda ise, örnek olarak bir telif eserin içeriği yaratıcısına bağlı bir değer kazanır, fakat veri tabanlarının korumaya konu olması durumunda içeriğin değerini oluşturan şey, içeriğin kullanımının faydası konusunda bir varsayımla sağlanır. Her iki durumda da sözde tüketicilerin enformasyonla öznel olarak girdikleri ilişki sürecin dışında yer alır ve içerik “nesnelleşir”.⁴⁸

Enformasyonun maddesiz oluşu epifenomen niteliği ile de bağlantılandırılmaktadır. Bu bağlamda enformasyonun sayılabilir hale gelmesini engelleyen nitelikler sayılmaktadır: (1) Enformasyon maddî değildir; içinde bulundukları cisimle ilgilidir ancak cismin kendisi değildir. (2) Biçimin kendi içinde ya da sembol olarak bir anlamı yoktur. Anlamanın, yani enformasyonun sayılabilir olmasını sağlayan nesnel bir varlığı yoktur, sadece yorum yoluyla öznel bir varoluşa sahiptir (Babe, 1995: 42).

⁴⁸ Metalaşma sürecinde enformasyondan fikrî mülkiyete doğru genişlemenin arasında bir aşama da başkaları tarafından üretilmiş olan enformasyonun mülkiyete konu olmasıdır. Buradaki temel mesele, enformasyonun yeniden düzenlenip kullanışlı hale getirilmesidir. Belirli istatistiklerin toplanıp işlenmesi yanında veritabanlarının korumaya konu olması gibi bunun birçok biçimi söz konusudur (örn. bkz. Marlin-Bennett, 2004: 7-10).

Görüldüğü gibi bilginin enformasyon şeklinde inşası söz konusudur. Buna göre bilginin, toplumsal yapı ve geçmişte oluşturulan katkılardan bağımsız olarak zaman ve mekânda yalıtılabildiği varsayılır. Patentlerin yaratıcılık ve yeniliğin desteklenmesine katkı yaptığına ilişkin düşünce de bu yapay inşadan kaynaklanır. Bu yüzden bilgi hem sermaye, hem meta, hem de ayrıcalıklı piyasa denetimi için bir araç olarak görülür (Shiva, 2001: 21).

Fikrî mülkiyet, yeni yaratılan enformasyon değerinin maddî ortamlarla ilişkisinde önem kazanmaktadır. Yani doğrudan enformasyon içeriğinin bir parçası olmak yerine, içeriğin maddî ortamlarla ilişkisinin denetlenmesinde kullanılmaktadır. Örneğin telif hakkı yoluyla bir kitabın doğrudan içeriğinden çok, içeriğin kullanımı -özellikle de kopyalama, satma gibi ticari kullanımları- sınırlandırılmaktadır. Benzer biçimde patentte yer alan bir bilimsel bilgi -yani enformasyon içeriği-, söz konusu bilginin belirli şartlarda (ödeme karşılığı vs.) kullanımına izin vermektedir. Daha sonra ele alacağımız maddî ve maddî olmayan mülkiyet biçimlerinin birbiriyle ilişkisinin niteliği, kapitalist birikimde fikrî mülkiyet haklarının rolünü ve doğurduğu siyasal çatışmaları anlamak bakımından kritik öneme sahiptir.

Bu genel çerçeve içinde fikrî mülkiyetin piyasa işleyişinde fiyat, denge ve bunlara bağlı rekabetle birlikte tekelleşme eğilimlerinin nasıl ortaya çıktığını ve son olarak kapitalist eğilimler açısından bunların yarattığı sorunları ele alabiliriz.

2.3.4. Enformasyona Dayalı Piyasalarda Fiyat ve Denge

Enformasyonun farklı yapısı, bu tür piyasalarda arz-talep yapısının da farklılaşmasına yol açmaktadır. Daha önce değindiğimiz gibi talebin ortaya çıkması, bir ürünün

metalaşarak kıt hale getirilmesiyle mümkündür. Enformasyona dayalı ürünler bu açıdan maddî üründen çok, o ürün yoluyla kullanımı sağlanan içeriğin ön plana çıkmasına dayanmaktadır. Bu içerik, telif haklarında olduğu gibi bazen yaratıcılık içeren ifadeler, bazen de patentlerde olduğu gibi teknik bilgi olabilmektedir. İçeriğin öne çıkması, enformasyon içeriğinin bir kez yaratıldıktan sonra yeniden üretim maliyetlerinin -yani marjinal maliyetin- çok düşük olmasına yol açmaktaydı. Bu durumda ürüne talep yaratmak için içeriğin farklı şekillerde sunulması gerekir. İktisadi açıdan bunun ifadesi, birazdan ele alacağımız *ölçek ekonomileri* ve *kapsam ekonomilerinden* yararlanma biçiminde ortaya çıkar (Karlıdağ, 2010: 87).

Ölçeğin artışı meselenin arz ile ilgili boyutunu gösterir. Ölçek arttığında ortalama maliyet düşer, ancak talep yönüne bakıldığında ürünün her zaman talep görmesi mümkün değildir. Fakat enformasyon içeriği bir kez talep gördüğünde yeniden kazanç sağlama olasılığı daha yüksektir, çünkü daha sonra aynı içerikle üretilen diğer bir ürün için hazır bir pazar bulunmaktadır⁴⁹. “Ağ etkisi” ya da “ağ dışsallığı” adı verilen bu durumda ürünün fiyatının düşmesi talebin artmasını beraberinde getirir (Varian vd., 2004: 33-7).

Ancak arz ve talep arasındaki bu ilişkiyi gerçek işleyiş bakımından genellemek, tüm değişkenlerle birlikte düşünüldüğünde olanaksız yakındır. Talep yapısı bu yüzden geniş bir çerçevede ele alınmak durumundadır. Özellikle patentler dâhilindeki teknolojik yenilikler düşünüldüğünde talebin yokluğu, buluşların çokluğuna rağmen bunların yeniliğe dönüşmelerini bütünüyle engelleyebilmektedir. Arz ile talep yanlı

⁴⁹ Bu durum, kritik kitleye ulaşılması ile ilgilidir. Bu da ürün ve hizmetlerin verimli bir biçimde el değiştirebilmesi için gereken yeterli sayıda alıcı ve satıcı gerektirir.

teoriler bu açıdan her zaman uyumlu olmayan bir bütünlük oluşturmaktadır. Diğer taraftan talep, sadece serbest piyasada oluşmaz, devletlerin çeşitli dönemler ve sektörlerdeki taleplerini de içerir (Freeman ve Soete, 2003: 232-5). Fikrî mülkiyet söz konusu olduğunda arz ve talep arasındaki ilişkinin daha hassas olduğu görülmektedir. Enformasyonun özel yapısı bir yandan talebin denetimi için yeni olanaklar sağlarken, bu olanakların yaygın biçimde kullanılabilmesi rekabeti kızıştırılmaktadır.

Doğal biçimde işleyemeyen fikrî mülkiyet piyasalarındaki arz-talep ilişkisi, fiyatlandırma sorununda kendini gösterir. Piyasa verimsizliği, asıl değeri oluşturan enformasyonun soyut içeriği dolayısıyla maliyet temelinde fiyatlandırmanın zor olmasından kaynaklanır. Çünkü maliyete bağlı olmadan içeriğin değerinin farklı alıcılar karşısında fiyatlandırılması gerekir (Bettig, 1996: 94-5). Diğer bir deyişle marjinal maliyetin sıfıra yaklaşması, insanların içeriğe sahip olma isteklerini artırmak, yani talep yaratmak için yeni yollar gerektirmektedir. Ürünler ne kadar kişiye özel hale getirilirse, maliyetler de o kadar geri plana itilerek yüksek fiyatlar belirlenebilir. Aynı içerik farklı biçimlerde sunulurken yüksek ödeme yapmaya razı olanlar için yüksek fiyat politikası uygulanabildiği gibi, yüksek ödeme yapabilenlerin ucuz olan ürünlere yönelmemeleri için ürün niteliklerinde farklılaştırmaya gidilebilir (Varian vd., 2004: 12-20). Görüldüğü gibi marjinal maliyetin ihmal edilebilir olması, içerik yaratıldıktan sonra piyasada bir çok aşamada denetime olanak sağlamaktadır. Bu denetimi sağlamak, söz konusu içeriğin piyasada kullanımı için tekel meydana getiren bir hakkın tesis edilmesini gerekli kılmaktadır. İşte bu yüzden fikrî mülkiyet, bugünün ekonomilerinde üretim

maliyeti ile satış fiyatı arasında bir uçurum yaratmak yoluyla kazanç elde etmenin en önemli araçlarından biri olmaktadır (Perelman, 2002: 173).

Piyasa yapısındaki bu keyfilik, arz ve talep dengesinin nasıl saptanacağı meselesini merkeze almaktadır. Fikrî mülkiyetin kamusal mal gibi hariç tutulabilirlik özelliğinin olması, iktisatçıların “bedavacılık” (*free riding*) olarak adlandırdığı sorunu gündeme getirir. Patentler açısından düşünüldüğünde, teknik bilginin çoğunlukla masraflı olduğu ileri sürülen ar-ge yoluyla üretimi, başlangıç maliyetinin karşılanması ve yeni yatırımların yapılmasına yetecek bir kazanç sağlamalıdır. Telif hakları açısından düşünüldüğünde kazanç, yaratıcıların üretimlerini devam ettirmelerini teşvik edecek kadar yüksek olmalıdır. Ancak marjinal maliyetin düşüklüğü açısından kullanım ücreti ne kadar düşükse toplumsal fayda da o kadar yüksek olmaktadır. Sözde yaratıcılar ile kullanıcıların çıkarları arasındaki bu gerilim, fikrî mülkiyet hakları korumasının güçlü ya da zayıf olmasını beraberinde getirir. Fikrî mülkiyet haklarının, kamusal mal özelliklerinin meydana getirdiği bu iki piyasa aksaklığının bir karışımı biçiminde işlediği ileri sürülmüştür. Buna göre zayıf korumanın neden olduğu düşük maliyetle tüketim, ekonomide daha yavaş büyüme, daha sınırlı kültür ve daha düşük ürün kalitesine yol açarken, güçlü korumanın yol açtığı yetersiz erişim de enformasyonun yayılmasına engel olur (Maskus, 2000: 29).

Fikrî mülkiyetin gerekli optimal dengeyi sağlayan biricik mekanizma olduğu ve denge bir kez sağlandıktan sonra piyasaların istikrara kavuştuğu varsayımları sıkça eleştiri konusu olmaktadır. Burada fikrî mülkiyetin yokluğunda içerik üretiminin duracağı düşüncesi önkoşul olarak ileri sürülmektedir. Böylece geleneksel bakış açısının

tüm varsayımlarını ödüllendirme varsayımına dayandırdığı görülmektedir (Harison, 2008: 21-2). Ancak ilk kısımda ele aldığımız gibi teknoloji tarihi bu konuda hiçbir genellemenin gerçeği tam olarak yansıtmadığını göstermektedir. Toplumsal maliyet ile sözde yaratıcılar arasında, genel olarak bilginin ifşa edilip yayılması ile topluma kazandırılması temelinde bir paradoksun yattığı düşüncesi bütün felsefî argümanların da üzerinde durmaktadır. Böyle bir çerçevede asıl mesele, piyasanın işler kılınmasının nasıl sağlanacağı üzerine odaklanmaktadır. Teorik yaklaşımlar bu yüzden fikrî mülkiyete tamamen karşıt olmak ile en güçlü korumayı savunmak arasında sayısız noktada konumlanmaktadır.

Dengenin formüle edilmesi konusundaki en katıksız ve etkili yaklaşımlardan biri Richard Posner’de ifadesini bulmaktadır. Posner’e göre fikrî mülkiyet konusundaki denge, en çok yaratımın en az toplumsal maliyetle nasıl sağlanacağı noktasında tamamen ampirik bir sorundur. Mülkiyetin toplumsal işlevi gereği, “değer taşıyan” herhangi bir mülkiyet sınırlandırılmadığı zaman aşırı kullanılarak kaynakların tükenmesine yol açar. Kıt kaynakların metalaşma süreciyle piyasaya dâhil edilmesi bu sorunu çözerek gerekli dengeyi sağlar. Ancak fikrî yaratımlar açısından bu söz konusu olmadığı için dengenin oluşması, yaratım için -toplumsal maliyeti arttırmayacak kadar az, yaratım sürecini engellemeyecek kadar çok olan- bir teşvik ya da ödüllendirme gerektirir. Bir anlamda mülkiyet yaratımının maksimize edilmesi için fikrî mülkiyet haklarının sınırlandırılması gerektiği savunulmaktadır (2002).

Faydacılığın temel varsayımlarını merkeze alan bu görüşler, bütün işleyişi iktisadi bir mantığa dayandırırken fikrî mülkiyet yaratımının neden maksimize edilmesi

gerektiği ve fikrî mülkiyet olmadan binlerce yıldır yaratımın nasıl sürdürüldüğü konusunu geri plana itmektedir. Ayrıca ödüllendirme ya da teşviğın diğer alternatiflerini yok saymaktadır. Bu konuda aynı faydacı temellerden yola çıkan Levine ve Boldrin, fikrî mülkiyetin yokluğunda sistemin daha verimli işleyeceğini ve toplumsal maliyet en aza inerken, oluşan rekabetin yeniliklerin ortaya çıkması için başlıca teşvik olduğunu savunmaktadırlar. Bu bağlamda, ilaç endüstrisinden yazılıma kadar çeşitli sektörlerin gelişimine odaklanarak rekabetin işleyişini öne çıkarmaktadırlar. Fikrî mülkiyet, çoğunlukla firmaların sektörde sahip oldukları gücü korumaları ve rekabeti ortadan kaldırmaları için kullanılmaktadır (2010: 94-6). Onlara göre fikrî mülkiyet, yenilikler konusunda yakıtı bitenlerin sarıldıkları bir araçtır. Ancak toplumsal ilerlemeyi rekabete dayandıran bu yaklaşım farklı sorunları içinde barındırdığı gibi, güçlü korumaya ilişkin iktisadi mantığın varsayımlarını karşı cepheden de olsa paylaşmaktadır.

Benzer görüşler Smiers ve van Schijndel tarafından da ileri sürülmektedir. Özellikle telif haklarının rekabeti azaltıcı ve tekelleştirici eğilimlerini ele alan yazarlar, rekabet hukuku ve mülkiyet düzenlemelerini piyasanın asli denge unsuru olarak görmektedirler. Kültürel alandaki piyasaların yeniden yapılandırılmasıyla, az sayıda dev şirketin elinde bulunan tekel gücü ve telifler mümkün olduğunca çok sayıda kişiye bölünerek kamu alanına ait yaratımların özel çıkarlarca ele geçirilmesinin önüne geçilebilecektir. Onlara göre bu alandaki piyasa işleyişı, telif haklarının aşırı maliyeti sonucunda en çok satanlara savurganca yatırımlar yapılmasına yol açmaktadır (2009: 5-8). Yine de mevcut rekabet ve tekelleşme eğilimlerinin gerisinde yatan asıl dinamikleri

ortaya koymadıkları için önerdikleri çözüm, ütöpik bir tasarı olmanın ötesine geçememektedir.

2.3.5. Rekabet ve Tekelleşme

Rekabetçi olmama niteliği göstermekle birlikte, enformasyonun aktarılmasıyla piyasadaki aktörlerin sayısı artıyorsa enformasyon rekabetçi hale gelir. Rekabet her ne kadar tüketiciler için faydalı olsa da bilgiye sahip olmanın avantaj yarattığı durumlar, yani *enformasyon asimetrileri* piyasa seçeneklerini daraltır ve bu açıdan zararlıdır (May, 2007a: 20-1). Buradaki mesele, enformasyonun piyasada ücretlendirilmesinin bir tekel - yani fikrî mülkiyet- tarafından korunmasıyla mümkün olmasıdır. Fakat kamusal nitelik göstermesi bakımından özel enformasyonun kamu alanına girme olanağı vardır ve bu açıdan tekel altında tutulması zordur (Çalışkan, 2009: 35). Nitekim fikrî mülkiyet korumasının süreye tabi olması bunu sağlar ve piyasa dengesi, özel mal ile kamusal mal arasındaki ilişki ya da değişim biçiminde gerçekleşir.

Rekabet ortamında yeniliklerin taklit edilmesi ve ikâme mallar, tüketicilerin seçeneklerini daha az maliyetle artırırken ilk üretim maliyeti yüksek olan alanlarda maliyetin karşılanmasına engel olabilir. Bunun yatırımları engelleyeceği ve ilgili piyasaları ortadan kaldırmaya kadar gidebileceği ileri sürülse de, fikrî mülkiyetin yarattığı tekelle birlikte gerçekte tüketicilerden yenilik sahibine bir transfer gerçekleştirilmiş olur. Sonuçta piyasanın tamamen ortadan kalkması ya da daralmasıyla oluşacak toplumsal maliyet, bu transferle birlikte görece düşük ve sürdürülebilir bir maliyetle yer değiştirir (Maskus, 2000: 29-30). Ancak burada enformasyon üstündeki tekel, rant arayışı yoluyla başka toplumsal maliyetlere neden olabilir. Fikrî mülkiyet,

niteliği gereği geçmişteki erikler üzerine bina edilir, dolayısıyla mülkiyet tekrar icat edilir ya da keşfedilir. Eğer aşırı güçlü koruma söz konusu ise, enformasyon paylaşımı azalır ve teknoloji alanındaki yatırımlarının müsrif biçimde tekrarlanmasına yol açar. Enformasyonun korunmasına yönelik hukuki maliyetlerle birlikte “patent yarışı” denilen durum ortaya çıkar. Sonuçta teknik bilginin patentlenmesi için gereken maliyet, tek firma yerine iki firmanın bunun yapması durumunda daha yüksek olacaktır (Maskus, 2000: 31; Besen ve Raskind, 1991: 6).

Rant arayışı, kullanımla tükenmeyen enformasyonun dışsal faydalarını denetlemeyi sağlar. Bu da kamu alanı özel alan lehine ne kadar daraltılırsa o kadar mümkündür. Dışsallık bu yüzden toplumsal değerin ölçülmesini zorlaştırmakla birlikte bu değer, özel piyasanın gelirlerinden yüksek olacaktır. Güçlü olmayan bir koruma bu dışsallıkları daha da arttırma eğilimi gösterir (Maskus, 2000: 31). Dışlama mekanizmasının gerçekleşmesi, daha önce belirttiğimiz gibi enformasyonun nesnelleşmesi ve sayısallaşmasını gerektiriyordu. Patent -ve telif hakkı- içeriğine ilişkin standartlar, burada bilginin nesnelleşmesine yardımcı olur. Böylece enformasyon üzerinde denetim sağlanmaya çalışılır.

Ancak bilgiyi bu şekilde dar anlamıyla düşünmek, dışsallığın etkisini görmeyi zorlaştırırken yeniliklerin gerçekleştiği koşulları bütünsel bir çerçevede görmeyi de engeller. Buluşların toplumsal ihtiyaçlarla bütünleşmeleri ve yaygınlaşmaları uzun ve riskli bir süreç içinde gerçekleşir. Neo-klasik teori, enformasyonun kendi halinde bir bütünlük olarak görülmesi gibi buluşları da birbirinden bağımsız ve her birinin ortaya çıkışını radikal bir yenilik olarak düşünür (Freeman ve Soete, 2003: 411-2). Oysa

yenilikler tek bir çizgide ortaya çıkmadığı gibi birikimsel bir nitelik gösterirler ve patentler, kurgusal olarak bütünüyle bireysel olan bilimsel yenilikler üzerine inşa edilir. Bu da bilginin kolektif niteliğini tamamen geri plana iter (Shiva, 2001: 22). Fikrî mülkiyet yoluyla ayrıcalık vermek bu yüzden piyasa örgütlenmesini değiştirebilecek derecede etki gösterir ve tekelleşme eğilimlerini artırır. James Watt gibi mucitlerin buluşları konusunda güç elde etmeleri, kendi ürünlerinin eşsiz olduğu konusundaki argümanlarla daha da güçlenir. Bu açıdan bireysel süreçleri öne çıkaran buluşlar yerine, onları toplumsal çerçeveye bağlayan yenilik süreçlerine odaklanmak daha önemlidir. Bu şekilde bakmak, patentlerin piyasadaki işlevlerini daha iyi anlamaya olanak verir (neo-klasik analizlerin bu konudaki daha ayrıntılı varsayımları için bkz. Harison, 2008: 21-5).

Patentlerin bilgiyi “çevrelemek” için kullanılması, o bilginin ardında yatan toplumsal birikimin geri plana itilmesi ve kamu alanından özel alana aktarılması için etkili olarak kullanılmaktadır. Dışsallık -ya da taşmalar- bu bağlamda toplumsal bilginin “çevrelenemeyen” kısımları olarak da görülebilir. Piyasada yer alan bütün aktörler bundan yararlanmak isteyeceklerdir ancak belirleyici olan, rekabetin yoğunluğudur. Söz konusu teknik bilginin dışsallık yaratması, rekabetin dışında yer alan alanlarda kullanıldığında ihlâl olarak görülme olasılığı azalır. Dışsallık tersine mühendislik, firmalar arası işgücü hareketliliği ya da doğrudan bilimsel yayınlar gibi yollarla ortaya çıkabilir (Harison, 2008: 33-4).

Ölçek ekonomisi, birim başına oluşan maliyetin azalmasından faydalanarak üretim ölçeğini artırmak yoluyla kazanç elde etmeyi ifade eder. Ancak piyasa doygunluğu ya da başkalarının rekabeti durumunda büyük ölçekli üretim yoluyla

piyasayı denetlemek zordur. Bu yüzden ölçek ekonomisinden büyük firmaların daha çok yararlanması söz konusudur. Bu sorunla baş edebilmek için kapsam ekonomisi devreye girer. Buna göre, aynı içeriğin farklı biçimlerde kullanımıyla ürün farklılaştırılmasına gidilir. Böylece görece farklılaşmış bir piyasada daha küçük ölçeklerde üretimle piyasa denetimi sağlanmaya çalışılır. Enformasyonun tüketimle azalmaması özelliği bu iki olanağın yolunu açmaktadır. Sonuç olarak tükenmeyen içerik farklı biçimlerde ambalajlanır ve yeniden piyasaya sürülürken, tüketicilerin ürünü almaları sağlanır. Özellikle yaratıcı içeriği koruyan telif haklarının uzatılmasının temelinde bu yatar (Bettig, 1996: 97-9).

Ölçek ekonomisine erişimin en önemli etkisi, piyasada neyin yer alıp almayacağı üzerinde denetim sağlanması ve bu yolla tekelleşmenin ortaya çıkmasıdır. Kapsam ekonomisi yoluyla da başarı kazanmış bir içeriğin farklı şekillerde piyasaya sunulması ve bütün sektörlere yayılması sağlanarak benzer yoğunlaşma etkisine neden olur. Fikrî mülkiyet, söz konusu içeriğin kullanımını sınırlayan türev eserler (*derivative works*) üzerinde daha fazla koruma sağlayarak bu eğilimi güçlendirmektedir. Burada kritik olan, sinema gibi söz konusu piyasaya girmenin maliyetlerinin zor ve riskli olduğu alanlarda tekelleşmenin de artmasıdır. Fikrî mülkiyet hakları bu durumda piyasada tutunabilenleri korur. Ayrıca özel çıkarlar lehine toplumsal olarak üretilen diğer birçok ürünün dışarıda kalmasına yol açarak toplumsal maliyeti artırır (Bettig, 1996: 99-104). Paradoksal biçimde, yatırım maliyetlerinin yoğun olduğu -sinema, ilaç sektörleri gibi- alanlarda maliyetlerin karşılanması zor olması dolayısıyla gündeme getirilen güçlü

koruma seçeneği, bu endüstrilerde olduğu gibi rekabetin azaltılması ve tekelleşmenin artmasını da beraberinde getirmektedir.

Bu noktada devletler merkezî bir rol üstlenirler. Teknik bilgi, özellikle bazı sektörler açısından kamu fonlarından finanse edilmiştir. Bu yüzden devletlerin doğrudan girişimci oldukları sektörlerden üniversite araştırmalarına ve telekomünikasyon altyapılarına kadar birçok alanda, “yeni ekonominin” temelini kamu sektöründen kaynaklandığı ifade edilmektedir (Perelman, 2002: 170). Ar-ge’nin ve yeniliklerin finansmanı burada önemli bir etmendir. Devletler bu durumda öne çıkmaktadırlar. Özellikle nükleer enerji sektörü bu bakımdan tüm dünyada kamu kaynaklarıyla finanse edilmiştir (Freeman ve Soete, 2003: 119-21). Ar-ge maliyeti yüksek olan, ancak sonraki üretim maliyetleri çok ucuz olan maddeler (kimya sektörü ve özelde ilaç sektörü bunun önemli örneğidir) için patent koruması elzemdir⁵⁰.

İmalat alanında kontrol daha kolay olduğu için devlet müdahalesinin sınırları daha belirgindir. Ancak fikrî mülkiyet haklarının ihlâl edilebilirliği müdahale aracının önemini arttırmaktadır. Bu açıdan herşeyin devlet ya da kamu fonlarından karşılanıp düşük maliyetle sunulması alternatifi öne çıkar, ancak bunun ticari alanlara uygulanmasında sorunlar yaşandığından söz edilmektedir. Hızlı hareket etmenin giderek önem kazandığı bir ekonomik yapıda devletin herşeyi üstlenmesi piyasa açısından uyumsuzluk yaratacaktır, yani “piyasa merkezli yaklaşımlar daha esnektir” (Maskus, 2000: 32). Diğer bir nokta, Robert Merges’in belirttiği gibi, hükümetlerin bakış

⁵⁰ Bugünkü ilaç sektöründeki “muadil ilaç” meselesi bunun uzantısı olan ihtilaflı konulardan biridir. Almanya’daki IG Farben örneği, özellikle ulusal bir endüstri politikasının cisimleşmesi olarak ve devletin rolünü ortaya koyan etkin bir örnektir. IG Farben tröstünün ve dağılmasından sonra bünyesinden çıkan şirketlerin sahip olduğu patent sayıları, emsalleri içinde çok yüksek düzeydeydi (Freeman ve Soete, 2003: 131-7).

açısından fikrî mülkiyetin asıl avantajının bütçe dışı olması ve hükümet fonlarında doğrudan bir masraf yaratmamasıdır. Böylece değerli bir toplumsal faydanın, küçük bir masrafla dağıtılabilmesi sağlanır. İronik olan, yaratılmasında devletlerin merkezî bir rol oynadıkları fikrî mülkiyet haklarının sınırlandırılmasının serbest piyasa işleyişini bozduğunun öne sürülmesidir. Böylece bizzat serbest piyasa rekabetini yasal bir tekel oluşturarak ortadan kaldıran işleyiş gözardı edilmektedir (Aktaran May ve Sell, 2006: 23-4).

2.4. Kapitalizmde Tarihsel Eğilimler ve Fikrî Mülkiyet

2.4.1. Yapay Kıtlık ve Enformasyonun Kontrolü

Fikrî mülkiyet oluşumunda bilginin, maddî şeylerin özelliklerini göstermediği için fiyatlandırılmasının yapay bir kıtlığı gerektirdiğine değinmiştik. Rekabetçi olmayan bilgi böylece metalaşarak fiyatlandırılır. Bu süreç hukuki bir inşa sonucunda gerçekleşirken, mülkiyet oluşumu da siyasal çabalarla birlikte meşrulaştırılır. Buradaki temel mesele, gerçek bir kıtlık yaratmaktan çok, içeriğin sonraki *kullanımları* üzerinde bir denetim kurulmasıdır (May, 2007a: 22-3; May, 2010: 32-5). Bunun yanında Enformasyon her ne kadar kıt olmayan bir kaynaksa da, elde edilmesi için harcanan çaba ve yapılan masraf kıttır; ancak bu durum, buradaki argüman açısından belirleyici değildir (Marlin-Bennett, 2004: 102). Yapay olarak yaratılan kıtlık, bu açıdan fikrî mülkiyetin temeli olamaz, çünkü kullanımı başkalarının kullanımını etkilemez. Hukuk yoluyla fikirlerin mülkiyetine ilişkin bir denetim hakkı vermek, kıtlığa konu olabilen gerçek mülkiyet üzerinde kısmî bir kontrol yaratmaktadır. İçerik sahibi, böylece ürününün her türlü maddî ortamda cisimleşmesi üzerinde söz hakkına sahiptir.

Kinsella'ya göre bunun sonucunda gerçek mülkiyet sahibinden içerik sahibine devamlı olarak kısmî bir mülkiyet aktarılmaktadır (Kinsella, 2008: 15). Dolayısıyla fikrî mülkiyet yasaları gerçek mülkiyet sahiplerinin mülkiyetlerini ihlâl etmenin bir aracı olmaktadır (Kinsella, 2008: 32-6).

Yaratılan kıtlık durumunda fikrî mülkiyetin “pastayı büyüttüğü”, yokluğunda yeniliklerin azalacağı konusundaki iddialar da çelişkili hale gelmektedir. Fikrî mülkiyet oluşumu ve korunması için ortaya çıkan maliyet, patentlerin giderek “savunma amaçlı” kullanımlarındaki artış da düşünüldüğünde toplumsal amaçlardan çok özel amaçlara hizmet etmektedir. Bilgide artışa yol açtığı varsayılsa bile bu etki ancak dolaylıdır. Diğer yandan bilgide artışa yol açmadığı gibi bilgisizliğin yayılmasına neden olmaktadır (Kinsella, 2008: 21-3; Perelman, 2002: 177-9).

Bilgi üzerinde kıtlık yaratmak, ekonomik olarak değer kazanmasına yol açıyor gibi görünebilir ve yapay da olsa bir talep yaratılabilir. Ancak bunun toplumsal bir amaca ne kadar hizmet ettiği şüphelidir ve iddia edilenin aksine, kaynakların etkili kullanımından çok gereksiz bir talep yoluyla müsrif bir kullanıma yol açar. Örneğin Posner, Walt Disney'in sahibi olduğu Mickey Mouse karakterinin kamu alanına geçmesi durumunda aşırı kullanımının piyasa değerinde net bir azalmaya neden olacağını, çünkü kıt olmamasının karaktere ilişkin bir bıkkınlık ve doygunluk yaratabileceğini savunmaktadır. Böylece talep eğrisinde de bir aşağıya kayma ve toplam faydada bir düşüş meydana gelecektir (2005: 61). Fakat ekonomik etkililik ile içeriğin yayılması arasında kurulan bu ilişkinin neden toplumsal olarak en faydalı olduğu konusu şüphelidir. Yapay kıtlığın içeriğin kullanım sıklığını azalttığı ve toplumsal

açından daha değersiz kıldığı da öne sürülebilir, ancak ekonomik etkililik düşüncesi nedeniyle bu nokta genellikle gözden kaçırılmaktadır (Vaver'den aktaran May, 2010: 52-3).

Buradaki akıl yürütme, mülkiyetin toplumsal işlevine ilişkin geleneksel varsayımların izini taşımaktadır. İngiltere'de görülen çitleme hareketini gerekçelendiren görüşler bilginin sınırlandırılmasında da kendini göstermektedir. Buna göre piyasa mekanizması uyarınca etkili tahsisat, örneğin toprağı en iyi kim işlerse sahibinin de o olması gerektiğine göre değerlendirilir (May, 2010: 52). Mülkiyet yoluyla ayrıcalıklı bir hakkın yokluğunda, aşırı kullanımın toplumsal varlıkları israf ettiği savunulmaktadır. Böylece ortaya çıkan maliyet hiçbir kullanıcı tarafından üstlenilmemekte, dahası insanların karşılığını alamayacakları durumda toprağı işlemekten de vazgeçecekleri varsayılmaktadır (Posner, 2002: 6). Görüldüğü gibi fikrî mülkiyetin kuruluşuna da zemin hazırlayan aynı döngüsel argümanlardır. Buna göre önce etkili tahsisat için bir piyasa yaratılmalı; bunun için bilgi metalaşmalı, yani kıt hale getirilmeli; kıtlık durumunda bir fiyat belirlenebilmeli ve bu fiyat da bilginin gerçek olarak kullanıcılar tarafından değerlendirilmesine yol açmalıdır. Bilgi bir kez mülkiyet olunca da, en iyi tahsisat yöntemi piyasa yoluyla gerçekleşmelidir. Fikrî mülkiyetin etkili tahsisatı gerçekleştiren bu piyasa denetimine yön veren de, daha önce ele aldığımız gibi teknolojik gelişmedir (May, 2010: 53-8).

Kamusal mal niteliğı gereğı tüketicilerin kullanımdan dışlanamaması, teknoloji yoluyla yeni denetim ve dışlama mekanizmaları oluşturulmasına da zemin hazırlamaktadır. Bugün internet ortamında şifreleme yanında, televizyon yayıncılığı gibi

alanlarda yayınların özel hale getirilmesi söz konusudur. Bettig, teknolojinin bu alandaki metalaşma eğilimini nasıl desteklediğini ve özellikle telif hakkının bu denetimle nasıl bütünleştiğini incelemektedir. Bu bağlamda, yayıncılıkta ortaya çıkan çok sayıdaki dağıtım biçimi, yayınları küçük parçalara ayırıp paketleyerek her birine bir talep yaratmayı mümkün kılmaya dayanmaktadır. Böylece tüketicilerin birçok farklı noktadan ödeme yapmaları sağlanırken, kamusal mal özelliği gösteren yayınlar da metalaştırılmaktadır. Bu da gösteriyor ki yeni iletişim teknolojileri tüketici talepleri değil, telif hakkı sahiplerinin mülkiyetlerini daha verimli kullanma amaçları doğrultusunda kullanılmaktadır. Yayıncılık alanındaki enformasyon ürünlerinin yüksek sabit maliyetleri ve düşük yeniden üretim ve dağıtım maliyetleri, onların fikrî mülkiyet koruması gerektirmelerinin temel nedenidir (1996: 79-94).

Korumaya konu olan içerik, taşındığı maddî ortamdan ne kadar bağımsızsa ihlâl edilebilirliği de genellikle o kadar yüksek olmaktadır. Bu durum, fikrî mülkiyet yaratılırken ilk maliyetlerdeki yüksekliğin neden olduğu ihtilafları anlamak bakımından hayatidir. Öncelikle, maddî ortamın maliyetinin fikrî içeriğin bir parçası olması, insanların gerçek/maddî bir mülkiyete ödeme yaptıkları yanılsamasını pekiştirir. Bu noktada ürünün “ambalajı” daha fazla ön plana çıkar ve marka değerinin önemini artırır. İçeriğin maddî ortamla bütünleşmesi ve özdeşleşme yaratılması bu açıdan önemlidir. Yeni teknolojiler, bu noktada hem üretim ve tüketim arasındaki zaman farkını, hem de içeriğin depolanmasını azaltmaktadır (Freeman ve Soete, 2003: 457-8). Bu durum denetlemenin önemini giderek arttırmaktadır. Artık firmalar emek-yoğun bir

yapıdan bilgi-yoğun bir yapıya evrilirken, marka ve tasarımın öne çıktığı alanlara yönelmektedir (Freeman ve Soete, 2003).⁵¹

Yüksek teknoloji ürünlerinde ilk maliyetlerin yüksekliği ile birlikte taklit ya da çoğaltma maliyetlerinin de yüksek olması ihlâl edilebilirliğin azaltılmasında etkili olabilmektedir. Fikrî mülkiyet koruması bu nedenle genellikle ilk üretim maliyetleri çok yüksek ama çoğaltma maliyetleri sıfıra yakın olan ürünler açısından hayati önem taşımakta ve bu alanlarda daha etkili kullanılmaktadır. Bunun en belirgin örneği, ilaç sektörüdür. Diğer yandan sıfıra yakın maliyetle içeriğin her türlü aktarımına ve değiştirilmesine olanak sağlayan internet bu yüzden daha güçlü koruma taleplerine yol açmaktadır, çünkü içeriğin maddî ortamdan bağımsız olarak kullanımına olanak sağlamakta ve denetimi neredeyse olanaksızlaştırmaktadır.

Görüldüğü gibi gerçekte denetlemeye konu olan içeriğin kendisinden çok, piyasa içinde tanımlanmış belirli *kullanım biçimleri* ya da aktarımlarıdır. Bunun anlamı, ekonomik kazanç sağlayacak düzeyde metalaşmış olan içeriğin kullanımıdır. Metalaşmamış kullanımlar, ürünlerin tüketimini azaltıcı etki göstermediği takdirde ihlâl dışında görüleceklerdir ki bu durumda koruma derecesi hangi kullanımların bu kapsamda olduğunu saptamaktadır. Bu sorun, içeriğin metalaşma derecesini gündeme getirir.

⁵¹ Bunun en iyi örneklerinden biri Benetton'dur. Firma, tüm dünyaya yayılmış bir markanın sahibi olmakla birlikte imalat alanında hiç çalışanı yoktur.

2.4.2. Kapitalizm ve Metalaşma

Kapitalist mülkiyet biçimlerinin kurumsallaşmasının izlediği tarihsel rota, metalaşma düzeyinin tarihsel gelişimi hakkında da fikir vermektedir. İlk olarak, feodal rejim sonrası kapitalizmin ortaya çıktığı coğrafyada toprağın miras yoluyla aktarılmasının, ekonomik gelişmede önemli bir rol oynadığı ileri sürülmektedir (Adda, 2008: 21). Toprak hem üretim açısından, hem de rant yoluyla sermaye biriktirmenin ilk önemli biçimlerinden birisi olarak uzun süre zenginliğin kaynağı olarak görülmüştür. İngiltere’de tarımsal kapitalizmin gelişiminde görülen çitleme hareketleri, doğrudan üretim amacıyla mülkiyet olmayan toprakların özel ellerde toplanmasına dayanıyordu. Bu açıdan toprakla ilgili taşınmaz mülkiyeti, yani gerçek mülkiyet ile bunun dışında kalan kişisel mülkiyet arasında yapılan ve tarihsel olarak inşa edilmiş olan ayrımın, ilkinin daha güçlü koruma altında olmasıyla desteklendiği söylenebilir (Maughan, 2004: 380-1).

Sonraki aşamada, endüstriyel kapitalizmde emeğin rolünün artışıyla birlikte emek değer teorileri ön plana çıktı ve emek, sermaye birikiminin en önemli bileşeni olarak görüldü. Bu süreç, emeğin metalaşmasını, yani piyasada bir değeri olan ve alınıp satılan bir nicelik haline gelmesini beraberinde getirdi. Emeğin kapitalist genişleme sürecindeki rolü, fikrî mülkiyetin yaratılması açısından da geçerlidir. Burada emek, toplumsal açıdan faydalı olduğu düşünülen bilimsel ya da sanatsal bilgilerin üretilmesi noktasında bireyin yaratıcılığında öne çıkar. Fikrî mülkiyet, bu türden bilgilerin çoğaltılması ve toplumsal kullanımını denetlemenin bir parçasıdır. Metalaşma bu alanda mübadeleyi ön plana çıkarırken, kaynakların piyasa aracılığıyla etkili dağıtımının bireyler ya da

şirketler tarafında yapılması temel önemde değildir (May, 2007a: 25-6). Bu varsayım, fikrî mülkiyetin onu en etkili kullananlara aktarılması gerektiği savını desteklemek için kullanılmaktadır. Böylece fikrî mülkiyet sahipleri, içeriğin yaratıcılarının kendi yaratımlarını kullanmalarının önüne geçebilmekte ya da toplumsal olarak üretilmiş faydalı bir bilginin patentlenmesiyle, onu yüzyıllardır kullananlara karşı ihlâl suçlamasında bulunulabilmektedir.⁵² Ancak belirli bir mülkiyet tekil değilse, o zaman kopyalama ya da yeniden üretim kavramlarına gölge düşer ve koruma mantığının altı oyulur. Bu yüzden etkililiği esas alan en katıksız argümanlar bile -bazen manevi hak kavrayışının etkisini gösteren- birey fikrini çok fazla gözardı edemezler (May, 2010: 53). Bu durumda yaratıcılık kavrayışının da piyasa mantığına uydurulması gerekir. Bu çerçevede yazarın bir piyasa aktörü olarak kuruluşu ve güç kazanmasını ilk bölümde ele almıştık.

Metalaşmanın artışı, kapitalist ekonominin devamı için sermayenin genişlemesi ve kendini yeniden üretimi açısından gereklidir. İnsan emeğinin yarattığı her değer, bu yolla meta haline getirilerek piyasaya dâhil edilir (Karlıdağ, 2010: 53). Bugün mübadele dışındaki alanların kapitalist yayılma sürecine eklemlenmesinin en önemli araçlarından biri olan fikrî mülkiyetin temelinde bilginin metalaştırılması yatmaktadır ve bu sürecin yayılma mantığının merkezine yerleşmesi son elli yılda gerçekleşmiştir (May, 2010: 48).

⁵² Nitekim Florida Üniversitesi'nde öğrenci olan Peter Taborsky, laboratuvar ve ekipmanını kullandığı için üniversite tarafından kendi yarattığı fikri çalmakla suçlanarak para ve hapis cezasına çarptırıldı (Shiva, 2001: 36).

İletişimin metalaşmasında iki yönelim kendini gösterir: Birincisi, “iletişim süreçleri ve teknolojiler bir bütün olarak ekonomideki metalaşmanın genel sürecine katkıda bulunurlar” (Mosco, 1998, s. 142). Yani üretimden dağıtıma kadar üretimin birçok aşamasında önemli rol oynarlar. İkincisi, “bir bütün olarak toplumda geçerli olan metalaşma süreçleri iletişim süreçlerine ve kurumlara nüfuz eder, öyle ki topluma ait metalaşma sürecindeki gelişim ve çelişkiler, toplumsal bir pratik olarak iletişime etkide bulunur” (Mosco, 1998: 142).

Bu süreç, asıl olarak insan emeğinin endüstriyel kapitalizmin ilk aşamalarında sanıldığı gibi mekanik olmadığı ve heterojen bir nitelik taşıdığına ilişkin düşünceyle birlikte ilerlemiştir. Ekonomik olarak kıt olan kaynakların toprak, emek ve sermaye ile sınırlı olduğu kavrayışından sonra, insan emeğinin “beşeri-insanî sermaye” (*human capital*) olarak kavramsallaştırılması öne çıktı. Bu kavramsallaştırmalar, söz konusu - hayalî- varlıkların niceliksel olarak ölçülüp piyasada mübadeleye konu olabileceği varsayımını barındırıyordu. Bu hayalî metaların oluşumu ile ilgili mantığın anlaşılması, aynı mantığın fikri mülkiyete doğru genişletilmesini anlamak bakımından önemlidir. Burada insanî sermaye, enformasyonun özel bir türü olarak düşünülebilir. Enformasyon ekonomisi biçimindeki metafor her türden enformasyonu (kamusal, özel, ticari vs.) birbirine bağlar (Perelman, 2002: 173-6).

Metaların hayalî nitelikleri, metalaşmanın tarihsel eğiliminin piyasa toplumuna yol açmasından hareketle Polanyi tarafından da ele alınmıştır. Üretim faktörleri olarak toprak, emek ve para kendi hallerinde meta değildirler; piyasada kullanılmak üzere üretilmemişlerdir. Bu yüzden piyasalarının oluşması için meta olarak ele alınmaları

gerekir. Hayalî olan bu varsayım, Polanyi’ye göre piyasaların örgütlenebilmesinin de temelidir çünkü insanların bunları meta olarak kabul etmeleriyle arz ve talepleri oluşur ve piyasada gerçekten alınıp satılır hale gelirler (1944: 119-20).⁵³ Hayalî meta, alınıp satılabilir bir meta olmakla birlikte gerçekte bu amaç için üretilmemiş ya da yalnızca kullanım değeri için üretilmiştir; bu onları piyasa için üretilmiş kapitalist metaldan ayırır. Bu ayırım önemlidir, çünkü onları kapitalist metalar olarak değerlendirmek, “piyasa ekonomisine girişleri, orada dönüşümleri ve satılmak üzere mal ile hizmetlerin üretimine yaptıkları katkılarının hangi şartlar altında gerçekleştiğini gizler”. Yani bu metalar, fiyatları olsa da henüz kapitalist meta olarak gerekli dönüşümü geçirmemişlerdir (Jessop, 2009: 168).⁵⁴

Bob Jessop, Polanyi’nin tartışmasını daha ileri götürüp fikrî mülkiyete uygulamaktadır. Enformasyonun dönüştürülmesini sağlayan toplumsal düzenleme açısından ilk olarak, bilgi kol emeğinden koparılarak maddî ürünlerden ayrıştırılır ve maddî olmayan ürünlerde bağımsız bir biçim kazanır. İkinci olarak, bilgi toplumsal kökeninden koparılarak “ekonomi dışı kurumsal düzenler, işlevsel sistemler ve yaşanan dünyayla bütünleşir” ve kullanımı kârla belirlenmeye başlar (2009: 170). Kolektif bilginin çevrilmesi yoluyla da fikrî mülkiyet halinde sermaye birikimi oluşturulur. Belgelenmemiş, enformel ve kolektif olan bilgiye el konularak belgelenmiş, formel ve özel bilgiye dönüştürülerek metalaştırılır; fikrî emekleriyle içeriği yaratanların üretim araçları üzerindeki denetimleri engellenerek bilgilerine el konulur; sınırlı olan fikrî

⁵³ Hayalî metalarla ilgili temel varsayımları için bkz. Polanyi, 1944: 114-24.

⁵⁴ Jessop bu hayalî metalara *yarı metalar* da demektedir.

mülkiyet haklarının kullanımıyla daha geniş kapsamlı mülkiyet haklarına geçilir (Jessop, 2009: 178).⁵⁵

Polanyi'nin incelemesinin önemi, piyasa toplumunun tarihsel oluşumuna ilişkin argümanlarının ve bunun topluma dışarıdan dayatılan bir nitelik gösterip göstermediğinden ziyade, metalaşma mantığının işleyişi ve genişlemesine ne kadar ışık tuttuğu noktasında ortaya çıkar. Çünkü gerçekte meta olmayan bilginin piyasada alınıp satılır bir meta olarak enformasyona dönüşümü de aynı hayalî varsayımın kuruluşuna dayanır.⁵⁶ Fakat en önemlisi, metalaşmayla birlikte bilginin tekil, özel ve nicelleştirilebilir olarak görülmesi, onun toplumsal etkileşimden doğan ve geçmişten gelen kolektif, kamusal ve nitel karakterini de geri plana iter. Bu nokta, Polanyi'nin yukarıda sayılan hayalî metaların piyasalar içinde örgütlenmelerini mümkün kılan kurumsal yapıların etkilerini ve ortaya çıkardığı düzene benzer biçimde, bilginin hayalî bir meta olarak örgütlenişini sağlayan kurumsal yapının bugün meydana getirdiği fikrî mülkiyet düzeninin temelini oluşturur. Yarattığı arz ve taleple insanların enformasyona dayalı piyasalar içinde birer aktör olmalarını dayatan bu işleyiş, hayalî de olsa gündelik hayat içinde giderek bilgiye meta muamelesi yapılmasıyla sonuçlanmaktadır. Bu durum bilginin bir çok alanda (bilimsel, sanatsal) toplumsal olarak üretimini etkilemekte, bunları birçok yönden değiştirmekte ve yarattığı bilgi hiyerarşileri, enformasyon

⁵⁵ Metalaşmanın farklı derecelerde aldığı biçimleri Jessop şu şekilde ayırmaktadır: *Metalaşma öncesi*: Gittikçe artan, ortak bir kaynak olarak bilgi. *Hayalî metalaşma*: Fikrî ammenin kâr için satılmak üzere özelleşmesi. *Yarı metalaşma*: Yaratıcılığı satma amacıyla fikrî emeğin biçimsel tabiyeti. *Gerçek metalaşma*: Tamamen kapitalist emek sürecinde satılmak üzere üretilmiş ürünler. *Kurgusal sermaye*: Fikrî mülkiyetin menkul kıymetlere dönüştürülmesi (2009: 179).

⁵⁶ Nitekim Polanyi'nin analizleri, bunları enformasyon ve fikrî mülkiyete genişleten incelemelere de kaynaklık etti, bkz. Buğra ve Ağartan, 2009.

asimetritleri bakımından birçok siyasal soruna yol açmaktadır; hâlihazırda var olan sorunları da derinleştirmektedir.

Mülkiyet haklarının kapsamının artması yönünde genel bir tarihsel eğilim mevcuttur. Buna göre daha fazla insan sahip olabilmekte, daha fazla şeye sahip olunabilmekte ve kullanım ile devretme üzerinde giderek daha az sınırlama ortaya çıkmaktadır (Marlin-Bennett, 2004: 11-2). Eşitsizliklerin olduğu her toplumda buna benzer eğilimler var olmuştur, ancak kapitalist eğilimin buna farklı bir yön verdiğini söyleyebiliriz.

Bazılarına değindiğimiz fikrî mülkiyete ilişkin analizlerin çoğu, ekonomik etkinlik dışındaki bütün unsurları dışarıda tutarak içeriğin korunmasını metalaşma çerçevesinde ele almaktadır. Ancak koruma rejimlerinin temelini oluşturan hukuk, ekonomik alanın dışındaki bütün unsurları da kendi mantığına uydurmaya çabalamaktadır. Birçok disiplin de kuramlar yoluyla fikrî mülkiyet korumasının kaçınılmazlığını vurgulayarak fikrî mülkiyetin siyasetle bağıını yalnızca koruma ölçüsüne indirgemektedir. Fikrî mülkiyetin sağladığı ileri sürülen toplumsal refah, bu ölçülerden çok daha fazlasını içerir ve ekonomik bir değer şeklinde ölçülemezdir. Oluşan piyasalar hiç bir zaman yer alanların eşit olduğu bir şekilde işlemez ve meydana gelen hiyerarşiler siyasal süreçlerle sürekli düzenlenme halindedir. Bu yüzden radikal ekonomi politik çerçevesinde, ilk bölümde yapmaya çalıştığımız gibi analize tarihselliği ve sonraki bölümde yapacağımız gibi piyasaların temelini oluşturan kurumsal, hiyerarşik yapıyı dâhil etmek gerekir (Bettig, 1996: 106-9). Bilginin metalaşmasını destekleyen küresel düzeydeki yapılanma ve ortaya çıkardığı sorun alanları,

metalaşmanın çeşitli sektörlerde meydana getirdiği siyasal ihtilaflarla birlikte üçüncü bölümün konusunu oluşturmaktadır.

3. KÜRESEL DÖNÜŞÜMLER İÇİNDE FİKRÎ MÜLKİYET SİYASETİ

3.1. Küresel Yönetişim Düzeninin Kökenleri

3.1.1. Kalkınmacılık ve Teknoloji Transferi

19. yüzyılda patentler büyük ölçüde teknoloji transferi ve teknik bilginin elde edilmesiyle ilgiliydi. Teknoloji konusu bir sonraki yüzyılda daha da öne çıktı. Bugünün gelişmiş ülkeleri kendi ekonomik gelişmelerini gerçekleştirdiklerinde diğerlerini dışarıda tutmaya çabaladılar. Özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında kapitalist genişleme, bu yüzden ülkelerin teknolojik alanda diğerlerini yakalama çabalarıyla ilerledi. Süreç içinde herkesin aynı yolu izleyebileceğinin ifadesi olan modernleşme kuramları, ekonomik alanda karşılığını ise kalkınma kavramında buldu. Kalkınma, savaş öncesindeki uygarlaşma ya da sosyal/kültürel gelişme anlamından sıyrılıp giderek ekonomik bir anlam kazandı. Yüzyıl ortasında sömürgeciliğin tasfiyesiyle de bilimsel alana, neo-klasik iktisadın bir dalı olarak ve onun bıraktığı boşlukta “kalkınma iktisadı” adıyla girdi (Başkaya, 1997: 23-31).

Kalkınma, Batılı ülkelere oranla yeterli ekonomik kaynaklara sahip olmayan ülkeler için bir çıkış yolu öneriyordu. Buna göre azgelişmiş ülkelerin, uluslararası işbölümü ve “karşılaştırmalı üstünlükleri” çerçevesinde bir yönelime girmeleri ve dünya ekonomisi içinde kendilerine uygun rolü yerine getirmeleri gerekiyordu. Kapitalizmin genişleme evresine denk düşen savaş sonrası koşullarda kalkınma disiplini, siyasi bağımsızlığına kavuşan devletlerin durumunun ne olacağı noktasında politik ihtiyaçlara bir yanıtı. Özellikle savaştan büyük hasarla çıkmış Avrupa’nın yeniden yapılanmasını

hedefleyen Marshall Planı'nın olumlu sonuçları, kalkınmanın herkes için sonuç verebilecek teknik bir mesele olarak algılanmasında yeni umutlar doğurdu (Başkaya, 1997: 40-1). Kalkınmanın teknik bir meseleye indirgenmesi, ekonomik büyümeyle özdeşleştirilmesini beraberinde getirdi. Politikaların izlenmesinde asıl unsur da devletlere biçilen merkezi roldü. Bunun altındaki asıl neden, azgelişmiş ülkelerin ekonomik yapılarının gelişmemiş oluşu ve kapitalist girişimcilerin eksikliğinde bunu ortadan kaldırmanın ancak devlet eliyle mümkün olmasıydı. İç tasarruf ya da dış yardım gibi unsurlarla elde edilen hızlı bir sermaye birikimi, devlet eliyle gerçekleştirilen sanayileşme için kullanılacaktı. Büyümeye eşlik eden planlama ve yatırımlar, böylece dışarıyla bütünleşmek yerine iç piyasaya odaklanmayı öne çıkardı. Kalkınma iktisadının ilk dönemindeki bu yönelimler, neo-klasik yaklaşımların dışında yeni bir çerçeve çiziyordu (Başkaya, 1997: 43-4; Şenses, 2001: 106).

Kapitalizmin dönemsel genişleme evresinde ortaya çıkan bu gelişmeler, böylece uluslararası ticaretin çerperinde bir “ara birikim rejimi” olarak ortaya çıkan yeni bir kalkınmacı devlet tipini mümkün kıldı. Bu devlet tipi, 1950’lerden sonraki 20-25 yıllık dönemde hem üretici, hem yatırımcı, hem de düzenleyici olarak faaliyet gösterdi (Yeldan, 2002: 23-5). Kalkınma sürecinde devletin merkezî rolü, ideolojik ifadesini “ulusal kalkınmacılık” olarak bulsa da, model asıl olarak evrenseldi. Belirli bir döneme kadar, kalkınmanın ulusal düzenlemelerle ve dünyaya kapalı koşullarda başarılabileceği düşüncesi egemenliğini sürdürdü (Keyder, 2004: 174).

Kalkınma ihtiyacı duyan ülkeler, tasarruf için ancak temel geçim maddeleri ve hammadde ihracıyla birikim yapmaya zorlanıyorlardı. Bu durum, özellikle teknoloji

transferi ve teknik yardım gibi ihtiyaçlar çerçevesinde sanayileşmenin bu ülkelerde nasıl gerçekleştirileceği sorununu ne çıkarıyordu. Bu da ihracat yoluyla ticaretin genişlemesi, mali transferler ve teknik yardım yoluyla azgelişmiş ülkelerin, gelişmiş ülkelerin desteğine ya da “itkisine” muhtaç oldukları düşüncesinin yerleşmesinde etkili oldu. Buna da “karşılıklı çıkar” adı verildi (Hirschman, 2001: 34-9). Ancak bu dönemde dünya ticareti çoğunlukla gelişmiş ülkeler arasında gerçekleşiyordu, bu yüzden gelişmekte olan ülkelerde ticareti serbestleştirme konusu ilk başta temel bir mesele değildi. Bunun yerine gelişmiş ülkeler, diğer ülkelerden ithalatı kısmaya çalıştılar (Şenses, 2001: 97-8). Kendi doğal kaynaklarına yönelen gelişmekte olan ülkeler, yöneldikleri temel mal ve hammadde üretimi nedeniyle rekabet edemedike uluslararası işbölümü çerçevesinde bir bağımlılık ortaya ıktı. Genişleme döneminde bu ülkelerin sanayileşmeleri, ihraç ettikleri ürünlerin fiyatları sabit kaldığı sürece mümkün olabiliyordu. Fakat yüzyıl boyunca teknoloji-yoğun ürünlerin fiyatları yükselirken bu ürünlerin fiyatlarında sürekli bir düşme eğilimi kendini gösteriyordu (Adda, 2008: 147-9).

Böyle bir ortamda bağımlılık konusundaki ilk tepkiler Latin Amerika’dan geldi. Yapısalcı eleştiri, dünya ticaretinde Latin Amerika lkelerinin ihraç ettiği temel mal ya da hammaddelerin fiyatı düşerken ithal edilen mamul malların fiyatlarının arttığını, dolayısıyla sanayileşme için gerekli kaynakların sürekli azaldığı tespitini yapıyordu. Temel mallara ilişkin yatırımların çoğu yabancı kaynaklıydı ve yatırımcılar yüksek kâr elde ederek yatırımların ikincil etkilerinin de kaybolmasına yol açıyorlardı. Bu ikilemden çıkmanın yolu, Latin Amerika lkelerinde daha önce de uygulanmış olan

ithal ikâmecî sanayileşme olabilirdi. İthal edilemeyen tüketim malları iç piyasaya dönük olarak üretilirken, bu yolla bir sanayi altyapısının kurulması hedefleniyordu. İthal malların ülkeye girişi böylece engellenerek teknoloji transferi için gerekli kaynaklar içeride tutulabilir ve bağımlılık azaltılabilirdi (Sell, 1998: 59-60).

Yapısalcı tezler, Birleşmiş Milletler (BM) bünyesindeki Latin Amerika Ekonomi Komisyonu (ECLA) ve başkanı Raul Prebisch'in süreç içindeki eleştirileriyle birlikte kalkınma konusundaki yaklaşımları etkiledi. Gelişmemiş ülkelerin dünya ekonomisindeki yapısal konumları nedeniyle geri kaldıkları ve mevcut işbölümü ile uzmanlaşmanın bağımlılığı derinleştirdiği konusundaki düşünceler, daha sonrasında Kuzey-Güney olarak sıkça dile getirilecek ayrımı merkez-çevre şeklinde formüle ediyordu. Ancak bu ilk eleştiriler, kalkınma konusundaki yaklaşımdan bir kopuş değil, revizyon anlamına geliyordu. Çünkü kalkınma hâlâ mümkündü ve ithâl ikamecilik biçimiyle de olsa, yoğun devlet müdahalesi altında Batının izlediği sanayileşme gerçekleştirilebilirdi (Başkaya, 1997: 62-8).

ECLA vasıtasıyla yapılan eleştiriler, ithal ikâmecî sanayileşmeyle hedeflenen teknoloji transferinin gerçekleşmemesiyle sonradan Neo-Marksizm de denilen “bağımlılık teorisi” tarafından daha da ileri götürüldü. Bu yaklaşımların en önemli kırılma noktası, ortodoks Marksizmi de bir ölçüde eleştirerek kapitalist gelişmenin oynadığı ilerici rolü yadsıması ve kalkınmanın kapitalizmden kopuşla gerçekleşeceğini öne sürmesiydi. Yapısalcı eleştirinin bir adım sonrasına geçmekle birlikte bağımlılık teorisi de uluslararası ticaret ve işbölümündeki eşitsizliğe vurgu yaptı, fakat büyüme ve dolayısıyla kalkınmanın evrensel bir geçerliliği olduğu konusundaki eski umudu bir

ölçüde sürdürdü. Dolayısıyla kapitalizme rağmen -kapitalist- kalkınmayı öne çıkarıyordu; temel farklılık ise izlenecek strateji konusundaydı⁵⁷ (Başkaya, 1997: 88-9). Bağımlılık ilişkilerinde yapısal unsurları öne çıkaran tezler, kapitalist genişlemenin gelişmekte olan ülkeleri çevreye ittiğini ve bunu teknolojik bilgiyle devam ettirdiğini, bu soruna çare olarak da yerel şartlara özgü bilimsel kapasitenin oluşturulmasını gösteriyordu. Bazıları ithal ikâmecî sanayileşme sürecindeki teknoloji transferinin yine dışa bağımlılığı getirmesi ve aynı şekilde doğrudan yabancı yatırımların da soruna çare olmamasından hareketle patent sistemini eleştirdiler ve ekonomide devlet müdahalesini öne çıkardılar. Bağımlılık konusundaki daha pragmatik yaklaşımlar ise “merkez” ülkelere daha ılımlı yaklaşıyorlardı. Buna göre yabancı teknolojinin girişi arzulanır bir durumdu ancak devlet, ulusal kalkınma hedeflerine en uygun olan teknolojilerin getirilmesi ve bu alanda yabancı yatırımcılarla pazarlık yapılması konusunda önemini sürdürüyordu. Dolayısıyla ilki sistemin dışına çıkmayı, ikincisi de sistem içinde kalarak kalkınmayı hedefliyordu (Sell, 1998: 70-1). Görüleceği gibi sistem içinde kalarak bağımlılık karşıtı politikalar yürütme çabaları, uluslararası örgütler içindeki siyasetin şekillenmesinde merkezî bir unsur oldu.

İthal ikâmeciliğin teknoloji transferi konusunda diğer bir önemli etkisi, 1960’larla birlikte etkinlikleri artan çok uluslu şirketler (ÇUŞ) konusundaydı. Sanayileşmenin temel unsurunun teknoloji olarak görülmesi durumunda teknoloji transferi en önemli hedef haline geldi ve bunu sağlayanlar asıl olarak ÇUŞ’lardı.

⁵⁷ “Ancak bu akıl yürütme tarzı bizden ekonomik gelişme yasalarının bir biçimde tarihsel değişimin getirdiği farklılıkları sileceğine inanmamızı ister”. “Bu alternatif gelişme nosyonu paradoksal olarak karşı çıktığı egemen gelişme ideolojisinin temelinde yatan aynı tarihsel yanılgıya düşer” (Hardt ve Negri, 2001: 297).

Dolayısıyla teknolojiye sahip olmak, büyük ölçüde bu şirketlerin ülkeye çekilmesi ve yatırım yapmaları şartına bağlıydı (Sell, 1998: 61). Şirketlerin rekabeti önlemek için teknolojiyi ellerinde tutmaları ya da patent, lisans devri gibi araçlarla kontrol etmeleri de düşünüldüğünde teknoloji transferinin diğer bir alternatifi doğrudan yabancı yatırımlar olabilirdi. Daha sonradan ortaya çıkacağı gibi doğrudan yabancı yatırımlar, yatırım yapılan ülkede beklenen etkiyi yaratmayabilirdi. “Yatırım o ülkenin finansal pazarına yapılacak yardımlarla ya da uluslararası sermaye pazarı tarafından ya da hatta, üretilmiş ürün biriminden orada sağlanan kârla finanse edilebilir”, yani yatırım çerçevesinde ülkeye bir sermaye getirilmesi zorunlu değildir (Adda, 2008, s. 86). Bu koşullar altında genelde kalkınma, özelde ise uluslararası patent sistemi konusunda uluslararası örgütler içinde talepler yükselmeye başladı.

Kalkınma konusundaki başarısızlıklara ilk resmî itiraz Brezilya’nın 1961’de BM Genel Kurulu’na bir karar taslağı sunmasıyla başladı. Taslakta bilgiye ve bilim ve teknoloji alanındaki tecrübeye erişimin patent ve mülkiyet haklarını koruyan benzeri düzenlemeler tarafından sınırlandırıldığı ileri sürülüyordu. Brezilya’nın bu konuda rapor hazırlanması isteği gelişmiş ülkelerce yumuşatılmaya çalışıldı ancak sonrasında tepkiler devam etti (Dutfield ve Suthersanen, 2008: 272-3). 1963’te Kalkınma için Bilim ve Teknolojinin Uygulanması Konferansı yapıldı ve teknolojiye erişim konusunda BM’nin etkili olabileceğine ilişkin gelişmekte olan ülkelerin inançlarını besledi. Gelişmekte olan ülkelerin baskıları doğrultusunda bir yıl sonra da BM Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) oluşturuldu. Aynı yıl Ekonomik ve Sosyal Konsey’de teknoloji alanındaki bilgi ve tecrübeye erişimin sanayileşme ve uluslararası ekonomik ilişkileri

güçlendireceği öne sürüldü. Tüm bu gelişmeler, gelişmekte olan ülkelerin kendilerine olan güven ve işbirliği konusundaki umutlarını yansıtıyordu (Dutfield ve Suthersanen, 2008: 274; Sell, 1998: 67).

Özellikle BM çatısı altında işbirliği çabaları giderek artıyordu. Yeni iktisadi görüşler, sonrasında müzakerelerde önemli bir blok haline gelen bir “Üçüncü Dünya” kimliğinin oluşmasında önemli rol oynadı. Bağımlılık konusundaki ortak hissiyat ve bunun yansıması olarak devletlerin görece merkezî bir rol üstlendikleri ulusal ve bölgesel alanda kurumsallaşan politikalar, “Kuzey” ve “Güney” arasındaki güç ilişkilerinin temelinde yer aldı (Sell, 1998: 27-8). Diğerlerine karşı bir “biz” kimliği oluşturan Üçüncü Dünya, uluslararası alandaki siyasal ve ekonomik eşitsizlikler karşısında bir üçüncü yol tarif etmeye çalıştı. Bunun için sayısı sonradan artmakla birlikte BM altında gelişmekte olan ülkeleri barındıran bir “77’ler Grubu” oluşturuldu. 1967’de bu grubun bakanlar toplantısında Kuzey’den teknoloji transferini vurgulayan ve mevcut koşulların adil olmadığını vurgulayan bir bildiri yayınlandı. Güney ülkeleri artan talepler karşısında tek bir blok halinde hareket etmeye başladılar. Nihayet 1974’te bir Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen (NIEO) oluşturulmasına ilişkin bildiri ortaya çıktı. Doğrudan fikrî mülkiyetle ilgili olmasa da bu belge, teknoloji transferi bağlamında uluslararası fikrî mülkiyet rejiminin başarısızlığı ile ilgili imalar içermektedir. Teknoloji transferinin yönetilmesine yönelik yeni bir düzenlemeye ilişkin görüşmeler UNCTAD bünyesinde yaklaşık on yıl devam etti (Dutfield ve Suthersanen, 2008: 274-5). Daha önce dile getirilen taleplerin bir benzeri olduğu ve söz konusu taleplerin kapitalist işbölümünün mantığıyla uyumlu olduğu ileri sürülmüş olsa da bir anlaşmaya varılamadı

(Başkaya, 1997: 151-3). Bunun dışında UNCTAD altında 1975 tarihli Ulusal Kalkınma İçin Bir Araç Olarak Uluslararası Patent Sistemi (*The International Patent System as an Instrument for National Development*) raporu çerçevesinde, Dünya Fikrî Mülkiyet Örgütü (WIPO) bünyesindeki Paris Sözleşmesi'nin değiştirilmesi de gündeme getirildi. Ancak gelişmekte olan ülkeler bu konuda da bir konsensüs sağlayamadılar (May, 2007: 31).

Kapitalist genişleme döneminde gelişmekte olan ülkelerin izlediği politika 1970'lerle birlikte tıkanmaya başladı. Uluslararası ekonomi alanında kendini gösteren durgunluk, aralarında gelişmekte olan ülkelerin de yer aldığı petrol ihraç eden ülkelerin (OPEC) fiyatları artırmasıyla genel bir krize neden oldu. Bunun anlamı, gelişmekte olan ülkelerin temel ürün fiyatlarını sabit tutmaya çabalarının bu koşullarda sonuç vermemesi ve teknoloji transferi için ihtiyaç duydukları ihracat gelirlerinin azalmasıydı. Fiyatların düşüş eğilimi yanında gelişmiş ülkelerin bu tür ürünlere duydukları ihtiyaç da giderek azalmaktaydı⁵⁸. Bu gelişmeler, Üçüncü Dünya ülkelerinin uzmanlaşma içindeki konumları yüzünden güç kaybetmeleri demekti (Adda, 2008: 149-53).

İlginç bir biçimde OPEC deneyimi, hem Kuzey'de hem de Güney'de gelişmekte olan ülkelerin sahip oldukları temel ürünler konusunda önemli bir güç oluşturabilecekleri yanılsamasını yaratmıştı. Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen çağrısı Güney ülkelerinin bu kendine güven duygusunu yansıtıyordu. Nitekim çok taraflı

⁵⁸ “Gelişmiş ülkelerin sanayilerindeki dönüşümler olsun (ağır sanayilerin azalması, büyük hammadde tüketicileri ve bilgisayar sanayiinin yükselişi), geleneksel maddelerin (bakır, demir, kalay...) yerini daha güvenilir, daha verimli ve daha ucuz yeni maddelerin (plastik, fiber optik, kauçuk, sentetik) alması olsun, ürünlerin minyatürleştirilmesi ya da yeniden kullanma tekniklerinin mükemmelleştirilmesi olsun, her şey, aşırı bir uluslararası rekabet içinde, küresel temel ürün talebinin faaliyet ritmine göre azalmasına yol açıyor” (Adda, 2008: 152).

müzakerelerde bu ülkeler birlikte hareket ettiler. Teknoloji transferi ve Paris Sözleşmesi'nin gözden geçirilmesine ilişkin talepler “petrolün bir ürünüydü”. Gelişmekte olan ülkelerden oluşan OPEC deneyimi ile birlikte gelişmiş ülkeler de rüzgârın Güney'den yana estiğini düşündüler ve NIEO konusundaki görüşmelere bu yüzden katıldılar. Güç dengesindeki bu değişim, Güney'in taleplerini istediği gibi duyurmak ve Kuzey-Güney eşitsizliğini sahnenin ortasına getirmek konusunda umutlar doğurdu (Sell, 1998: 29-31). Ancak ekonomik durgunluk, kısa zamanda gelişmekte olan ülkeler arasındaki farklılıkları da gün yüzüne çıkardı. Gelir düzeyi ve büyüme oranı gibi ekonomik göstergeler arasındaki farklar sadece kalkınmanın başarısızlığını değil, Güney ülkelerini aynı kategori içinde değerlendirmenin zorluğunu da ortaya çıkardı. Bu durumda söz konusu ülkeler, OPEC'in yarattığı beklentilerin çok daha gerisinde ortak hareket etme güçlerini de büyük ölçüde kaybetmeye başladılar (Şenses, 2001: 107-8).

Tüm bu süreç diğer taraftan kalkınma iktisadının da düşüşüne neden oldu. Kalkınma iktisadı basitçe ekonomik değişkenlere dayanan bir model sunmuş ve siyasal, tarihsel ve kurumsal süreçler dikkate alınmamıştı. Böylece büyüme önündeki engeller⁵⁹ kaldırıldığında herkes için geçerli bir kalkınma gerçekleşebilirdi. Bu varsayımlar da süreci önemli ölçüde etkileyen gelişmekte olan ülkeler arasındaki farkların da görmezden gelinmesine yol açmıştı (Şenses, 2001: 109-10). İthal ikâmecilik sisteme bir eklemleme ve tamamlayıcılık niteliği taşıırken ekonomik yapıda köklü bir değişimin gerçekleşmediği görüldü. Mevcut tüketim yapısına dayanan sanayileşme, ithâl teknoloji

⁵⁹ Bu engeller büyük ölçüde devlet tarafından giderilecek düşük tasarruf oranı, iç piyasanın darlığı, kıt döviz kaynakları ve girişimci eksikliği olarak görülüyordu. Bunun yanında kalkınma iktisadı deneyimler yerine -çoğu zaman yanlış olan- kuramsal önermelere dayandığı için de eleştirilmiştir. Deneyimlerin bir çoğu da gelişmiş ülkelere ve genellikle yanlış biçimde yer vermektedir (Chang, 2009a: 25).

neyi üretiyorsa aynısını taklit etme sonucunu getirdiği için teknolojik bağımlılık da artmıştır (Başkaya, 1997: 101-3 ve sonrası). Bu süreç bugünün fikrî mülkiyet politikası açısından da önemli sonuçlar barındırmakta, kalkınma konusunda devam etmekte olan yanılırları beslemeye devam etmektedir. Bir kere kalkınma içsel bir olgu olamazdı. Devletlerin kendi başlarına alacakları kararlardan ibaret değildi. Bunun en önemli göstergesi kalkınmanın sanayileşmiş ülkelerin ulaştıkları noktayı hedeflemesi ve doğrudan -ve hâlâ- büyüme ile ilgili olmasıydı. Önemli bir farklılık gelişmiş ülkelerin 19. yüzyılda ve sonradan bazı Doğu Asya ülkelerinin uyguladıkları, seçilmiş belirli endüstrilerin geliştirilmesi⁶⁰ olgusundan farklıydı. İthâl ikamesinde tüm sanayilerin korunması söz konusudur ve dışarıyla rekabet etmek amacı yoktur (Seyidoğlu, 2004). Ancak gelişmekte olan ülkelerin bu durumda ortaya çıkabilecek bağımlılığın niteliğini anlamakta -özellikle 1980’lerdeki borç krizi göz önüne alındığında- geç kaldıkları görülmektedir.

Bu süreçte radikal eleştiriler getiren bağımlılık teorisi de etkisini kaybetti. Bunun belki de en büyük nedeni bu teorinin merkez ile çevre arasında tek yönlü bir ilişkiyi temel almasıydı. Oysa bu dönemde Doğu Asya ülkelerinin anlaşılabilir “başarısı”, bu teorinin açıklayıcılık gücünü sarsıyordu.⁶¹

Ekonomik daralmanın devletlerin özerk hareket alanları üzerinde yarattığı zorlamalar, gelişmiş ülkelerin durgunluğa bir yanıt olarak “sınırlayıcı ticari

⁶⁰ Buna “bebek endüstriler” ya da “genç endüstriler” tezi de denilmektedir.

⁶¹ Bağımlılık teorisi, yine de önemli bir yolu açtı. Bu yaklaşımın kuramcılarının bazıları Dünya-sistemi perspektifi içinde yer alırken tarihsel kapitalizm içindeki hegemonya döngülerine ilişkin daha gelişkin bir analiz ortaya konulmaya çalışıldı. Böylece Doğu Asya’nın yükselişi bu çerçeveye yerleştirilirken bağımlılık ilişkilerinin hegemonya döngüleri ve iktisadi döngüler içindeki değişken yapısı analize dâhil edildi.

uygulamalar” konusunda gelişmekte olan ülkelere baskı yapmalarıyla daha da arttı. Kuzey-Güney ilişkileri, Kuzey’in anti-trst uygulamalar ekseninde serbestleşme, Güney’in de kalkınma ekseninde teknoloji transferini ne çıkarmasıyla tesis edilmişti. Neo-liberal dönemle birlikte serbestleşme -ekonomik bütünleşmenin teknoloji transferi konusunda yardımcı olabileceği umuduyla birlikte- Güney lkelerinin çoğunluğu tarafından ve gönüllü bir şekilde kabul edildi, ancak patentler ve genel olarak yükselen fikrî mülkiyet koruması konusundaki talepler daha ziyade zorlamayla kabul edildi⁶². Durgunlukla birlikte rekabetin ne çıkması çUş’ların uluslararası ekonomideki önemlerini artırdı. şirketlerin özellikle ABD ve Japonya’daki yükselişlerine paralel biçimde bir bütün olarak OECD lkeleri için de önemleri arttı, çünkü bunlar yabancı yatırım ve teknoloji transferinin merkezinde yer alıyorlardı. Bu yüzden teknoloji transferi, farklı amaçlarla da olsa hem Kuzey, hem de Güney açısından önemi artan bir konu oldu; ancak bu sefer ulus-üstü bir mesele olarak (Sell, 1998: 73-5).

3.1.2. Neoliberal Dönüşüm

Petrol Krizi ile kendini gösteren yapısal durgunluk, sistemin geneline yayılmış olsa da gelişmiş merkez ekonomiler daha az etkilendiler. Çünkü fiyatların yükselmesi, kazançların asıl sermaye birikim merkezleri olan bu ülkelere geri dönmesiyle sonuçlanıyordu (Başkaya, 1997: 150). Ancak kapitalist sistemin işleyişinde sonradan küreselleşme olarak adlandırılan önemli farklılıklar belirmeye başladı. nceki dönemde yüksek birikime dayalı bir aşırı üretim krizi kendini gösterdi ve sürdürülmesi mümkün olmayan bir “kr sıkışması” ortaya çıktı. Çok uluslu şirketlerin etkinliği ve uluslararası

⁶² İki zıt kutuptaki Kuzey-Güney çatışmasına ve değişen g dengelerine ilişkin ayrıntılar için bkz. Sell, 1998.

ticaret ile birlikte kapitalist rekabet büyük bir hız kazandı. Bu şartların zorlamasıyla finansal sistemin serbestleştirilmesi, finansal sermaye ve üretime dayanmayan kazançların sanayi yatırımlarının önüne geçmesine neden oldu. Genel olarak kârlılık oranlarındaki bu düşüş, ulusal sınırlara dayalı birikim temposu içinde yeterli kazanç elde edilmesine engel teşkil ediyordu. Bu durumda sermaye, finansal yatırım alanlarına çekilerek uluslararası niteliği giderek arttı (Yeldan, 2002: 21-2).

Tüm bu gelişmeler, kapitalist sistemin en az düzenleme altında kendi kurallarıyla başbaşa bırakılması demektir. Böyle bir ortamda her alana müdahale etmesi öngörülen devlete atfedilen merkezî rolün yeri olamazdı. Diğer yandan, her biri “ulusal bir kapitalizm” gibi işleyen özerk piyasalar yerine sistemle bütünleşen tek bir küresel piyasaya doğru eğilim artmaya başladı. (Keyder, 2004: 13-4) Nitekim bu şartlar altında az gelişmiş devletlerin yönetici kadroları, bağımlılığın ne kadar derin olduğunu farkettiler ve daha yakıcı hale gelen sermaye ihtiyacını karşılamaya dönük, 1980’lerdeki “borç krizi” ile sonuçlanacak finansman arayışına girdiler. Kalkınmacılık da dış yatırımların önem kazandığı ortamda gözden kaybolur gibi oldu.

Sermayenin küreselleşmesi bir yandan devletlerin sermaye hareketleri üzerindeki denetimlerini kısıtlarken uluslararası alanda faaliyet gösteren şirketlerin kendi ülkelerine olan bağımlılıklarını da azaltıcı bir etkide bulunuyordu. 1970’ler sonrası dönem, 19. yüzyıl sonundaki krizden sonra olduğu gibi rekabeti arttırdığında, teknolojik yenilenme ihtiyacı da kendini daha fazla hissettirdi (Keyder, 2004: 52-3). Bu süreç, kimi gelişmekte olan ülkeler için daha fazla teknolojik bağımlılık anlamına gelirken Doğu Asya ülkelerinin başarısına da olanak sağladı. Kısa süre içinde de

teknolojik rekabet, fikrî mülkiyet korumasını hızla uluslararası gündemin üst sıralarına yerleştirdi.

Kısa süren OPEC yanılsamasının ardından Güney ülkelerinin gücündeki azalma ve ekonomik durgunluğun etkileri çoktarafli görüşmelerin de gidişatını olumsuz etkiledi. Ekonomik zorluklar gelişmekte olan ülkelerin kendi aralarındaki birliğı sarsarken doğrudan yabancı yatırımlara olan ihtiyaçlarını daha da şiddetlendirdi. Bu durumda tek çare, yatırımları kendilerine çekmek için ekonomilerini serbestleştirmeleriydi (Sell, 1998: 33-4). Süreç içinde Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası (DB) gibi kuruluşların ortaklaşa yönlendirmesiyle, ülkelerin ekonomik alanda kısa ve uzun vadeli politikaları oluşturulmaya başlandı. Bu politika yönelimlerinin altında, sonradan neo-liberalizm denilecek olan bir dizi kuramsal yaklaşım vardı.⁶³ Bu yaklaşımların uzantısı olarak fikrî mülkiyet haklarının yalnızca “özel kişilerin” (tüzel kişi ve şirketler) yararlanmasına açık olduğı kabul edilir (Chang ve Grabel, 2005: 128). Bu da sonradan etkilerini gösterecek çok dar ve belirli bir fikrî mülkiyet kavramsallaştırmasının temelini oluşturdu. Bu görüşlerin etkinliğinin arttığı bir ortamda alternatif yaklaşımlar geri planda kaldı. Nitekim 1980-84 arasında gelişmekte olan ülkeler son kez Paris Sözleşmesi’nin düzenlediğı patent sisteminin

⁶³ Neo-liberal politikalar kısaca üç temel üzerinde duruyordu: İktisadi alanda ve mal ve sermaye akımlarını yönlendirmede devletin yerine piyasaların rolünü arttırmak. Özel sektörün ve özel mülkiyetin rolünü ve kapsamını genişletmek. Tek bir “iyi iktisat politikası” anlayışını çerçevesinde politika geliştirmek (Chang ve Grabel, 2005: 30).

gözden geçirilmesi için çaba gösterdiler, ama artık çok geçti. Yeni dönemle birlikte ABD'nin GATT hamlesi geldi.⁶⁴

3.1.3. Yönetişimin Yükselişi

Neoliberal dönüşümle birlikte devletlerin eski hareket alanlarını kaybetmeleri, küreselleşen ekonomik alanın da yeniden yapılandırılmasını gerektirmiştir. En başta teknolojik gelişme sonucu kapitalist üretim, dağıtım ve tüketim süreçlerindeki değişimler ve bunların uluslararası rekabetle ilişkisi, iç siyaset ve ulusal ekonomilerin düzenlenişi üzerinde aşındırıcı etki yaptı. Bu koşullarda sadece ÇUŞ'lar değil, onların etki alanına girmeye başlayan uluslararası kuruluşlar da küresel planda önemli bir etkinlik alanı kazanmaya başladılar. Bu gelişmeler “yönetişim” olarak formüle edilen dönüşümün de temelinde yer alıyordu (Bayramoğlu, 2005: 83).

1980'lerdeki Borç Krizi'yle birlikte DB ve IMF'nin yakın işbirliği içinde devletlerin borçlarını yapılandırmaya ve yönetmeye başlamaları, bu süreci etkileyebilecek her şeyi görev alanlarının bir parçası olarak görmelerine neden oldu. Böylece borçlu devletlerin iç siyasete ilişkin özerk alanları giderek daraldı ve küresel ekonomi yönetiminin parçası haline geldi (Chang, 2009b: 48-52). Yönetişim, katılımcı bir yönetime ilişkin tüm ideolojik varsayımlara rağmen siyasal iktidarın küresel düzeyde

⁶⁴ Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT), yürürlüğe girdiği 1948 yılından itibaren uluslararası ticaretin düzenlenmesine ilişkin kuralları düzenliyordu. Anlaşma çerçevesindeki serbestleştirmeler, belirli aralıklarla yapılan görüşmelerle (round) belirleniyordu. Bu görüşmelerin sonuncusunda, özellikle ABD'li şirketlerin öncülüğünde GATT bünyesine fikrî mülkiyet haklarının da dâhil edilmesi yönünde baskı yapıldı ve uzun süren görüşmeler sonunda Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) kuruldu.

yeniden dağıtılması anlamına geliyordu⁶⁵. DB ve IMF gibi kurumlar, “iyi yönetim” adı altında bu politika yönelimi konusunda en büyük katkıyı yaptılar, sonrasında fikrî mülkiyetin küresel yönetiminde temel örgüt olan Dünya Ticaret Örgütü’nün de kurulmasıyla küresel yönetişimin üçlüsü haline geldiler. Yönetişim, özellikle DB raporlarında kalkınma ile ilişkilendirildi. Kalkınma, bu çerçevede “iyi yönetim” ile mümkündür ve bu konudaki başarısızlıklar yanlış politikalardan, yani bir “yönetişim krizinden” kaynaklanır (Bayramoğlu, 2005: 34).

Yönetişim, siyasal iktidarın yerel ve küresel kurumlara aktarılmasıyla iki yönlü bir dönüşüme işaret ediyordu. İktidarın demokratikleşme adı altında alt düzeylere yayıldığı iddiasına karşılık gerçekte siyasal süreçler geri plana itilmekte ve küresel düzeyde merkezîleşme artmaktadır. Ekonominin siyasetten arındırılmasının bir parçası olarak devletlerin işlevi değişmekle birlikte, ekonomik alanın küresel düzeyde düzenlenmesinde hâlâ en önemli aktör devlettir (Bayramoğlu, 2005: 197-204). “Bu açıdan bakıldığında, devletin küçültülmesi esasına dayanan yeni liberal tezlerin aslında hiç de gerçeklikle uyuşmadığı görülebilir. Devletin küçülen yönü, sosyal politikalarla ilgili olan kamu harcamalarına yönelik kısmıdır. Ama, sermayenin çıkarlarını korumaya yönelik olan kısmı, gittikçe genişlemekte, hukuki formunu edinmekte ve kurumsallaşmaktadır” (Zabcı, 2009: 68). Küresel yönetişimin merkezî bir yürütme organı olmadığı için bu daha da belirgindir. Asıl hedef birikimin devam edebilmesi için

⁶⁵ Yönetişim, kavram olarak “hükümet olmadan yönetme” gibi anlamlar taşımaktadır. Burada temel olarak yöneten ile yönetilen arasındaki ilişkinin ortadan kalkarak birlikte yönetmeye vurgu yapılmakta, dolayısıyla eşitler arası bir ilişki varsayımı öne çıkarılmaktadır. DB ve IMF gibi uluslararası kuruluşların siyaset (*politics*) ile siyasayı (*policy*) ayırması, devletin yönetim işlevlerinin teknik bir boyut olarak görülmesine yol açmaktadır. Bayramoğlu’na göre yönetişim, devlet işlevlerindeki bu rol değişimini anlatmak üzere anlam kazandı (2005: 33).

sermayenin önünü açmak olsa da düzenlemelerde muhatabın ÇUŞ'lar olması, en başta meşruiyet sorunu göz önüne alındığında mümkün değildir (Sönmez, 2004: 116-7).

Yönetişim yaklaşımı temel bazı varsayımlar üzerine yükseldi. En başta ekonomik alanın siyasetten arındırılması gerekir. Devletin faaliyet alanları piyasa kurallarına göre yeniden düzenlenmelidir. Bu durumda devletlerin “bağımsızlığı” geride kalmıştır, esas olan küresel sistem içinde bütünleşmeye dayalı bir işbirliği ve karşılıklı bağımlılıktır. Kalkınma ve yönetim arasında pozitif ve doğrusal bir bağlantı vardır, kalkınma iktisadının vazettiği ulusal ölçekli planlama yerine yönetim gereklidir (Bayramoğlu, 2005: 114-5).

Küresel yönetim “finansal-parasal sermayeye olduğu kadar diğer alanlarda serbestleşme, özelleştirme ve deregülasyon için ana çerçeveyi ve kurumsallaşmayı sağlayıcı ögedir.” Bu sürecin geri döndürülemez biçimde gerçekleşmesi için ulusal ve uluslararası düzeyde yeni kurumsallaşma biçimleri ve yeni normlar meydana getirildi (Sönmez, 2004: 114-5). Uluslararası ticaret alanında bunun en önemli yansıması, 1995'te GATT yerine daha kapsamlı ve devletler üzerinde geri döndürülemez bir yaptırım gücü olan DTÖ'nün kurulmasıydı. Göreceğimiz gibi fikrî mülkiyet alanında faaliyet yürüten şirketlerin bu düzenlemelerde önemli bir rolü oldu. DTÖ'nün kuruluşuna zemin hazırlayan Uruguay Görüşmeleri, ABD başta olmak üzere bu şirketlerin küresel düzeydeki etkinlik ve hükümetler üzerindeki baskılarından kaynaklandı.

3.1.4. Fikrî Mülkiyet için Şirketlerin Baskısı

ABD’de şirketlerin talepleri doğrultusunda uluslararası ticareti ilgilendiren ilk önemli yasa değişiklikleri 1974’te başladı. Bu arada Fikrî mülkiyetin daha geniş uluslararası ticaret görüşmelerinde konu edilmesine dönük ilk girişim, Anti-Counterfeiting Coalition olarak örgütlenen ticarî marka sahibi firmalarca başlatıldı. Bunlar 1973-9 GATT Tokyo Görüşmeleri’nde sahtecilik karşıtı bir düzenlemenin dâhil edilmesi için başarısızlıkla sonuçlanan bir lobi yürüttüler (Dutfield ve Suthersanen, 2008: 32; Matthews, 2002: 9). Bu süreden sonraki değişiklikler özel sektörün gücünü arttırmaya dönüktü. Özellikle 1979’daki Ticari Anlaşmalar Yasası (Trade Agreement Act) bünyesine alınan “Section 301” ismindeki maddenin değiştirilmesi, mevcut uluslararası ticaret anlaşmalarının güçlendirilmesi için özel kesimlere belirgin ve kamusal bir girişimde bulunmaya izin veriyordu⁶⁶. Buna göre uluslararası ticaretten zarar gören kesimler hükümet tarafından zararlarının tazmin edilmesi hakkı elde ediyordu. Dahası ABD Ticaret Temsilciliği bu kesimlerden bilgi ve tavsiye almak yükümlülüğü altına giriyordu (Sell, 2003: 76-8).

1970’lerin sonlarında uluslararası alanda koruma için WIPO dışında mekanizma arayışları da başlamıştı. İngiltere’de Yayıncılar Birliği Singapur’da bir telif hakkı ihlâli davasını kazanmıştı. Birlik, sonrasında USTR’ye delege yollayıp ABD’nin dünya çapında ihlâlê karşı harekete geçmesi için çabalarını sürdürdü. Şirketler hükümete sürekli olarak ihlâl sonucunda ortaya çıkan kayıpları bildirdiler ve gelişmekte olan

⁶⁶ Madde 301, “Special 301” adıyla sonradan yabancı ülkelerin fikrî mülkiyet korumasına ilişkin yıllık bir rapor yayınlanması noktasında bir denetim aracı olarak kullanılacaktı. Bu uygulama Uruguay Görüşmeleri’nde yeniden düzenlenerek daha sıkı bir denetimin önü açılmıştır (Karlidağ, 2010: 199-201).

Ülkelerin ABD'nin zenginliklerini aldıklarını ne sürdüler ve Şirketlerin abaları kamu politikalarının değiştirilmesinde etkili oldu (Matthews, 2002: 13-4).

Fikrî mülkiyete sahip Şirketler, serbestleşme ile birlikte uluslararası alanda koruma elde etme çabasına girdiler. Bu Şirketlerin ısrarıyla ABD hükümeti, Macaristan, Güney Kore, Meksika, Singapur ve Tayvan'la ikitaraflı görüşmeler yapmaya girişti. Bu süreçteki görüşmeleri fikrî mülkiyet alanının uzmanları yerine ticaret alanındaki kamu görevlileri üstlendi ve elde edilen başarılar, fikrî mülkiyet koruması ile ticareti ilişkilendirmenin önemli sonuçlar verebileceğini gösterdi. Tüm bu süreçte etkili olan bazı gelişmeler vardı. 1980'lerle birlikte ABD'nin dış ticaret açığı giderek büyüyordu ve bu dönemde doların değerlenmesi Şirketlerin ihracat sorununu arttırıyordu. Bu durumda ticari engellerin kaldırılması gündeme geldi (Sell, 2003: 79-81; Sell, 1998: 132-5). Fikrî mülkiyet alanında ihracatçı durumundaki Şirketler, ABD'nin hizmetler sektörü ile birlikte fikrî mülkiyet alanının "yeni ekonominin" temelini olduğunu öne sürdüler ve hükümetin bu konuya ağırlık vererek daha güçlü koruma sağlamasını ticaret açığı sorununun çözümü olarak gösterdiler. Bu alandaki Pfizer, IBM gibi dev Şirketler yanında Amerikan Sinemacılar Birliği (MPAA) gibi güçlü telif hakları koruması isteyen taraflar da hükümete baskıyı arttırdılar. Çeşitli endüstrilerin çabaları, sonrasında 1500'e yakın Şirketin temsilcisi olarak güçlü bir lobi durumuna gelen Uluslararası Fikri Mülkiyet Birliği'nin (IIPA) kurulmasını sağladı. Bu rgt, fikrî mülkiyete dayalı mal ve hizmetlerin ABD için kritik önemini kabul ettirmek için Kongre'ye baskı yapmak ve ABD'nin ürünlerinde artan korsanlık ve taklit konusunda yabancı ülkeleri harekete geçmeye ikna etmeye yönelik gerekli yasal araçların oluşturulmasına yardım etmek için

toplandı. Özel şirketler uluslararası alanda kendilerini ilgilendiren görüşmelerde görevlilerle birlikte yer aldılar ve ortak hareket etmeye başladılar. Kongre 1984'te Ticaret ve Tarife Yasası'nda fikrî mülkiyet lobisinin taleplerine doğrudan yanıt veren değişiklikler yaptı. Değişiklikle birlikte endüstriler, ticari birlikler ve bireysel şirketlerin USTR'ye, yabancı hükümetlerin faaliyetlerini soruşturma konusunda talepte bulunmalarına izin veriyordu (Sell, 2003: 81-6; ayrıca bkz. Matthews, 2002: 15-7).

Tüm bu süreci destekleyici biçimde, ABD içinde meydana gelen önemli bir gelişme de hukuk alanındaydı. Federal Temyiz Mahkemesi'nin (CAFC) 1982'de kurulmasıyla birlikte fikrî mülkiyet sahiplerinin hakları çok daha güçlü biçimde korunmaya başladı. Böylece patent ihlalleri de büyük cezalarla karşı karşıya kalıyordu. Bu gelişmelerin doğrudan etkisi patent sayılarındaki dramatik artışla kendini gösterdi.⁶⁷

Diğer yandan özellikle eğlence, bilgisayar, ilaç ve kimya endüstrileri USTR üstünde baskılarını arttırdılar. ABD Paris Sözleşmesi'nin yenilenmesi konusunda süregelen talepleri reddettikten sonra konunun GATT gündemine alınmasını sağladı. Böylece fikrî mülkiyet çoktarafli anlaşmalar düzeyine çıkarılırken ticaretle bağlantı da uluslararası düzeyde kurulmaya başlanıyordu. Bu nedenle ABD, amaçlarını gerçekleştirmek için özünde bir BM organı olan ve bütün üyelere (o zaman için 150 üye) açık olan WIPO'yu kullanmaya çalışmaktansa, meseleyi 90 üyeli GATT gündemine taşıdı. Bu alanda piyasaya erişim ve ticari çıkarları kullanarak tek tek ülkeler

⁶⁷ ABD'de 1930 ile 1982 arasında verilen patent sayıları yüzde 1 artarken 1983-2001 arasında aynı sayı yüzde 5.7 oranında arttı. Ayrıca patent konulu dava sayısı 1982'ye kadar yılda bin civarında iken bugün bu sayı 2500'ü aşmıştır (Jaffe ve Lerner'den aktaran Chang, 2009b: 191).

düzeyinde baskı oluşturabilirdi (Sell, 1998: 137).⁶⁸ Bu sürecin başlangıcında ABD içindeki belki de son hamle, Fikrî Mülkiyet Komitesi'nin kurulması oldu. Resmî olmayan bu komite, özel sektörün 12 temsilcisinden oluşuyordu. Bütün şirketlerin çıkarlarını savunmasa da, politika yapıcılarını uluslararası bir fikrî mülkiyet düzenlemesinin gerekliliğine ikna edecek kadar güçlü ekonomik çıkarları temsil ediyordu. Nitekim bu şirketler, Uruguay Görüşmeleri'nden önce Avrupa ve Japonya'daki emsalleriyle birlikte GATT Sekreterliği'ne önerilerini sundular. DTÖ çatısı altında TRIPS'in kuruluşunda bu önerilerin neredeyse tamamı kabul edildi ve 12 şirketin çıkarları uluslararası hukuku büyük ölçüde şekillendirmiş oldu (Eckl ve Weber, 2007: 14; Sell, 2003: 96).

Sonuç olarak fikrî mülkiyet koruması, kapalı ekonomilerin sahip olduğu koruma imkânlarını serbestleşen piyasalar içinde elde etmenin bir aracı olarak kullanılmaya başladı. Ticaretle bağlantı kurmak da buna olanak vermekteydi. Bu süreçte küresel yönetişimin gereği olarak yeni bir düzenleme çerçevesi oluşturulması gerekiyordu. Ekonomi politikalarının koordinasyonu, bölgesel birliklerin oluşumu ve çok taraflı kurumların güçlenmesi eğilimleri de giderek arttı. “Bölgesel grupların oluşmasının spesifik özelliği, ticaretteki rekabet çerçevesini düzenleyici ve sınırlayıcı kurumlar üretme niteliğidir.” Bu haliyle gümrük birliğinden ve Uzakdoğu örneğindeki bölgesel kendiliğinden bütünleşme olgusundan da farklıdır. Bunun gizli bir tür himayecilik

⁶⁸ Serbestleşmeye dönük politikalar geliştirmekte olan ülkeler tarafından daha kolay benimsenmişti. Bunun ardındaki neden, bu çerçevedeki anti-tröst düzenlemelerinin özellikle devlet tekeli altındaki faaliyet alanlarını ortadan kaldırarak yabancı yatırımları ve ithal mallarını arttıracak beklentisiydi. Bunlar diğer taraftan orta-sınıflara dayalı tüketim ve KOBİ'lerin desteklenmesi şeklinde popülist politikalar sürdürülmesine olanak tanıyordu. Ancak fikrî mülkiyet, özellikle ihlâli kolay olduğu halde kaynakların doğrudan dışarı çıkması anlamına geliyordu. Bu yüzden geliştirmekte olan ülkelere benimsetilmesi diğerine göre daha fazla zora başvurulmasını gerektirmiştir (Sell, 1998: 180-1).

olduğu ifade edilmiştir (Adda, 2008: 210-1). Bu da devletlerin farklı düzeylerde birbirleriyle aralarındaki güç dengesi ve Kuzey-Güney ayrımı konusunda ipuçları vermektedir.

3.1.5. “Kuzey-Güney” Ayrımında Devletler

Sistemin yapısal durgunluk evresiyle birlikte devletlerarası sistemdeki dönüşümler, sadece kalkınma konusunda devletlerin başat aktörler olarak “düşüşünü” değil, aralarındaki bağımlılık ve ekonomik bütünleşme alanında da yeni güç ilişkilerini etkiledi. Bu durumun en somut sonuçları SSCB’nin çöküşüyle birlikte Birinci-İkinci-Üçüncü Dünya biçimindeki ayrımın da değişmesiyle kendini gösterdi.⁶⁹ Doğu-Batı ayrımının çeşitli biçimleri yanında bu dönemde akademik yazına da giren en önemli ayrım, fikrî mülkiyet söz konusu olduğunda daha fazla kullanılan Kuzey-Güney ekseninde öne çıktı. Sonrasında WIPO ve DTÖ gibi uluslararası örgütlerde ortaya çıkan siyasal çatışmalar noktasında bu ayrıma ve olası ideolojik içerimlerine ilişkin birkaç noktaya değinilmesi gerekir.

Kuzey-Güney ayrımı, özellikle kalkınma konusundaki eşitsizliklere vurgu yapan kavramlar olarak UNCTAD’ın toplandığı dönemlerde öne çıkmaya başladı. Eckl ve Weber, David Horowitz’in yazdığı 1966 tarihli *Hemispheres North ve South: Economic Disparity Among Nations*⁷⁰ kitabını, “sanayileşmiş ve zengin Kuzey” ile “gelişmemiş Güney” arasındaki bölünmeyi ele alan ve deyimini kullandığı ilk çalışmalardan biri olarak göstermektedirler (2007: 3). Bir ölçüde iki kutuplu dünyayı niteleyen Doğu-Batı

⁶⁹ Bazı yazarlar fikrî mülkiyet bağlamında buna bir dördüncüsünü de eklemektedirler (ör. bkz. Chatrand, 1996).

⁷⁰ Kuzey ve Güney Yarımküreleri: Uluslar Arasında Ekonomik Eşitsizlik.

ayrımı SSCB sonrasında farklılaştığında Kuzey-Güney terimleri, dünyadaki eşitsizliğin kalkınma ve sanayileşme temelinde kullanılmasını beraberinde getirdi. Yazarlar haklı olarak, bu ayrımın uluslararası alanda toplumsal rollere atıf yapması yanında devlet merkezli bir bakış açısı içerebilmesi konusunda uyardıklarını. Diğer yandan coğrafi olarak “üstte” yer alan Kuzey’in, “altta” yer alan Güney için bir rol model olarak ele alınmasıyla kalkınma sonrası modernleşme kuramlarının bakış açısını devam ettirip ettirmediği sorulabilir. Son olarak, Güney denildiğinde bunun devletlerden mi, hükümetlerden mi, şirketlerden mi, yoksa halklardan mı oluştuğu belirleyici bir meseledir (Eckl ve Weber, 2007: 5-7).

Devletler, tüm bu unsurların dışında kendi içinde bütünlüklü olarak ele alındığında bile sadece coğrafi olarak değil, gelişmişlik düzeyi bakımından iki kutuba dâhil olabilir. Çin buna iyi bir örnektir. Güney’de yer aldığı söylenen ülkelerle ilişkileri ve dünya politikasındaki yeri açısından Çin, büyük bir ekonomik güç haline geldiğinde bile kendini bir Güney ülkesi olarak lanse etti. Burada Çin’in gelişmişlik bakımından hangi kutupta yer aldığından öte, ayrımın bizatihi ideolojik ve siyasal bir işlev gördüğü söylenebilir (Eckl ve Weber, 2007: 8-13). Ancak bu işlev iki yönlüdür. Özellikle fıkri mülkiyete ilişkin DTÖ bünyesindeki tartışmalarda, bir taraftan gelişmiş “Kuzey” ülkeleri Güney ülkelerine yönelik ihlâl ve uluslararası normlara uymaları konusunda baskı yaparken bir rol model gibi öne çıkmakta, diğer yanda teknolojiye gereksinim duyan “Güney” ülkeleri, hedeflerine ulaşmak üzere mazlum ama çaresiz bir “Güney” düşüncesi etrafında örgütlenmeye çalışmaktadırlar. Uluslararası alanda ortaya çıkan ihtilaflar bakımından Kuzey-Güney ayrımı, bu açıdan bazı noktaların gözden

kaçırılmasına neden olabilir. Kuzey’de yer alan ülkeler arasında düzenlemeler konusunda bir birlik olmadığı gibi Güney ülkeleri arasındaki ayrılık konusunda aynı durum geçerlidir.⁷¹ Uruguay Görüşmeleri sırasında büyük bir çoğunluğu muhalefet etmekte olan “Güney” ülkelerinin direnişi, özellikle ABD’nin çeşitli baskıları yanında tek tek ülkelerin çıkarlarına yönelik ticari vaatleriyle kırılmıştır. ABD içindeki şirketlerin GATT görüşmeleri öncesindeki etkilerinde gördüğümüz gibi devletler tek başlarına belirleyici değildir; fikrî mülkiyet alanında farklı sektörlerin çıkarları düşünüldüğünde bu daha da açığa çıkar. Bu yüzden devlet merkezli bir bakış açısı, bu alandaki uluslararası çatışmaları anlamakta yanıltıcı bir rol oynar.

Bu durumda Kuzey-Güney ayrımının, sadece devletlerin fikrî mülkiyetin düzenlenmesindeki rolleri bakımından değil, uluslararası düzeydeki hareket alanlarına ilişkin de içerimleri vardır. Dolayısıyla bu alandaki küresel yönetişimi anlamak açısından devletin konumuna bakmak gerekir. Yapısal krizle birlikte adına neo-liberal denilen dönüşüm evresinde devletlerin, başta siyasal iktidar alanı olmak üzere ekonomik faaliyetler ve uluslararası ticaret alanındaki düzenleme işlevlerinde değişimler olduğu sıklıkla dile getirilmektedir. Bayramoğlu, bu açıdan birkaç tezi öne çıkarmaktadır: Birincisi Hardt ve Negri’nin öne sürdükleri *imparatorluk tezidir*; buna göre devlet sistemine dayalı uluslararası sistem sona erdi ve devlet merkezli olmayan yeni bir uluslararası sistem doğdu. İkincisi olan *esnek devlet tezine* göre çok uluslu şirketlerin istedikleri düzenlemeler, esnek hareket edebilen devletler tarafından yerine

⁷¹ Fikrî mülkiyet alanı, başta ABD olmak üzere büyük ölçüde gelişmiş ülkelerin çıkarlarını korumaya yönelik olduğu halde, bilgisayar alanındaki yeniliklerin patentlenmesi konusunda TRIPs anlaşması ile Avrupa Patent Sözleşmesi (EPC) arasındaki uyumsuzluk buna örnektir. TRIPs’e uyum için sözleşmede öngörülen değişiklikler Avrupa Parlamentosu tarafından reddedilmiştir, bkz. Eckl ve Weber, 2007: 15-6.

getirilebilir, dolayısıyla devletin ekonomik alanda hala güçlü işlevleri vardır. Üçüncüsü de *yeni eklemlenme biçimiyle devlet tezidir*. Bu çerçevede devlet aynı kalmakla birlikte yeni yönetime göre kendi kurum ve yapılarını uyarlayacaktır. Bu üç görüşün ortak yanı, devletin merkezî bir konumunun bulunmayacağıdır (Bayramoğlu, 2005: 81).

Bütün bu yaklaşımların, küreselleşmeyi devletin hareket alanında bir azalmayla nerdeyse özdeş olarak gördüklerini söylemek mümkündür. Hardt ve Negri, bu yüzden sermaye ile devlet arasındaki ilişkinin önemli bir biçimde değiştiğinden söz etmekte ve ulus-üstü şirketlerin devletlerin düzenleyici çerçevesinin “çok ötesine” geçtiklerini öne sürmektedirler. Onlara göre “devlet işlevleri ve kurucu unsurlar yer değiştirerek etkili bir biçimde başka düzlemlere ve alanlara kaymıştır” (2001: 318). Bu durumun sonucu olarak “üretimin merkezlesmesi ve dünya piyasasının güçlenmesi” olgusu merkez-periferi ya da Kuzey-Güney gibi coğrafi bölünmelere ilişkin ayrımları geçersizleştirmiştir (Hardt ve Negri, 2001: 343). Her ne kadar *İmparatorluk* kitabında devletin yaşadığı değişimin niteliğine ilişkin pek çok yerde “aşırı” sonuçlara varsalar da, sonradan bunları önemli noktalarda “törpülemişlerdir”. Yine de devletin merkezî konumunu yitirme meselesine daha yakından bakmamız gerekir.

Kapitalist birikimin temelinde yatan metalaşma eğiliminin, yeni kaynakların mülkiyet yoluyla dönüştürülmesine bağlı olduğuna değinmiştik. Enformasyon toplumu olgusu, her şeyden öte sermaye için yeni alanların yaratılmasıyla ilgilidir. Tarih boyunca kapitalistler, sermaye birikimi için metalaşmada bir sınır tanımadıklarını göstermişlerdir; bu anlamda fikrî mülkiyet, “kaynakları yasal mülkiyet olarak harekete geçirme ihtiyacı açısından” bu sürecin başka bir aşamasını temsil eder. Mülkiyeti var

eden, fiziksel olarak sahip olma durumu değildir. Bilgi ya da enformasyon için bu daha da geçerlidir. “Mülkiyet kendi sıfatıyla, hukusal olarak tanınmak için devlet aygıtından önce var olmayı bekleyen bir şey değildir; daha ziyade mülkiyetin hukuken tanınması onun mülkiyet olarak tanımlanacak bir biçim altında varlığını meydana getirir” (May, 2004: 409-16).

Kapitalist birikim, sermayenin toplamından fazlasıdır. Birikim döngüsünün devamlılığı için sermaye, yine kendisi olarak üretim sürecine yatırılmalıdır. Metalaşma eğilimini arttıran, bu sonsuz sermaye birikimi önceliğinin yarattığı kâr dürtüsüdür (Wallerstein, 2002: 11-4). Fikrî mülkiyet, tükenmeyen ve kârlılığı arttıran bir girdi olarak enformasyonun kullanımı yanında, tekel oluşturarak birikim sürecine hizmet eder. Neo-klasik iktisadın eşitliğe dayalı piyasa yapısı varsayımının tersine kapitalist rekabet, böyle bir yapının dışına çıkabilme becerisiyle yakından bağlantılıdır. Mülkiyet kurumlarının oluşturulmasından piyasa müdahalesi araçlarının kullanımına kadar devletlerin yarattığı kısmî tekellerin önemi, kapitalistlerin rekabet alanı bakımından giderek artmıştır (Wallerstein, 2005: 49). Fikrî mülkiyet, özellikle patent sisteminin kurumsallaşması sürecinde bu kısmî tekel yaratımının önemi giderek artan bir parçası haline gelmiştir. Fikrî mülkiyetin maddî olmayan niteliğinin gösterdiği gibi, devletin kurumsal olarak yaratımı olmadan bu mülkiyet türünün bir anlamı yoktur. Çünkü bu mülkiyet türü, ancak başkalarının kullanımı -mülkiyet yasalarının oluşturulması, ihlallerin araştırılması vb. yoluyla- denetlenebildiği ölçüde anlam kazanır. Göreceğimiz gibi TRIPs anlaşmasının merkezinde devlet otoritesinin köklü bir genişlemesi ve kurumsallaşması yer alır. Piyasa müdahalesi araçları çeşitli düzeylerde değişmiş

olabilir, ancak birikim süreci için müdahale her zaman olacaktır ve devletler hâlâ bu alanın en etkili düzenleyicileridir.⁷² En azından bugün için devlet olmadan kapitalist metalaşmanın devam edebilmesi mümkün görünmemektedir (May, 2004: 417-8).

Peki yeni süreçte devletlerin “düşüşü” ile birlikte düzenleme gücündeki artış ne ifade etmektedir? Devletlerin artık merkezî aktörler olmadıkları söylemi, eski işlevlerinden bazılarını terk etmek zorunda kalmaları ve siyasal süreçlerden dışlanarak ekonomik alandaki özerkliklerini kaybetmeleri dışında ideolojik bir içeriğe de sahiptir. Piyasanın görünmez elinin küresel düzeyde işlemesi durumunda devletlerin ulusal anlamda özerk politikalar oluşturma işlevlerinin geri plana itilmesi neo-liberal politikanın en temel söylemlerinden biriydi. Ekonomik durgunluk ve borç batağına düşen devletler büyük ölçüde bu işlevlerini yitirmeye başlamışlardı. Bu çerçevede devletlerin siyasal mekanizmaların dışına çıkarak, yalnızca piyasaların etkin işleyişi için müdahalede bulunmaları ve gerekli düzenlemeleri yapmaları gerekiyordu. Devletin düşüşü söylemi, giderek küresel bütünleşme içinde güç kazanan şirketlerin sermaye birikimi sürecinde artan rollerinin bir parçası olarak ortaya çıkan ve siyasal iktidarın yer değiştirmesine vurgu yapan bir yanıt olarak görülebilir. Buna devletin sınıfsal kompozisyonunun sermaye lehine değişmesi olarak da bakılabilir. ABD’de GATT

⁷² Jessop, bu alanda devletin çeşitli işlevlerini sıralamaktadır; (1) Devletler bilgi birikimi için gerekli yasal ve yasama dışındaki şartların oluşturulmasında ve FMH biçiminde özelleşmiş mülkiyetin korunmasına yardımcı olur. (2) Meta olarak bilgiye ilişkin çelişkileri kontrol altına almaya çalışır. Bu çerçevede bilginin üretilmesine ilişkin birçok alanda düzenleme yaparlar. (3) devletler bilginin metalaşmasını ve bilgi ile fikrî emeğin üretime entegrasyonunu desteklerler. (4) Devlet yeni bilgi ile geliştirilen teknolojik rantların dinamiğini de ciddi bir şekilde destekler (2009: 181-4).

görüşmeleri öncesinde yükselen şirketlerin baskısı bu alandaki en önemli göstergelerden biriydi.⁷³

Sistem içinde sermaye birikimi herkesin görece kazançlı çıktığı bir genişleme evresinde gerçekleşmiyorsa uluslararası ticarette rekabet daha çok öne çıkar ve teknolojik yenilik merkezî bir unsur durumuna gelir. Uruguay Görüşmeleri'nden sonra yalnızca fikrî mülkiyet alanında değil, tarımsal ürünlerden, hatta sudan çeşitli hizmet alanlarına kadar meydana gelen metalaşma, hayatın temel ve vazgeçilmez kaynaklarını yalnızca kâr döngüsüne dâhil edecek kadar rekabetin nasıl kızıştığını göstermektedir. Adda, uluslararası ticaret alanının birbirine zıt gibi görünen rekabet ve uzmanlaşma ilkesine tabi olduğunu belirtir. Merkez ve periferi olarak ifade edilen Kuzey-Güney ayrımında ticaret daha çok uzmanlaşmaya, Kuzey ülkelerinin kendi aralarında ise, özellikle talep yapılarında benzerlik daha fazla olduğunda rekabet öne çıkmaktadır (2008: 72-8).⁷⁴ Bu süreçte ticaret alanında farklı eğilimler kendini göstermektedir. Bir tarafta ticaret bölgesel olarak kutuplaşırken ağırlık merkezi coğrafi olarak yer değiştirmekte, böylece “Kuzey” ve “Güney” olarak ifade edilen ülkeler arasındaki ilişkiler de bölgeselleşmektedir. Bu kaymalar özellikle mamul mallar alanında gerçekleşmektedir (Adda, 2008: 79-81). Enformasyona dayalı “yeni ekonominin” daha çok öne çıktığı ABD gibi ülkelerin, fikrî mülkiyet alanında uluslararası düzenleme için bastırmalarının nedeni bu durumda daha da anlaşılır hale gelmektedir.

⁷³ Ticaret ve ekonomik küreselleşme içindeki rolü konusunda Shiva'nın ifade ettiği gibi, devletin iş hayatından elini eteğini çekmesi gerektiği ileri sürülürken, bütün süreci düzenleyen ve kararları alan da devlettir (2010: 214).

⁷⁴ Ülkeler arasındaki eşitsizlik, özellikle sermaye yatırımlarında kendini gösterir. Teknoloji transferinin kaynağı olarak görülen doğrudan yabancı yatırımlar, “neoliberal dönemde iddia edildiği gibi ‘Güney’ ülkelere değil, ‘Kuzey’ ülkelere gitmiştir. Özel sermaye hareketlerindeki yoğunlaşmadan kaynaklanan bu süreç, ülkeler arası eşitsizliği de artırmıştır” (Chang ve Grabel, 2005: 36-7).

Buradaki tartışma açısından, yeni yönetim düzeni içinde başta devletler ve şirketlerin ilişkisini ve bunların sınıfsal içerimlerini tartışmaya yönelik bir teorik çerçeve kurmaya yönelmedik. Ancak şimdiye kadar genel bir tarihsel perspektif dâhilinde birkaç temel noktayı vurgulamak gerekir. Şirketler içinde cisimleşmiş olan sınıfsal çıkarlar, devletlerle eklemlenmeleri nasıl olursa olsun sürecin en etkili aktörlerinden oldular. Bazen tek tek, bazen de ittifaklar halinde (bu süreç ulus-ötesi sınıf oluşumu şeklinde de formüle edildi) hareket ettiler. Diğer yandan devlet yönetimleri, sınıfsal çıkarların erimini aşan işlev ve kapsamaları içinde vazgeçilmezlik niteliklerini devam ettirdiler. Kimi zaman hegemonya teorileri içinde kavramsallaştırılan bu karmaşık sürecin toplamında, “hegemonik blok” olarak da ifade edilen ve fikrî mülkiyetin ideolojik, kurumsal ve ekonomik çatısı altında bir yönetim düzeni ortaya çıkabildi.⁷⁵

3.2. Fikrî Mülkiyetin Yönetişi

Yönetişim sözcüğü uluslararası ilişkiler ve yönetim yazınında birçok bağlama oturtulmuş, fakat bu kullanım yoğunluğuna rağmen üzerinde fikir birliği oluşmuş değildir. Yine de yönetim, bir önceki bölümde değindiğimiz gibi DB, DTÖ gibi kurumsal yapıları ifade ederken görece genel bir kabul görmüştür.⁷⁶ Fikrî mülkiyet konusu için de aynısının geçerli olduğunu görmekteyiz. Fikrî mülkiyetin yönetişimini,

⁷⁵ Yukarıda değindiğimiz Bağımlılık Okulu ve Dünya-Sistem(ler)i perspektifini göz önüne alarak bu süreci ideoloji ve hegemonya gibi analizler bağlamında ele alan iyi bir kaynak Donald Richards’ın (2004) kitabıdır. Richards, burada adını andığımız çok sayıda yazarın bir değerlendirmesi yanında, fikrî mülkiyete ilişkin ampirik verileri de eleştirel bir gözle özetlemektedir (özellikle bkz. ilk üç bölüm).

⁷⁶ Tabii ki bu kabul, kavramın sorgulanmasının önünde engel değildir. Filiz Zabcı, buradaki kavramsal tercihin sadece metodolojik olmadığını hatırlatmaktadır. “Sosyal bilimlerdeki birçok kavram gibi, yönetim kavramı da, önce onu kullanan, tanımlayan ve dolaşıma sokan düşüncenin etkisi altındadır; daha sonra belli ölçülerde ‘bilimsel’ alana aktarılır” (Zabcı, 2009: 56). Eşitsiz yapısının üstünü örtmek için katılıma vurgu yapan DTÖ gibi kurumlar için bu durum daha da geçerlidir.

geçtiğimiz bölümdeki tarihsel arka plan üzerinden küresel aktörlerin devlet yapılarıyla ilişkilendirmeye çalışırken, yeni bir hukuksal rejimin siyasal olarak kuruluşunun temellerini genel hatlarıyla göstermeye çalışacağız. Bu alandaki uluslararası hukukun siyasal temeli, hem aktörlerin sürece yön veren politikalar geliştirme başarılarına, hem de bu yaygın politikaların potansiyel gerilimlerini görmemize yardımcı olabilecektir. Ancak bir hatırlatma yapılması gerekmektedir. Sivil toplum kuruluşları ya da diğer bir deyişle hükümet-dışı örgütler gibi devletin dışındaki aktörlerin katılımına vurgu yapan yönetim, özellikle fikrî mülkiyet alanında endüstriyel çıkarlara dayalı çeşitli şirket yapılarını ve bunların uluslararası ittifaklarını temsil etmektedir. Şirketlerin fikrî mülkiyet örneğinde uluslararası hukuka yön verme konusundaki başatlığı, belki de başka hiçbir alanda olmadığı kadar kendini göstermektedir. Bu noktada ulus devletleri aşan bir yönetim olgusuna işaret eden yönetim kavramı, devlet iktidarının düşüşünü ve ekonomik alanda yeni bütünleşme hareketlerini içeren küreselleşme olgusunu da birlikte düşünmemizi olanaklı kılmaktadır.

Dutfield ve Suthersanen, küreselleşmeyi iki yönlü bir süreç olarak ele almaktadırlar. Bir taraftan yerel bir fenomenin -örneğin bir yasanın, dilin ya da markanın- küresel duruma gelmesini ifade eden *küreselleşmiş yerellik*, diğer tarafta yerel şartların küresel ve ulus-üstü etkilere bağlı olarak değişimini anlatan *yerelleşmiş küresellik* vardır. Küreselleşmiş yerellikte uluslararası politika oluşturma, müzakere, diyalog, kural koyma, uygulama gibi süreçler bu yönelimin bir sonucu olarak ortaya çıkarken, yerelleşmiş küreselleşmede TRIPs örneğinde olduğu gibi herkesin kabul etmesinin geri kalanlar üzerinde baskı oluşturduğu bir yönelim kendini gösterir (2008:

3). Bu iki yönelime bağılı olarak uluslararası hukuk alanında üç tür fikrî mülkiyet düzenlemesi bulunmaktadır:

- *Çok taraflı anlaşmalar*: Çoğu WIPO yönetimi altında yer alan bu anlaşmalar da kendi içinde üç bölüme ayrılmaktadır. *Standart oluşturuıcı anlaşmalar* (örn. Paris ve Bern Sözleşmeleri, TRIPs), *küresel koruma sistemi anlaşmaları* (örn. Patent İşbirliği Anlaşması [PCT], Madrid ve Lizbon Anlaşmaları) ve *sınıflandırma anlaşmaları* (ticarî markalar, endüstriyel tasarım ve yeniliklerle ilgili üç düzenleme içermektedir).

- *Bölgesel anlaşmalar*: 1973 Avrupa Patent Sözleşmesi⁷⁷ (EPC) vd. bu gruba girer. Bunlardan bazıları ticaret anlaşmalarının bileşeni durumundadır.

- *İki taraflı anlaşmalar* (Dutfield ve Suthersanen, 2008: 30-1).

Dutfield ve Suthersanen, diğeri ikisine oranla bölgesel anlaşmaların daha az önem taşıdığını ifade etseler de bunların önemli işlevler yerine getirebileceklerini savunmaktadırlar. Sözgelimi çok sayıda üyeye sahip olmaları durumunda etki alanları genişlediği gibi, bu anlaşmalarda yer alan bazı yenilikçi hükümlerin küresel bir mahiyet kazanması mümkündür. Bunun dışında bölgesel anlaşmalar, asgarî gerekliliklerin ötesine geçebilirler ve üyelerinin uluslararası sözleşmelere katılımını destekleyici rol oynayabilir (2008: 31). Bu bölümde bir BM örgütü olan WIPO, DTÖ içinde yürürlüğe giren TRIPs anlaşması üzerinde duracağız.

⁷⁷ *European Patent Convention.*

3.2.1. Dünya Fikrî Mülkiyet Örgütü (WIPO)

Alana ilişkin diğer çalışmalar düşünüldüğünde, önemine nazaran en az çalışılmış örgütlerden birisi belki de WIPO'dur. Bu konudaki en temel çalışmalardan birini yapmış olan Christopher May, buna rağmen WIPO'nun oldukça siyasallaşmış bir kurum olduğunu belirtmektedir (2007b: 1). Bizim için kurumun bir önemi de, TRIPs sonrası dönemin anlaşılmasındaki tamamlayıcı öğelerden birini oluşturması ve bu alandaki devletler arası gerilimleri görünür kılmasıdır.

İlk bölümde kuruluşuna değindiğimiz Paris ve Bern Sözleşmeleri, WIPO'nun temelini oluşturmaktadır. Sırasıyla 1883 ve 1886 tarihli bu sözleşmelerle kurulan sekreterlikler, 1893'te ortak bir örgüt kurmak üzere BIRPI⁷⁸ adıyla tek bir sekreterlik altında birleştiler. İlk olarak Bern'de, İsviçre hükümetinin idaresi altında yer alan sekreterlik, 1960'ta da şimdiki merkezi olan Cenevre'ye taşındı (May, 2007b: 19). Sömürgeciliğin çözülmesi sürecinde, henüz BIRPI iken örgüte çok sayıda katılım gerçekleşti ve gelişmiş ülkelerden oluşan profil de değişmeye başladı. Katılan ülkeler, daha ilk başta kendi çıkarlarının tanınması yönünde taleplerde bulundular ve BIRPI'nin 1950'lerden itibaren düzenlediği konferanslarda eleştirel yaklaşımlar ortaya çıktı. Daha önceden değindiğimiz gibi fikrî mülkiyet ile kalkınma bağlantısı konusundaki çekişmeler böylece WIPO'nun resmî kuruluşundan önce başlamış oldu. BIRPI'nin ulusal bir devletin himayesi altında olması, katılımların ardından uluslararası örgüt olarak kurulması çabalarına da kaynaklık etti. Örgüte bağlı Daimî Büro'nun 1962'deki görüşmeleriyle başlayan bu süreç, 9'u geliştirmekte olan ülkeler olmak üzere 39 ülkenin

⁷⁸ *Bureaux Internationaux réunis pour la protection de la propriété intellectuelle.*

katılımıyla ve büronun ikinci buluşmasından sonra 1967’de Stockholm Konferansı’na götürülmek üzere bir taslak sözleşmenin hazırlanmasıyla devam etti. 1970’te de WIPO’nun kuruluşu resmen gerçekleşti. Buradaki en önemli değişiklik, örgütün bütçesinin İsviçre hükümeti yerine tüm üye ülkelerce karşılanacak olmasıydı. Bu noktadan sonra, örgütün fikrî mülkiyet alanında evrensel bir statüye kavuşması için çaba gösterildi ve BM çatısı altında yer almasının, hâlihazırda BM üyesi olan ülkelerin katılımını teşvik edeceği düşünüldü. Bu çerçevede WIPO’nun bir “uzmanlaşmış kuruluş statüsü” alması amaçlanıyordu, ancak gelişmekte olan ülkelerin çıkarları süreç içinde pürüzler çıkarmaktaydı. Bu ülkeler, daha önce gördüğümüz zorunlu lisans ve teknoloji transferi konularında, fikrî mülkiyetle bağlantılı ulusal politikalar temelinde otonomi talep ediyorlardı (ayrıntılar için bkz. May, 2007b: 22-4). Benzeri talepler, bugüne kadar örgüt içinde ve dışında sürekli olarak dile getirilmektedir. WIPO içindeki temel çelişkileri açığa çıkaran bu tartışmalar, özellikle birazdan ele alacağımız Kalkınma Gündemi’nin kabul edilmesiyle birlikte yoğunlaşmıştır. Bu düzlemdeki çekişmelere geçmeden önce örgütün bütçesine, hedeflerine ve çalışanlarına odaklanarak uluslararası siyaset içindeki konumuna bakmak gerekir.

BM’nin diğer örgütlerinden farklı olarak WIPO, büyük ölçüde 1978’de yürürlüğe giren Patent İşbirliği Anlaşması’nın⁷⁹ (PCT) kullanımından dolayı özel sektörün yaptığı ödemelerden fonlanır. Bu anlaşma 1960’larda çok uluslu şirketlerin huzursuzluğuna WIPO’nun bir yanıtıydı. Bunlardan özellikle ABD’li şirketler, iş yaptıkları alanlarda birçok patent başvurusu yapmanın maliyeti ve örgütsel çabaların

⁷⁹ Patent Co-operation Treaty.

fazlalığından yakınıyorlardı. PCT'nin yönetimi ilk başlarda bütçe açığına yol açsa da giderek gelirler çoğaldı ve özellikle 1988'den sonra başvurular hızla artmaya başladı. PCT, tüm üye devletlerde aynı anda koruma elde etmelerini sağlayan bir “uluslararası patent” oluşturma amacını taşıyordu (May, 2007b: 42).⁸⁰ Bu noktada WIPO, uzman bir kuruluş olarak diğer BM örgütlerini sınırlandıran bütçe ile ilgili birçok baskıdan serbest kalmıştır. Üye ülkeler de maliyetler için katkı yapmakla birlikte bu katkı minimal düzeydedir. Bunun anlamı, daha zengin üyelerin bütçe üzerindeki denetimleri yoluyla örgüt üzerinde etkili bir denetim kuramamalarıdır (May, 2007b: 25). Her ne kadar WIPO'nun yıllık program ve bütçesini onaylayanlar resmî olarak devletler olsa da, örgütün asıl finansörü uluslararası fikrî mülkiyet sistemini kullananlar, yani çoğunlukla gelişmiş ülkelerin çok uluslu şirketleridir. WIPO yönetimi de kendini asıl olarak bunlara hizmet etmekle yükümlü hissetmektedir. 1988'de WIPO genel direktörlüğü, endüstrinin ihtiyaçlarına karşılık vermek ve doğrudan taleplerini karar haline dönüştürmeyi güvence altına almak için örgüt bünyesinde bir Sanayi Danışma Komisyonu (*Industry Advisory Commission*) kurdu. WIPO'da daimî gözlemci olarak akredite olanların yüzde 90'dan fazlası şirketler, fikrî mülkiyet sahipleri birlikleri ve fikrî mülkiyet alanındaki hukukçular gibi diğer çıkar gruplarıdır (Deere, 2009: 44). WIPO ayrıca, Tahkim ve Arabuluculuk Merkezi (*Arbitration and Mediation Center*) aracılığıyla sınır arası

⁸⁰ “Uluslararası patent” gerçek bir patent değildir, daha ziyade bir tür ön-patenttir. Bu açıdan yetki alanı içinde başvuru ölçütünün yerine getirildiğine ve sonradan başka bir gerekliliğin ortaya çıkmayacağına ilişkin bir güvence niteliği taşır. PCT patentin patenlenebilirlik ölçütünün geçerliliği saptamak için uluslararası bir değerlendirmeye izin verir ve bir kez patent kayıt edildiğinde bu anlaşma, herhangi bir ulusal patent ihtilafında açık bir öncelik sağlar (May, 2007b: 42-3). Bu çerçevede WIPO bünyesinde bir Patent Gündemi oluşturulması da söz konusu olmuş ve tamamen küreselleşmiş ve uyumlulaştırılmış bir patent rejimi öngörülmüştü. Bu merkezileşme isteği, ulusal planda ülkelerin kendi kendine tayin etme alanlarını daraltarak, gelişmekte olan ülkelerle olan gerilimleri yanında gelişmiş ülkelerin kendi aralarında da anlaşmazlığa neden oldu. Böylece Patent Gündemi, TRIPs içerisindeki asgarî şartların da ötesine geçerek gelişmiş ülkeler arasındaki farklılıklarla yüz yüze geldi (May, 2007b: 68-9 ve sonrası).

anlaşmazlıklarda uzmanlık kazanırken özel kesimin farklılıklarını çözmelerine de yardımcı olmaktadır. Böylece devletler yanında özel sektörle daha doğrudan ilişki içine girmektedir (Marlin-Bennett, 2004: 49).

Christopher May'in kitabı boyunca vurguladığı üzere, BM organı olmanın etkisiyle WIPO, gelişmiş ülkelerden kaynaklanan yeni çıkarları savunmanın ideal forumu olma esnekliğini gösteremedi. Sonradan değineceğimiz gibi gelişmekte olan ülkelerin BM'deki temsil çokluğu buradaki gerilimin en temel kaynağını oluşturuyordu. Özellikle Uruguay Görüşmeleri sonrası fikrî mülkiyetin GATT'a dâhil edilmesi ve akabinde TRIPs'in kurulması, köklü bir kurum olan WIPO'nun kendine yeni bir yer açmak için çabalamasına neden oldu. Bu da DTÖ sistemi içinde bir tamamlayıcılık ile sonuçlandı. DTÖ ile WIPO arasında 1 Ocak 1996'da imzalanan anlaşma, WIPO'nun gelişmekte olan ülkeler için teknik destek konusunda görevlendirilmesini öngörüyordu. Söz konusu işbölümü, WIPO'nun işleyişinde siyasal boyutun geri plana itilmesi olarak anlaşılabilir. May'e göre bu durum, örgütün işleyişinin büyük oranda siyasallaşmış doğasını ortadan kaldırmamaktadır. Her iki örgüt arasındaki tamamlayıcılık ilişkisi, daha sonra göreceğimiz DTÖ dolayısıyla ortaya çıkan sorunların WIPO'nun desteğiyle hafifletilmesi ve çözülmesine olanak yaratmaktadır. Bu farklılaşma, ayrıca WIPO'nun daha fazla aktif olmasına da yol açmıştır (2007b: 52-3).

Fikrî mülkiyet iç hukuk tarafından düzenlenip idare edildiği için WIPO hükümetler arası bir örgüttür. Ancak DTÖ üyesi ülkelerin TRIPs'e bağlılıkları gereği, ilgili yasaların ve dolayısıyla da WIPO'nun bu bağlılıkla uyum içinde olması gerekir. Buna göre Uruguay Görüşmeleri sonrası WIPO'nun üç alanda işlevlerini yerine

getirmesi öngörülmüştür: tescil, teknik destek ve daha ileri yönetim ölçütlerinin geliştirilmesi. *Birincisi*, yani tescil işlemlerindeki görevi, görece bağımsız olmasının temelini oluşturan yıllık bütçesinin kaynağı olan PCT kapsamındaki işlemlerdir. *İkincisi*, DTÖ'ye uyum yükümlülükleri çerçevesinde ülkelerin fikrî mülkiyet haklarını koruma ve düzenlemeyi yönetebilme kapasitelerini arttırmak için teknik destek ve yardımla ilgilidir. Bu alanda çok geniş bir faaliyetler kümesi yer almaktadır. Sözgelimi, siyasetçilerin kendi yasamalarını gerçekleştirmeleri için diğer üyelerin yasalarından faydalanmak, ülkelerin uzmanlarına geniş çaplı eğitim vermek bunlar arasındadır. Bu işlevin asıl amacı, gelişmekte olan ülkelere fikrî mülkiyet yasalarının kabul edilmesi ve genişlemesini desteklemektir ki gerçekte asıl tartışma yaratan bu unsurdur. *Üçüncüsü* de, mevcut olan anlaşmalara uyum sağlanmasına destek olmakla ilgilidir. Bu çerçevede üyelerin ihtiyaçları doğrultusunda bu anlaşmaların güncellenmesi ve revize edilmesi yanında, fikrî mülkiyet alanında başka yeni anlaşmaların geliştirilmesi doğrultusunda müzakerelerin örgütlenmesi öne çıkmaktadır. Bu üçüncü işlev, TRIPs'in getirdiği minimum standartların ötesinde fikrî mülkiyetin tartışılması ve küresel yönetimi bakımından WIPO'yu anahtar forumlardan birisi durumuna getirmektedir (May, 2007b: 36-7 ve 13).

Bu üç işlevin sonucu olarak örgüt, özellikle gelişmekte olan ülkelerin hem içeride hem de dışarıda fikrî mülkiyete saygısını arttırmayı hedeflemektedir.⁸¹ “Saygı” doğrultusunda fikrî mülkiyet haklarının tanınması da doğrudan kalkınma ile

⁸¹ WIPO'nun kurucu anlaşmasının üçüncü maddesinde iki temel hedef yer almaktadır: (i) Devletler arasında işbirliği çerçevesinde ve gerektiğinde diğer uluslararası örgütlerle birlikte dünya genelinde fikrî mülkiyet haklarının korunmasını desteklemek; (ii) Birlikler arasında idarî işbirliğini temin etmek (buradaki birliklerden Paris, Bern gibi sözleşmelerle kurulmuş olan ve bunların dışındaki birlikler kastedilmektedir).

bağlantılandırılmaktadır. Ancak WIPO'nun "herkese uyan tek bir çözüm" varsayımını öne çıkarması dolayısıyla kalkınma ikincil bir sorun durumuna gelmektedir. Hakların tanınması konusunda WIPO, yasa taslakları ya da yasalar gibi konularda ülkelere destek sunarken, ülkelerin kendi yasal, ekonomik ve siyasal sistemlerine bağlı ihtiyaçlarını *mümkün olduğunca* göz önünde bulundurmaktadır. Ancak teknik destek süreci, diğer ülkelerdeki siyasetçileri belirli bir fikrî mülkiyet anlayışı doğrultusunda etkilemeyi, dolayısıyla ideolojik ve politik bir yönlendirmeyi de içermektedir. Buradaki destek sürecinin temel ölçütü de TRIPs ile uyumluluktur (May, 2007b: 45-6, 61-2).

İç politikayı yönlendirme, ulusal hukuk ile TRIPs arasındaki uyumsuzluklarda önem kazanmakta, çünkü özellikle bu tür durumlarda küresel düzenin kabulü için destek sağlayabilecek ve geliştirmekte olan ülkelerde kanun değişikliklerinin yapılmasını kolaylaştıracak yerel müttefiklerin kazanılması mümkün olmaktadır. Sözelimi geliştirmekte olan ülkelerde fikrî mülkiyet korumasından faydalanabilecek kesimlere bilgi sunularak kendi ülkelerindeki yasama faaliyetlerini desteklemeleri sağlanmaktadır. WIPO'nun bu amaç için KOBİ'lere yönelik bir bölümü de bulunmaktadır (May, 2007b: 63-4). Fikrî mülkiyetin herkes için iyi olduğuna ilişkin dogma, WIPO'nun kendini yeniden öne çıkarma gayretlerinin bir sonucu olarak kurumun egemen kültürü haline gelmiş durumdadır. Fikrî mülkiyet yanlısı görüşlerin yükselişi karşısında WIPO'nun adaptasyonu, kendi bağımsız kurumsal işleyişi sonucunda gerçekleşmemiştir. Gold ve Morin'e göre WIPO'ya yönelik değişim talebinin kaynağı dışarıdadır (Gold ve Morin, 2009: 58-60). Bu durumu belki de en iyi biçimde, örgüt çalışanlarının durumu göstermektedir.

WIPO çalışanları uluslararası diplomasi topluluğunun bir parçası olarak sınırlandırılmamış seyahat haklarına sahip, yüksek ücretli bir topluluk oluşturmaktadır. Örgütün BM bağlantısı dışarıdan birçok akademisyen ve hukukçunun istihdamı dolayısıyla bu avantajların genişlemesini sağlamaktadır. Bu yüksek statüyü kaybetmemek için çalışanlar örgütün birçok yönelimine bağlı kalma eğilimindedirler (May, 2007b: 26). Çalışanlar konusu WIPO'nun yalnızca kendi içindeki bir sorun değildir. Gelişmekte olan ülkelerin patent ofislerinden gönderilen temsilciler de WIPO'nun eğitim programlarına katılmakta ve zamanla kendi ülkeleri aleyhine örgütün savunucuları durumuna gelmektedirler. WIPO sekreterliği ile bu ülkelerin kuruluşlarının çalışanları arasında teknokratik bir ilişkinin ortaya çıktığından da söz edilmektedir. Örgütün teknik desteğinin parçası olan toplantı ve konferanslar, örgütün teknik otorite sahibi olarak görülmesiyle birleştiğinde örgütün görüşünü yansıtan bir delegasyonun oluşmasına neden olmuştur. Yüksek ücretler, seyahat ve eğitim fırsatları bu sürecin önündeki pürüzleri azaltıcı rol oynamaktadır. Son olarak WIPO'nun müzakereleri örgütlenme biçiminin, özellikle gelişmekte olan ülkelerin küresel ya da tematik konularda örgüt içindeki tartışmaları organize etme yeteneklerini azalttığı da öne sürülmektedir (May, 2007b:74-5; Deere, 2009: 44-5).

3.2.1.1. Kalkınma Gündemi

Fikrî mülkiyetin yönetim düzenine gelişmekte olan ülkelere yükselen itirazlar, bir BM kuruluşu olarak sahip olduğu kalkınma misyonu ve bu ülkelerin geçmişe dayanan işbirliği çerçevesinde WIPO'da da yankı buldu. Bu çekişmeler, 2007 yılında örgüt genel

kurulunda 45 önerinin oybirliğiyle kabul edilmesini beraberinde getirdi. Fikrî mülkiyet ve kalkınma ile ilgili bu öneriler Kalkınma Gündemi olarak adlandırıldı.

Kalkınma Gündemi'nin oluşum sürecinde gelişmekte olan ülkelerin çoğunluğu oluşturması ve WIPO organlarında “her ülkeye bir oy” ilkesinin geçerli olması, BM'nin hedefleri de düşünüldüğünde örgütün kalkınma yanlısı olarak görülmesini beraberinde getirebilirdi. De Beer, bu durumun önündeki engellere işaret etmektedir. Örgütün yeni normlar oluşturma süreçlerinde yer alanların gelişmekte olan ülkelerin uzman olmayan görevlileri olması ve WIPO'nun fikrî mülkiyet sahiplerinin fonlarına bağımlı olması bunlar arasındadır. Bu noktada Kalkınma Gündemi'nin de ne olduğuna ilişkin tam bir açıklık bulunmamaktadır. Çünkü kabul edilen 45 madde, daha fazlasının elenmesiyle ortaya çıkmış ve öneri niteliğindedir. Dolayısıyla gündemin içeriğine ilişkin ortak bir kanaat oluşmuş değildir (2009: 2-4). Öncelikle maddelerin içerikleri belirsizlikler içermektedir. De Beer'a bu durumun ortaya çıkmasının sebeplerinden biri, çekişmeli durumlarda tarafların, kendi koşullarına uydurmak üzere belirsiz ifadeleri genel bir anlaşmaya varmak için kullanmalarıdır. Dolayısıyla tarafların kendi yorumları için geniş bir alan kalmakta ve bu da uygulamada esneklik anlamına gelmektedir. Buradaki belirsizlik, Kalkınma Gündem'nin kabulü ile hiçbir yeni kuralın getirilmemiş olmasıdır. Zira gündemin uluslararası hukuktaki yeri, herhangi bir yükümlülüğü olup olmadığı, üyeler nezdinde bağlayıcılığı gibi konularda bir açıklık bulunmamaktadır. Dahası WIPO'nun kendisi üzerinde de bağlayıcılığı yoktur (De Beer, 2009: 9-12).

Bugünlerde, II. Dünya Savaşı sonrası ortamdan farklı olarak kalkınma düşüncesinde bazı değişimlerin meydana geldiğini söyleyebiliriz. İlkine öne çıkan

ekonomik kalkınma, toplumsal refahı göz önünde bulunduran ve ekonomik gelişmeye eklemlenen “insanî gelişme” ve çevreyi hesaba katan “sürdürülebilir kalkınma” ile birlikte kullanılmaktadır. BM’nin 2000 yılında açıkladığı Binyıl Kalkınma Hedefleri de bu doğrultuda hükümler içeriyordu.⁸² Dahası çok taraflı çevresel anlaşmalar, özellikle fikrî mülkiyetle bağlantılı olan teknoloji transferine ilişkin hükümlere yer vermektedir (Dutfield ve Suthersanen, 2008: 272). WIPO’nun, BM’nin bu yönelimlerine uyması gerektiğine ilişkin görüşler Kalkınma Gündemi’nin oluşumunda da kendini göstermektedir.

Kalkınma Gündemi’nin resmiyet kazanmasından önce Arjantin ve Brezilya hükümetleri, 14 ülkenin oluşturduğu ve Kalkınma Dostları (*Friends of Development*) adı verilen bir grubun oluşumuna önyak oldular. 2004 yılındaki genel kurul öncesinde bu iki hükümetin dağıttığı bildiriler, doğrudan WIPO’nun “fikrî mülkiyeti güçlendirme” amacını hedef almasıyla birlikte tartışmalara neden oldu. Örgütün BM bağlantısına atıfla birlikte genel kurulda da, fikrî mülkiyetin ancak BM sistemi altındaki kalkınma meselesine bağlı olarak desteklenebileceği genel kabul gördü. Kuruldaki gelişmiş ülke temsilcileri, kalkınma konusunda fikrî mülkiyetin rolünü teslim etmekle birlikte tartışmayı teknik destek konusuyla sınırlamaya çalıştılar. Hükümetlerarası toplantılarda çok sayıda teklif ve karşı-tekliflerle birlikte, bir sonucun ortaya çıkma umudunu azaltacak kadar şiddetli tartışmalar gerçekleşti. Bir sonraki yıl içinde tartışılmak üzere 2006’da 111 maddelik bir öneri listesi kabul edildi. Öneriler 2007’de 45 maddeye

⁸² 2015 yılına kadar yerine getirilmesi öngörülen hedeflere ilişkin BM, 2012 yılında bir rapor yayınladı. Hedefler 8 başlık altında toplanmıştı: (1) Aşırı yoksulluğun ve açlığın kökünü kurutmak, (2) Evrensel temel eğitimi gerçekleştirmek (3) Cinsiyet eşitliğini desteklemek ve kadınları güçlendirmek, (4) Çocuk ölümlerini azaltmak, (5) Anne sağlığını ilerletmek, (6) HIV/AIDS, sıtma ve diğer hastalıklarla mücadele, (7) Çevresel sürdürülebilirliği sağlamak, (8) Kalkınma için küresel bir ortaklığı geliştirmek.

indirildi ve bir Kalkınma ve Fikrî Mülkiyet Komitesi (*Committee on Development and Intellectual Property*) oluşturularak Kalkınma Gündemi resmî olarak kabul edildi (Dutfield ve Suthersanen, 2008: 277-80; May, 2007b: 76-7; De Beer, 2009: 5).

Kalkınma Gündemi'nin ortaya çıkışında TRIPs'ten doğan huzursuzluklar da etkili olmuştu. Nitekim gündem, daha sonra ele alacağımız DTÖ'nün 2001'deki dördüncü Bakanlar Toplantısı sırasında ortaya çıkan Doha Kalkınma Gündemi'ne atıfla başlar. Sıralanan temel gündem maddeleri içinde ayrıca şu noktalar üzerinde durulmuştur: WIPO, bir BM organı olmanın gereğini yerine getirerek Binyıl Kalkınma Hedefleri'ni yansıtmalıdır. Norm oluşturucu faaliyetleri çerçevesinde kalkınma amaçlarının yerine getirilmesinde kamusalılığı öne çıkarmalıdır. Kalkınma ile teknoloji transferi arasındaki ilişki açısından, fikrî mülkiyet hakları sisteminin bu duruma engel oluşturduğu ve bunun ortadan kaldırılması için WIPO'ya bağlı yeni bir organın kurulması gereklidir. Yürürlüğe koyma meselesinin gelişmekte olan ülkeler açısından taşıdığı önem dikkate alınarak sadece hak sahiplerinin çıkarları dikkate alınmamalı, eşitlik ve rekabet karşıtı konular da bu alandaki Danışma Komitesi'nin çalışmalarına dâhil edilmelidir. Teknik destek konusunda tek tek ülkelerin ihtiyaçları gözetilmeli ve korumanın maliyet ve faydalarına odaklanılmalıdır. Son olarak WIPO, özel ve ticarî hak sahiplerinin çıkarlarını vurgulamak yerine, toplumdaki bütün sektörlerle hizmet ederek kamusal yönü daha fazla açığa çıkarmalıdır (May, 2007b: 77-8).

45 önerinin bütününe bakıldığında maddelerin birçoğu niyet beyan eder niteliktedir. Uygulamanın teknik yönlerine ilişkin yükümlülöklere ise yer verilmemektedir. Madde 1; teknik desteğin kalkınmaya dönük, taleplere duyarlı ve

şeffaf olması gerektiğini, en az gelişmiş ülkeler başta olmak üzere üye ülkelerin farklı gelişmişlik düzeylerini dikkate alması gerektiğini belirtmektedir. Madde 2; yine en az gelişmiş ülkeler başta olmak üzere WIPO'nun çeşitli kaynaklarla ilâve destek sunması gerektiğini, Afrika ülkelerine bütçe konusunda yüksek ayrıcalık tanınarak bu ülkelerin fikrî mülkiyetten yasal, ticarî, kültürel ve ekonomik olarak yararlanmalarına destek olması gerektiğini vurgulamaktadır. Rekabetle ilgili hükümler de yer almakta (örn. madde 7, 22, 23, 32) ve madde 7; ülkelerin, fikrî mülkiyet bağlantılı rekabet karşıtı uygulamalarla başa çıkabilmelerine yardımcı olacak ölçütlerin desteklenmesini; bunun da gelişmekte olan ülkelerle, kendi talepleri doğrultusunda teknik işbirliği yoluyla gerçekleşmesini öngörmektedir.⁸³ Madde 10, fikrî mülkiyet koruması ile kamusal çıkar arasındaki adil dengenin kurulması konusunda üye ülkelerin desteklenmesini öne çıkarmaktadır. Madde 16 da benzer biçimde kamu alanının önemini vurgulamakta ve bunun korunmasında WIPO'nun üstlenmesi gereken role atıf yapmaktadır. Madde 18, genetik kaynakların, geleneksel bilginin ve folklorun korunmasından söz etmektedir. Teknoloji transferi konusu sıklıkla vurgulanmaktadır (madde 22, 23, 25, 28, 29, 31, 45 ile kısmen ve dolaylı olarak da madde 26). Burada özellikle gelişmiş ülkelerin, araştırma ve bilimsel kurumlarını diğer ülkelerin araştırma ve geliştirme kurumlarıyla işbirliği kurması ve değişimi güçlendirmeye sevk edilmesi üzerinde durulmaktadır (önerilerin içeriğine ilişkin bir özet için bkz. De Beer, 2009: 6-8).

⁸³ Burada, OPEC yanılgısı sonrasında gelişmiş ülkelerin dayattığı, rekabet karşıtı uygulamalara dönük taleplerin hafifletilmesinin söz konusu olduğu söylenebilir. Böylece gelişmekte olan ülkeler, fikrî mülkiyet ile rekabet politikaları arasındaki bağlantı konusunda sorumluluğu paylaşırma olanağını, en azından teorik olarak elde edebileceklerdir.

Görüldüğü gibi Kalkınma Gündemi'nin en önemli noktalarından biri, ülkelerin gelişme düzeylerinin dikkate alınmasıdır. Bu nokta gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkeler arasındaki temel anlaşmazlık noktasını oluşturmaktadır.⁸⁴ Gündemin destekçileri, WIPO'nun bütçesinin üye devletler tarafından karşılandığını, dolayısıyla özel hak sahiplerinin üye ülkeler dışında gündem ve öncelikleri belirlemede bir hakkı olmadığını dile getirmektedirler. Ancak kalkınmanın daha fazla öne alınmasını destekleyenlerin görüşleri gelişmiş ülkelerin tekniğe odaklanan görüşlerinin gerisinde kaldığı sürece, WIPO açısından gündemin gerçek bir somutluk kazanmasının da zor olduğu ileri sürülmektedir. Nitekim Kalkınma Gündemi'nin BM doğrultusunda hareket etmesi gerektiği taleplerine karşılık öne sürülen iddialardan biri de, siyasal işlevinden arındırılıp teknik bir kurum olarak öne çıkarılan WIPO'nun bu şekilde değişmesinin mümkün olmadığı, bunun için yeterli bütçesinin ve uzmanlığının olmadığı yönündeydi. TRIPs ile uyumlaştırılmaya çalışılan WIPO'nun tersi istikametinde BM'nin daha geniş ilgi alanıyla yetkilendirilmesinin de ne ölçüde başarılı olacağı tartışmalıdır (May, 2007b: 79-85).

Bununla birlikte kalkınma konusunun WIPO'nun yetki alanında olup olmamasının açıklığa kavuşturulmasının başlı başına bir başarı olduğunu savunanlar da vardır. Zira fikrî mülkiyet politikalarının uygulanmasında başı çeken ABD gibi ülkeler bu konunun BM örgütlerine bırakılması gerektiği konusunda diretiyorlardı. Bazı

⁸⁴ Diğer yandan WIPO'nun çoğunlukla görevlerini icra ederken bunu zaten dikkate aldığı öne sürülmektedir. Örneğin ülkelere teknik ve finansal destek sağlanırken onların ihtiyaçları çerçevesinde hareket edildiği, WIPO altındaki anlaşmalar belirli kamu çıkarı maddeleri yanında patent ve telif hakları düzenlemeleri içinde çeşitli istisna ve sınırlandırmalara olanak sağladığı, ayrıca ülkelerin anlaşmaları yürürlüğe koymalarında da belirli bir serbestlikleri bulunduğu ifade edilmektedir. Bu örnekler, önerilerin oynak zeminini ve uygulamada ne tür sorunlara yol açabileceğini göstermektedir. Dolayısıyla önerilere ilişkin iyimser ve kötümser pek çok tutum ortaya çıkabilmektedir (Bannerman, 2009: 26-9)

iyimserler fikrî mülkiyet düzeni ve WIPO çerçevesindeki müzakerelerde kalkınmaya ilişkin önemli değişimlerin gerçekleştiğine ilişkin deneyimlere vurgu yapmakla birlikte, henüz büyük engellerin bulunduğu da belirtilmektedir (Bannerman, 2009: 25-6 ve 31-2). Bu engeller doğrudan WIPO’da bir değişim gerçekleşmesinin zorluğundan kaynaklanmaktadır.

Örgütün sorunlu iç işleyişinden de söz edilmekte, kadrosunun fazlasıyla teknokratik, diplomatik camia ve sanayi lobicileriyle çok fazla iç içe ve fikrî mülkiyet yanlısı perspektifin etkisi altında olduğu belirtilmektedir. Bu durum gelişmekte olan ülkelerin çoğunluğu oluşturmalarına rağmen hareket alanlarını kısıtlamaktadır (Deere, 2009: 45-6). Bu durumda WIPO çalışanlarının Kalkınma Gündemi’nin gereklerini yerine getirmeye elverişli olmadıkları, çünkü çoğunluğunun fikrî mülkiyet uzmanlarından çok diplomatik alandan geldikleri vurgulanmaktadır. Gündeme ilişkin taleplerin gereklerini yerine getirmek, çalışanların büyük ölçüde yenilenmesini gerektirecektir. Buradaki temel sorunlardan bir diğeri, kurumsal işleyişin, WIPO’nun eğitsel faaliyetlerindeki gibi hep bilginin dışarıya doğru aktarımı şeklinde olmasıdır. Bu durumda kurumsal etki yaratabilecek bir açıklık söz konusu olmamaktadır; nitekim WIPO’nun, uluslararası hükümetler düzeyinde en az şeffaf kurumlardan biri olduğu belirtilmektedir (Gold ve Morin, 2009: 60 ve 62). Ancak BM’nin temel hedeflerine bağlı hareket etmesi konusunda yaşanan zorluklar dışında WIPO, diplomatik personelinin ayrıcalıkları örneğinde olduğu gibi bu durumdan yararlanmaktadır (De Beer, 2009: 16). Bu da çalışanların yenilenmesi talebinin nasıl gerçekleştirileceğini boşlukta bırakmaktadır.

Bir diğerk sorun ÷lkelerin durumlarıyla ilgilidir. WIPO içinde türdeş olmayan ve çoğunlukla coğrafi nitelik taşıyan yedi tane grup bulunmaktadır.⁸⁵ Buradaki farklılaşma sadece devletler arası değil, Çin örneğinde olduğu gibi çeşitli bölgesel, sektörel olarak ve konulara göre çekişmeler devlet-içi düzeyde de kendini göstermektedir. Örneğin Kanada bazı durumlarda Kalkınma Dostları'na daha yakın bir konum alırken, artık sıradan bir gelişmekte olan ÷lke olarak nitelendirilemeyecek Brezilya, Hindistan, Çin, Rusya gibi ÷lkeler vardır (De Beer, 2009: 12-3). ÷lkelerin tutumları kendi içlerinde de farklılaşmaktadır. ABD dış politika açısından en sert koruma yanlısı tutumunun tersine içeride kullanıcı hakları yönünde patent sahiplerinin haklarını sınırlandırabilmekte, uluslararası planda esneklik talebini en fazla dillendiren Brezilya ve Kenya gibi ÷lkeler ise içerideki uygulamalarında uluslararası minimum standartları aşmaktadırlar. ÷lkelerin farklı tutumları çerçevesinde, en çok destekleyen ÷lkelerin dahi Kalkınma Gündemi'nin gereklerini uygulamakta direnecekleri belirtilmektedir (Gold ve Morin, 2009: 63-4). Gelişme düzeylerine ilişkin ayırım, ÷lkelerin teknolojik gelişmeleri göz önüne alındığında da her zaman açıklayıcı olmamaktadır. Hindistan, Çin ve Brezilya gibi ÷lkeler yüksek teknoloji içeren bazı sektörlerde oldukça gelişmiş olmalarına rağmen yoksulluk gibi veriler açısından kötü durumdadırlar. DTÖ'de olduğu gibi ÷lkeler gelişmiş, gelişmekte olan ve en az gelişmiş olan şeklinde gruplara ayrılmakta, ancak bu konuda nesnel bir ölçüt kullanılmamaktadır. ÷lkeler gelişmekte olan ÷lke statüsünü ise kendileri seçmektedirler, dolayısıyla bu seçim gerçeği yansıtmaktan ziyade siyasal bir anlama sahiptir. En az gelişmiş ÷lkeler kategorisi ise, BM'nin yaptığı gibi kişi başına

⁸⁵ Afrika, Asya, Latin Amerika ve Karayip, Doğu Avrupa ve Baltık, Merkez Asya grupları yanında tek başına Çin'in oluşturduğu bir grup bulunmaktadır. Bunun dışında Avrupa, Kuzey Amerika ve Japonya, Avustralya ile Yeni Zelanda gibi diğerk gelişmiş ÷lkeleri kapsayan bir B Grubu da yer almaktadır.

milli gelir açısından görece daha nesnel bir ölçütle belirlenebilmektedir (Bahseer ve Primi, 2009: 101-5).⁸⁶

Kalkınma Gündemi'nin öngördüğü değişimler, sadece WIPO içinde bir reform çağrısı değil, bir bütün olarak fikrî mülkiyetin uluslararası düzenine yönelik itirazlar içermesi bakımından gerçekleştirilmesi zor görünmektedir. Ancak bu denli kapsamlı düzenlemeler içinde, ülkelerin Uruguay Görüşmeleri sırasındaki pasifliklerini de basitçe kabullenmeyecekleri ortaya çıkmaktadır. Bunda söz konusu politikaların ülkelerin bazı yaşamsal alanlarını doğrudan etkilemesinin de payı büyüktür. Nitekim WIPO'daki taleplerin de atıf yaptığı DTÖ'nün Doha gündemi bu tür politikalara doğrudan yanıt oluşturan kampanyaların sonucuydu. WIPO açısından ise önerilerin gerektirdiği kültürel değişimi yönetecek bir kapasitenin olmadığı, örgütün asıl etkinlik alanının norm oluşturmaktan ziyade teknik fikrî mülkiyet sözleşmelerini idare etmek olduğu ve WIPO üyelerinin eğiliminin, birşeyi uluslararası alanda dile getirip ulusal düzeyde tersini yapmaya dayandığı savunulmaktadır (Gold ve Morin, 2009: 57).

Ülkelere ilişkin ayrımların belirsizliği yanında değişen güç dengeleri de sürecin gidişatını görmeyi zorlaştırmaktadır. May'e göre ABD, AB ve Japonya arasındaki farklılıklar, tam anlamıyla bir küresel yönetişimin hayata geçmesini engellemektedir. Buna göre, henüz devletlerin etkin rol oynayabildikleri bir süreçte küresel yönetim,

⁸⁶ Bahseer ve Primi, gelişmekte olan ülkelerin uluslararası standartlar konusunda en düşük koruma düzeyini seçmek istedikleri varsayımının her durumda geçerli olmadığına da değinmektedirler. Bazı ülkeler ulusal ve uluslararası düzeyde korumanın niteliğine ilişkin farklı politikalar izlerken güçlü oldukları sektörlerde de güçlü koruma talep etmektedirler, fakat bu durum bile her zaman doğru değildir. Çünkü gelişmekte olan ülkelerin çıkarları sektörler bazında birbiriyle çatışabilmektedir (Bahseer ve Primi, 2009: 107-9).

şimdiye kadar çok az örgütün ulaşabildiği bir siyasal liderlik anlamına gelir ki WIPO'nun da ulaşmaya çalıştığı nokta budur (2007b: 71-2).

Ancak küllerinden yeni doğmuş bir örgütün tersi istikamette yol almasını sağlamak büyük bir çaba gerektirecektir. Bir ikilem içinde olan WIPO, var olan yasal standart ve mekanizmalara dayalı olan fikrî mülkiyet hakları korumasını genişletmeye çalışırken, diğer taraftan daha ötede yasal düzenlemeler oluşturmaya çalışmaktadır. İlk durumda TRIPs ile uyumluluk dolayısıyla hareket alanı sınırlanmakta ve ulusal yetki alanlarının dâhil olduğu ilk zamanlardaki siyasal müzakere alanını daralmaktadır. Yasal düzenleme oluşturma alanında ise bir grup gelişmiş ülke ve özel sektörün belirli temsilcilerinin çıkarları doğrultusunda hareket etmektedir (May, 2007b: 88).

En gelişmiş ülkelerin araştırma ve geliştirme alanlarındaki daralmaya bağlı olarak teknolojik liderlik dengesi kaymaya başladığında, güçlü koruma için bastıran ülkelerin mevcut düzenlemeler içinde kendilerini avantajlı durumda bulacaklarının da bir garantisi yoktur. May'e göre bu durumda gelişmiş ülkeler eski fikrî mülkiyet yanlısı tutumlarını bazı ölçülerde yumuşatabilirken, muhalefet eden ülkeler bazı sektörlerde güçlendikçe eski çizgilerini daha koruma yanlısı bir konuma bir ölçüde de olsa getirebilirler (May, 2009: 172-3). Ancak fikrî mülkiyetin yeni düzeninin uluslararası ekonomide bağlı olduğu eğilimlerin değişip değişmeyeceği bir soru işareti olarak kalmaktadır.

Fikrî mülkiyetin yönetim düzeninin en büyük iki örgütü olan WIPO ile TRIPs Konseyi arasında bir anlaşma imzalandı ve 1 Ocak 1996'da yürürlüğe girdi. Anlaşma

uyarınca üç alanda işbirliği öngörülüyordu: (1) ulusal yasa ve düzenlemelere erişim, bunların bildirimi ve çevrilmesi, (2) ulusal amblemlerin korunması için prosedürlerin yürürlüğe konulması, (3) teknik işbirliği. WIPO'nun gelişmekte olan ülkelere teknik desteği çerçevesinde gelişmiş ülkelerin hükümet ve küresel şirketlerinin bu sürece yardım etmesi öngörülmüş, küresel şirketler bu görevlerini yerine getirmede aktif davranmışlardır (Matthews, 2002: 119). Ancak WIPO'nun yaşadığı sorunların benzeri TRIPs çerçevesinde de ortaya çıkmıştır. Fikrî mülkiyetin dünya ölçeğinde yayılmasının yarattığı sorunlar bu çerçevede giderek artış göstermektedir.

3.2.2. Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) Sistemi ve Ticaretle Bağlantılı Fikrî Mülkiyet (TRIPs) Anlaşması

Bilindiği gibi DTÖ, 1986'da başlayan Uruguay Görüşmeleri'nin 1947'de kurulan GATT anlaşmasının yerini almasıyla ortaya çıktı. GATT anlaşması, uluslararası ticaretin düzenlenmesinde uzun süre etkinliğini korudu ve tarifelerin düşürülmesi gibi ticaretin önündeki engellerin kaldırılmasını amaçlıyordu. Belirli sürelerle üyeler, “*round*” yani *tur* adı verilen düzenli görüşmelerde bir araya gelerek anlaşmayı yeniliyorlardı. GATT, asıl olarak Bretton Woods kurumları olarak da adlandırılan DB ve IMF'nin tamamlayıcısı olarak düşünülen, ancak hayata geçirilemeyen Uluslararası Ticaret Örgütü'nün (ITO) yerini almıştı. BM'nin uzman örgütü olması amaçlanan ITO'nun kurulmasının başarısızlığa uğraması, sonrasında bu tür bir örgüte duyulan ihtiyacı ortadan kaldırmadı. GATT çerçevesinde yapılan sekiz adet görüşmenin (*round*) çoğu tarifelerle ilgiliydi. Ancak Uruguay Görüşmelerinde çok daha geniş bir gündem göze çarpmaktadır. En önemli talepler, uluslararası ticaretin düzenlenmesinde çeşitli kurallar

ve yaptırımlar yanında hizmetler, fikrî mülkiyet, tekstil ve tarım gibi alanların da görüşmelere dâhil edilmesiydi.⁸⁷ Uruguay Görüşmeleri'nin sona ermesiyle tüm bu talepler, daha güçlü, daha kapsamlı ve yaptırım gücü yüksek bir örgüt olan DTÖ'nün kurulmasını beraberinde getirdi.

GATT görüşmelerine fikrî mülkiyetin dâhil edilmesi, daha önceki bölümde de değindiğimiz gibi başta ABD olmak üzere çeşitli devlet yönetimleri ve bu alanda çıkarları olan şirketlerin, hem kendi ülkelerinde hem de uluslararası düzeyde kurduğu ittifaklarla gerçekleşti. Kurumsal yapıların kabul ettirilmesinde çeşitli zorlayıcı mekanizmalar dayatılarak, hem GATT sisteminin mirası devralınmış hem de yeni bir çerçeve oluşturulmuştur. Önceki bölümlerde söz konusu ittifakın gerçekleşmesindeki konjonktür etkili olmuş, çıkarların formüle edilmesi ve devlet kademelerine kabul ettirilmesinde de özellikle enformasyon toplumu ya da yeni ekonomi gibi kavramlaştırmalar öne sürülerek bir mobilizasyon yaratılmıştır. Bunun temelinde de aynı çıkarların örgütlenmesi olduğu söylenebilir. Ancak gelinen noktada söz konusu ittifakın kendini devam ettirmesinde birçok sorun yanında, DTÖ sisteminin ortaya çıkardığı hoşnutsuzluklar da sistemi zorlamaya başlamıştır. Uluslararası siyasal çatışmaların devletler, uluslararası şirketler ve diğer toplumsal örgüt ve kesimler bağlamında nasıl cereyan ettiği, fikrî mülkiyetin uluslararası düzeninin ve çelişkilerinin anlaşılmasında ipuçları vermektedir.

Susan Sell, fikrî mülkiyet meselesinin GATT'a götürülmesinin başta çok az taraftara sahip olduğunu belirtmektedir. Daha önce değindiğimiz gibi, bunun için fikrî

⁸⁷ http://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/fact4_e.htm (30 Aralık 2012'de erişildi).

mülkiyet ile ticaret arasında bir bağ kurulması ve ilgili kurumsal düzenlemeler içine alınmasının sağlanması gerekmişti. Bu noktada belirli şirketler yanında sektör birlikleri ve USTR gibi kuruluşlar da etkin bir rol oynadılar. GATT konusu bir kez kabul gördüğünde görüşmeler için aynı zeminde ve iyi örgütlenmiş bir çıkar ortaklığı hızla kurulmuş oldu. Bu sürecin başını çeken kuruluşlardan biri IPC idi (Sell, 2003: 100-4). İletişim teknolojilerine dayalı yeniliklerin temelini oluşturduğu yeni endüstriler, özellikle ABD’de önem kazanmaya başlayınca bu endüstrilerin mülkiyetindeki içeriklerin uluslararası ticarete de korunması ön plana çıkmıştı. Yeni ticaret için “hırsızlık” ve “korsanlık” temel bir sorundu. Bu soruna bir yanıt niteliğindeki IPC, Uruguay Görüşmeleri’nden önce 12 adet çokuluslu şirket yöneticisinin kurduğu bir komiteydi. Avrupa ve Japonya’daki müttefikleriyle işbirliği yapan bu komite, GATT Sekreterliği’ne kendi önerilerini sundu. Amacı sadece fikrî mülkiyetin GATT gündemine alınmasını desteklemek değildi, fakat görüşme ekibine de hatırı sayılır bir hukuksal destek sağlamaktı (May, 2007b: 28-31).

Sell’e göre fikrî mülkiyet uzmanları, kendi alanları gereği mülkiyetin korunması taraftarıydılar. Sadece şirketlerin kendileri değil, bu uzmanlar ordusu da özel çıkarların müzakerelerde neredeyse rakipsiz olmasını sağlamıştır, çünkü özel çıkarları dengeleyecek konumda bulunan tarafsız bir çalışanlar grubu yoktu. Dahası bu uzmanlık, bilhassa devlet tarafından desteklenmesini sağlamak için özel çıkarların kamusal bir görünüm kazanmasında etkili olmuştur. Özel çıkarlar devletin çıkarlarıymış gibi gösterilmeye çalışılmıştır. İşte fikrî mülkiyet alanında bunun gerçekleştirilmesi, bu alandaki şirketlerin kendilerini ABD’nin ekonomik sorunlarına bir çözüm olarak

sunabilmeleri sayesinde gerçekleşebilmiştir. Elde ettikleri başarı, ABD Hükümeti'nin fikrî mülkiyetteki çıkarlarını yeniden tanımlamasını sağlamış ve bu hakların küreselleşmesinde ticarete dayalı bir yaklaşımı kabul etmesinin yolunu açmıştır. Sell, 1986 öncesinde bu istekliliğin ABD dışında başka hiçbir yerde olmadığını savunmaktadır (Sell, 2003: 99-100). Bu yeni ulusal çıkar düşüncesiyle bütünleşebilen sermaye kesimleri, sınırları aşarak ABD ve Japonya'daki müttefiklerini de sürece dâhil ettiler. IPC dışında diğer önemli bir oluşum da Uluslararası Fikrî Mülkiyet İttifakı (IIPA) idi. IIPA ise çeşitli sektörlerden 1350'nin üzerinde şirketi temsil eden 8 adet ticaret birliğinden oluşuyordu ve meseleyi ilk başta tek bir genel çerçevede ele almak yerine ikitaraflı görüşmelere odaklanıyordu. IIPA, çeşitli sektörlerin yıllık kayıplarını yetkililere iletliyordu. Bu örgüt, Madde 301 kapsamındaki telif hakları çıkarlarını desteklemek, ticaret görüşmecilerini eğitmek ve dünya çapındaki telif hakkı korsanlığının boyutunu ve maliyetini duyurmak amacıyla 1984'te kurulmuştu. Kısa sürede gösterilen örgütlenme becerisi, devletler ile onların ötesine taşan sınıfsal odaklar arasındaki ilişkiyi göstermesi bakımından önemliydi. Devletler ABD örneğinde olduğu gibi bu alandaki politikaların destekleyicisi olmuş, uluslararası ittifaklar büyük ölçüde şirketlerin devletleri ikna etmelerini gerektirmiştir (Sell, 2003: 104-8; Matthews, 2002: 20-2). Burada kapitalizmin tarihinde devletlerle sınıfsal oluşumlar arasındaki ilişkiye dair temel bir gerçeğe yüzyüze geliriz. Devletler ile uluslararası sınıfsal oluşumlar arasında doğrudan bir ilişki vardır, ancak kapitalizmin tarihi boyunca sınıfsal çıkarlar basitçe devleti kendi uzantısı haline getiremeyecek kadar uluslararasılaşmıştır (Wallerstein, 2004: 366)⁸⁸.

⁸⁸ “Devletin tarafsız bir hakem olduğu gerçek değildir. Fakat devlet belli güçlerin basit bir vektörü

Fikrî mülkiyet alanında daha yüksek koruma standartları için WIPO yerine GATT görüşmelerinin tercih edilmesinin bazı sebepleri vardı. Öncelikle WIPO bünyesindeki sözleşmelere göre bu standartların GATT aracılığıyla çok daha hızlı küreselleşmesi mümkündü. Bütün fikrî mülkiyet türlerini tek bir anlaşma içinde toplamak gibi nedenler buna izin verebilirdi. Öyle ki, DTÖ'deki güçlü yapılanma gelişmiş ülkelere daha önce sahip olmadıkları biçimde istedikleri düzenlemeyi uygulama silahını veriyordu. Bununla birlikte ticarî müzakereler sırasında önemli itirazların olması, karmaşık görüşmeler içinde (fikrî mülkiyet hakları bunlardan sadece biridir) bunların manipüle edilerek kenara itilebilmesi olanağı vardı. Bunun yanında GATT'ın hâlihazırda bir uyuşmazlık çözüm mekanizması vardı. WIPO'da ise bunun bir benzeri yoktu. Diğer bir sebep olarak, Uruguay Görüşmeleri'nin geniş kapsamı, konuları birlikte ele almaya elverişli bir diplomasiye izin vermekteydi, oysa WIPO'nun fikrî mülkiyete odaklanması bu durumun önünde engeldi. Ayrıca gelişmiş ülkelerin görüşmelerde kilit rol oynayan tarım, tekstil gibi alanları rüşvet olarak kullanmasına olanak sağlıyordu. ABD ve Avrupa Birliği kapsamlı anlaşmalar içinde piyasa ve sektörleri yalnızca birbirine bağlayarak ticarî görüşmelerde önemli güce sahip olmakla kalmıyordu. Rüşvet yoluyla itirazları gelişmekte olan ülkelerin daha acil çıkarları içindeki diğer piyasalarda, tarife ve engellerde indirim teklifi çerçevesinde satın alabiliyorlardı (Dutfield ve Suthersanen, 2008: 32-3; May, 2007b: 33-4).

TRIPs anlaşması yine de çıkarların kolayca eklemlenmesi sonucu ortaya çıkmadı. Çözümü ertelenmek zorunda olan ve sonradan giderek büyüyen temel ayrılıklar

değildir, çünkü bu güçlerin birçoğu birden fazla devlette yerleşiktir ya da devlet sınırlarıyla çok az ilişkili olarak tanımlanır” (Wallerstein, 2004: 366).

uzlaştırılmıştı. Duncan Matthews, bu bağlamda görüşmeler sırasında yaşanan gelgitlere ve müzakerelerin sık sık tıkanmasına atıf yapmaktadır. Ülkelerin spesifik taleplerinin törpülenmesi ve çeşitli sayılarda taslakların ortaya çıkması gerekmiş, çok sayıda ülkenin katılımı sürecin ilerlemesini aksatınca TRIPs Çalışma Grubu'nun başkanı bizzat taslak metinleri ilgililere sunmak durumunda kalmıştı. Böylece görüşmeciler arasındaki ateşli tartışmaların da önüne geçilmiş ve müzakereler dolayımlanmış oluyordu (Matthews, 2002: 38).

Sürecin bir tarafında, gelişmekte olan ülkelere yeni anlaşmanın dayatılması vardı. Uruguay Görüşmeleri'nin ilk birkaç yılında gelişmekte olan ülkelerin itirazları sürecin ilerlemesini durdurmuştu. Bu ülkelerin önemli bir geçim kaynağı olan tarım, en temel itiraz noktalarından birini oluşturuyordu. Hindistan ve Brezilya başta olmak üzere bu ülkeler, fikrî mülkiyet konusunun GATT yerine, WIPO altında kalması gerektiğini ısrarla vurguladılar. Ancak ABD'nin daha önce etkili biçimde uygulamaya başladığı Madde 301 ve Genelleştirilmiş Tercihler Sistemi (GSP)⁸⁹, bu alandaki direnişin kırılmasında en etkili araçlar oldular. ABD'nin 1988 tarihli Çok Amaçlı Ticaret ve Tarife Yasası (*Omnibus Trade and Tariff Act of 1988*) altında yeniden düzenlenen Madde 301, ticarî yaptırım konusunda sürece dâhil edildi. Devlet eliyle gerçekleştirilen uluslararası baskı kısa sürede etkisini göstermeye başladı. 1991'de USTR, yetersiz

⁸⁹ GSP, GATT ve daha sonrasında DTÖ'nün genel kurallarına istisna oluşturulmasına izin veren resmî bir uygulamaydı. Bu yolla izin verilen ülkelerin belirli ürünlerinin daha düşük tarifelerle piyasaya girişlerine olanak sağlanıyordu. Gelişmiş ülkeler, gelişmekte olan ülkelerin görece üstün oldukları tarım ve tekstil gibi alanlar için bu sistemi kullanarak isteklerini kabul ettirmek için bir anlamda ticarî tavizler vermiş oluyorlardı. Zamanla birçok ülkenin kendisi için oluşturduğu genelleştirilmiş tercihler, her ülkeye eşit muamele yapılmasına dayanan en çok kayırılan ülke (*most-favoured nation*) ilkesinin dışına çıkmak anlamına gelen ve en çok tartışmaya neden olan uygulamalardan biri olmuştur. Böylece Madde 301'in ticarî yaptırımları ile GSP'nin ticarî tavizleri, bir "sopa-havuç" (*stick-and-carrot*) politikasının araçları durumuna gelmişlerdir.

patent koruması dolayısıyla Hindistan, Çin ve Tayland'ı öncelikli izleme listesine aldı. 1992 itibariyle ABD'nin uyguladığı yaptırımlar GATT'ın en muhalif ülkelerinden biri olan Hindistan'a geri adım attırdı. İzleme listesine sürekli yeni ülkeler ekleniyor ve gerekli değişiklikleri yaptıklarında listeden çıkarılıyorlardı. Böylece gelişmekte olan ülkeler daha incelikli taktikler izleyerek, doğrudan karşı çıkmaktansa kendileri açısından baskıları gevşetmeye yöneldiler. Kısa süre içinde Uruguay Görüşmeleri, Hindistan ve diğer gelişmekte olan ülkeler için ABD ile iyi ticarî ilişkiler kurulmasına yönelik pragmatik bir konu haline geldi. Aynı yıl 25 ülke daha öncelikli izleme listesine girdiğinde herkesin dikkati TRIPs için görüşmelerin ilerlemesi gerektiğine çekilmiş oldu. Bu türden baskılara maruz kalmayan ülkeler ise sistemin dışında kalmaktansa, tarım ve tekstil gibi ürünlerinin uluslararası piyasalara erişimi için fikrî mülkiyet korumasını kabullenmeyi seçtiler. En önemlisi de ABD piyasalarına erişim amacıyla gelişmekte olan ülkeler arasındaki dayanışmanın zayıflamasıydı. ABD, ödül ve ceza arasında gidip gelen yaklaşımının (*stick-and-carrot approach*) sonuç vermesi için iç hukukunu değiştirdi (Matthews, 2002: 25-7 ve 30-3; Sell, 2003: 109-10).⁹⁰

Ticarî tavizler dışında gelişmekte olan ülkelerin muhalefetini azaltan bir diğer unsur da TRIPs'in uygulanmasında öne çıkan uyuşmazlık çözüm mekanizmasının, bu ülkelerin ABD'nin ticarî yaptırım tehdidine karşı soluk almaya yardımcı olacağı

⁹⁰ Görüşmeler sırasında, WIPO bünyesinde hâlihazırda var olan 24 çoktarafli anlaşmanın çok fazla çeşitlilik barındırdığı da öne sürülmüştü. Bu yüzden uluslararası ticarete açıklık sağlanması için tek ve birleşik bir anlaşmanın faydalı olacağı savunuluyordu. Ayrıca tarımsal pazarların açılması ve gelişmekte olan ülkelerin tekstil ihracatlarını sınırlayan Multi-Fiber Düzenlemesi'nin kaldırılması sözü de veriliyordu. Ülkelerin çoğu da tam bir direniş gerçekleştirmelerini sağlayacak uzmanlık ve kaynaklardan yoksundular. Siyasal baskılar ve karmaşık görüşmelerden kaynaklı güçsüz direnişle birlikte, gelişmekte olan ülkelerin yeni DTÖ'ye katılmaları durumunda TRIPs'e bazı dönüşümsel düzenlemelerle birlikte katılmak zorundalardı (May, 2007b: 29-30).

umuduydu. Matthews, ayrıca gelişmekte olan ülkelerin bir “müzakere yorgunluğu” yaşadıklarını ifade etmektedir. Enformasyon eksikliği ve fikrî mülkiyet alanında teknik deneyimin yokluğu bu ülkeleri zorluyordu, zira bu ülkelerden ancak on tanesi TRIPs müzakerelerine fikrî mülkiyet uzmanı yollamaktaydı. Görüşmecilerin çoğu, müzakerelerdeki konuların gerçek mahiyetini tam olarak anlayamayacak kişilerden oluşuyordu (Matthews, 2002: 44).

Gerçekte 1989 itibariyle önemli bir sorun olmaktan çıkmış olan gelişmekte olan ülkelerin talepleri, bir adım sonra yerini gelişmiş ülkeler arasındaki çıkarların uzlaştırılmasına bıraktı. En önemli farklılıklar, ülkelerin görece üstün oldukları endüstrilerin korunması yönündeki taleplere ilişkindi. Fransız şarap sektörü başta olmak üzere, Avrupa Toplulukları’nın coğrafi işaretlerin anlaşmaya katılmasına ilişkin talepleri vardı. Coğrafi işaretlerin korunması olmasaydı, rneğin Fransa’nın belirli bir bölgesine ait ve o bölgenin adıyla anılan ünlü bir şarap türü, aynı adla başka bir ülkede retililebilirdi. Bu koruma türü, marka olarak tescillenmemiş bu tür ürünler için marka benzeri bir koruma sağlıyordu. Bunun dışında, telif hakkı altındaki materyallerin yaratıcıların izniyle kiralanabilmesi, bunun önemli bir ekonomik kazanç kaynağı olduğu Japonya’daki endüstrilerden yükselen taleplerdi. Diğer bir anlaşmazlık, AT tarafından da desteklenen gelişmekte olan ülkelerin bitki ve hayvanlarının patentlenebilirliğin dışında tutulabilmesi istekleriydi. Bu konu, özellikle biyokorsanlık konusuyla ilgiliydi. Yine gelişmekte olan ülkelerin yeni anlaşmayı uygulamaya geçirmeleri için özellikle ilaç gibi sektörlerde belirli geçiş sürelerinin öngörülmesi talebi ne çıkıyordu; nitekim DT’nn ilk beş yılından sonra bu sorun giderek büyüyecekti. Özellikle ABD’deki ilaç sektörü bu

talebe karşı çıkıyordu. Son olarak Fransa'nın yabancı sinema üzerinde vergi koymasına ABD sinema endüstrisinin karşı çıkması da önemli bir sorundu. Fransa'nın bu alandaki vergi politikası, yerli sinemanın vergi ödeneklerinden yararlandırılması ve özellikle ABD'nin sinema sektörü karşısında rekabet olanağının artmasını sağlıyordu. Ancak tüm bu anlaşmazlıklar, bir bütün olarak genel bir anlaşmanın herkesin yararına olduğu bilincinin geliştirilmesi sayesinde geri plana itildi ve müzakereler sonucunda törpüldü. Çıkarları uzlaştırılması gereken taraflar da çoğunlukla gelişmiş ülkeler içindeki sektörlerdi ve bunların hem kendi aralarında hem de kıtalararası müttefikleriyle gerçekleştirdikleri işbirliği, GATT görüşmecileriyle kurdukları yakın ilişkilerin de yardımıyla sonuç verdi. Netice o kadar başarılıydı ki Susan Sell, gelişmekte olan ülkeler için öngörülen geçiş evresi hariç IPC'nin istediklerinin yüzde 95'ini elde ettiğini aktarmaktadır (Matthews, 2002: 40-4; Sell, 2003: 111-5).

3.2.2.1. DTÖ'nün "Eşitlikçi" Yapısı

Bir bütün olarak müzakere eden taraflar arasındaki güç kompozisyonu hayli karmaşık olmuştur. Devletler düzeyindeki pazarlıklarda, kimi zaman ikitaraflı kimi zaman da çoktaraflı müzakereler öne çıkmıştır. Özellikle WIPO gibi örgütlerde gelişmekte olan ülkelerin çoktaraflı müzakerelerden daha kazançlı çıkabildikleri söylenebilirse de, bunun her zaman geçerliliği yoktur. Peter Drahos, GATT görüşmelerinde pazarlık gücündeki eşitsizliğin ortadan kalkmamasının birkaç nedenden kaynaklandığını belirtmektedir. Öncelikle görüşmeler ABD ile AB arasındaki işbirliğinde gerçekleşmişti. Çok sayıda konunun ele alınması, gelişmekte olan ülkeler için daha karmaşık hesaplar gerektirmekte ve örgütsel kaynaklarını seferber etmelerine neden olmaktaydı. Nihayetinde

çoktarafllılık, çoğu durumda sadece görünüşte gerçekleşmekte, GATS görüşmelerinde olduğu gibi içerik çoğunlukla ikitaraflı olmaktadır. Drahos'un ifade ettiği üzere ticarî müzakereler bağlamında pazarlık gücünün farklı kaynakları bulunmaktadır. İlki, devletlerin pazar paylarıdır. Başka devletlerin erişmek istediği ya da zaten ticarî anlamda bağımlı olduğu bu piyasalar, ilgili devlete önemli bir tehdit ya da teknik destek gücü vermektedir. İkincisi, devletlerin "ticarî bilgi ağları" denilen kaynaklarıdır. Bunlar devletin ticarî, ekonomik ve iş performanslarına bağılı olarak bilgiyi toplayan, dağıtan ve analiz eden ağlardır. Bunların içinde ticaret bürokrasisi, iş örgütleri (ulusal ticaret birliği vb.) ve şirketler vardır. ABD'de 1974'te kurulan ve 35'ten fazla komiteye sahip olan Birleşik Devletler Ticaret Politikaları ve Müzakereleri Danışma Komitesi (*Advisory Committee for Trade Policy and Negotiations - ACTPN*) fikrî mülkiyetin GATT'a dâhil edilmesinde rol oynadı.⁹¹ Üçüncüsü, bir devletin diğer devlet ve devlet-dışı aktörleri bir koalisyon içine katma gücüdür. Daha sonra göreceğimiz Doha Deklarasyonu bu açıdan gelişmekte olan ülkeler ile güçlü STK'ların ittifakı sonucunda meydana geldi. Dördüncüsü, bir devletin ulusal kurumlarıdır. Karar alma süreçlerinin yapısı burada önemli rol oynayabilmektedirler. AB'nin tek bir bütünleşik piyasaya ilişkin ticarî görüşmeleri tek bir komisyon tarafından görüldüğü, yani farklı müzakere düzeyleri ortaklaştırıldığı için pazarlık gücü de yüksek olmaktadır. (Drahos, 2003: 80-3).

⁹¹ İlaç ve telif hakları endüstrilerinin önde gelen temsilcileri olan Pfizer ile IBM'in yetkilileri, ABD Başkanı'na bağılı ACTPN'nin üyeleriydiler. Bu komite 1974 Ticaret Anlaşması altında kurulmuş ve iş dünyasından tavsiyelerin ticaret politikasına doğrudan etki etmesi için tasarlanmıştı. ACTPN içinde oluşturulan çalışma grubu Kongre ve Ticaret Temsilciliği'ni bilgilendirmek ve fikrî mülkiyet haklarının ABD ekonomisi için önemi üzerinde durdu. 1985 tarihli raporuyla ABD'li politikacılara fikrî mülkiyet korumasına ticaret-temelli bir yaklaşım önerisinde bulundu. 1986'da da meselenin GATT'a götürülmesi konusunda uzun dönemli bir hedef belirledi (Matthews, 2002: 18-9).

Drahos, ayrıca gelişmekte olan ülkelerin teknoloji transferi gibi konularda söylemsel bir g elde ettikleri G77 türü müzakerelerin DT içinde içe yaramayacağını, çünkü ABD ve AB'nin belirli bir ortaklık elde etme konusunda kurumsal bir yapıya sahip olduklarını, ancak alt düzeylerde çok farklı çıkarlara sahip çok sayıda devletin bu konuda bir ortaklaşma elde etmelerinin zor olduğunu savunmaktadır. Diğer yandan DT içinde ülkelerin, ortak hareket etme yerine pragmatizme dayalı resmî ve yarı-resmî birçok grup içinde yer aldıkları ve bunların kalıcı işbirliği yerine geçici, konu odaklı ve sektörel ittifaklar biçiminde ortaya çıktıklarını belirtmektedir. DT içinde yer alan farklı düzeydeki grupların bazıları bölgesel bir düzenleme sonucu ya da DT dışında bölgesel anlaşmalar yoluyla ortaya çıkmakta (ASEAN gibi), bazıları hizmet ticareti, ilaçlara erişim gibi belirli konular çerçevesinde oluşarak hedefe yönelik işbirliği şeklinde gelişmekte (CAIRNS gibi), bazıları da kaynağını uluslararası bir rejimin işleyişinden almaktadırlar (BM altında tanımlanan en az gelişmiş ülkeler gibi). Ancak Drahos, gelişmekte olan ülkelerin çeşitli düzeylerde sahip oldukları hareket serbestisinin ABD ve AB'nin ortak hareket etmeleri durumunda iyice azaldığına dikkat çekmektedir (Drahos, 2003: 86-90).

Burada uluslararası ekonominin sınırlarını basitçe zengin ülkelere karşı fakir ülkeler şeklinde görmek yanıltıcı olacaktır. Wiesebron, DT'nün yönlendirmesi altındaki küreselleşmenin farklı etkiler yarattığı, rekabetin entegrasyonu teşvik ettiği, ancak Doğu Asya, Latin Amerika ve Avrupa'daki entegrasyon süreçlerinin farklılık gösterdiğini vurgulamaktadır. Bununla birlikte serbest ticaret bölgeleri şeklindeki bölgesel entegrasyonlar da sürece eşlik etmektedir. DTÖ'ye ek olarak, 2001 yılı

itibariyle kabaca iki yüz tane yeni ikitaraflı ve çoktaraflı anlaşma yapılmış, ABD ise bunlardan sadece on tanesine katılmıştır. Bir taraftan genel ticaret kuralları oluşturulurken buna istisna teşkil eden tercihli ticari kurallar yapılması süreç içindeki çelişkiyi göstermektedir. Bu durum Kuzey-Güney ayrımının geleceği konusunda da merak uyandırmaktadır (Wiesebron, 2001: 72-5).

TRIPs içindeki bu eşitsiz güç kompozisyonu çerçevesinde, güçlü aktörlerin daha yüksek fikrî mülkiyet koruma düzeylerine ulaşmak için çeşitli alternatifleri bulunmaktadır. Dutfield ve Suthersanen bunları yeni anlaşmalar, teknik yardım, gözdağı ve tehdit, forum yönetimi şeklinde sıralamaktadırlar. Burada forumun nerede gerçekleştiği özellikle belirleyici olmaktadır. Nitekim WIPO yerine GATT görüşmelerinin yönlendirilmesi bunun belki de en iyi örneğidir. Diğer yandan ABD, “TRIPs-Plus” adı verilen standartları oluşturmaya dönük yeni sözleşmeler için WIPO forumunu açık tuttu. Bunların yanında ticaret ve yatırım alanlarındaki iki taraflı ve bölgesel görüşmeler öne çıkmaktadır. Bunlar çok sayıda gelişmekte olan ülkenin daha yüksek fikrî mülkiyet hakları korumasını kabul etmelerini sağlamaktadır (Dutfield ve Suthersanen, 2008: 41).

Kutuplaşmış yapısını anlamak için DTÖ’nün karar alma süreçleri de göz önünde bulundurulmalıdır. Diğer uluslararası kuruluşlar dikkate alındığında DTÖ, gelişmekte olan ülkelerin yönetimde en çok söz sahibi örgütlerden biri olarak ifade edilmiştir.⁹²

⁹² Burada DTÖ’de ülkelerin sınıflandırılmasının nesnel bir ölçütünün olmadığını hatırlamakta fayda var. Bu durum hem gelişmiş, hem de gelişmekte olan ülke özelliği gösteren ülkelerle sınırlı değildir. Bizzat ülkeler hangi durumda hangi kategorinin çıkarlarına daha uygun konusunda farklı tutumlar gösterdiler. İlginç bir örnek, Kanada’nın gelişmekte olan ülkeler için öngörülen ve anlaşmanın uygulanmasının 4 yıl ertelenmesine olanak tanıyan 65(2) Maddesi’nden yararlanabilmek için TRIPs müzakerelerinin son

Chang, her ülkenin eşit oya sahip olduğu (1,3 milyar nüfuslu Çin ile yarım milyonluk nüfusa sahip Luxemburg'un oyları eşit) bu durumun ancak teknik olarak geçerli olduğunu aktarmaktadır; zira BM'deki gibi hiçbir ülkenin veto hakkı olmadığı gibi görüşmeler bazen kapalı kapılar ardında ve baskılarla birlikte gerçekleşmektedir. Sözelimi önemli müzakerelerin sadece "davetlilerin" katıldığı "Yeşil Oda" adı verilen yerlerde gerçekleştirildiği ileri sürülmektedir. Daha önce değindiğimiz gibi ülkelerin uzman ve hukukçu kaynakları arasında önemli eşitsizlikler bulunmaktadır. Chang, Cenevre'de yirmiden fazla ülkenin yerleşik tek bir temsilcisinin bile bulunmadığından söz etmektedir (Chang, 2009b: 53-5).

DTÖ içinde karar süreçleri konsensüs yoluyla gerçekleşir. Bu koşulun sağlanması hiçbir üyenin karşı çıkmamasına bağlıdır. Konsensüs GATT'ın bir parçasıydı ve Uruguay Görüşmeleri'nde gelişmiş ülkelere zorluk çıkarmıştı. Bu süreçteki tıkanmaların önü sıklıkla enformel süreçlerle, örneğin gelişmekte olan ülke liderlerinin Yeşil Odalar'da ikna edilmesiyle aşılabildi. Kararlar oylama esasına değil, itiraz olmaması esasına dayandığı için, sonuçta sayısal çoğunluk yerine pazarlık gücü öne çıkmaktadır (Drahos, 2003: 85-6).

Ticaret politikalarında tarifelerin misilleme için kullanılması kuruluşundan itibaren GATT'ın bir parçasıydı. Bir ülke anlaşmaya uymamakla suçlandığında, konsensüse dayalı uyuşmazlık çözüm sistemi dolayısıyla suçlanan ülkenin de mutabakatı gerektiği için GATT Paneli'nin tavsiye kararları kabul edilmiyor, dolayısıyla misilleme

aşamasında kendini geliştirmekte olan ülke olarak adlandırma girişiminde bulunmasıdır (Matthews, 2002: 73).

tarifeleri pratik olarak uygulanamıyordu. Ticarî anlaşmalarda zorlayıcı bir mekanizmaya ihtiyaç duyulsa da artan tarifeler için yıkıcı bir döngü ortaya çıkmamalıydı. Kerr, bu yüzden “onaylanmış misillemenin” GATT’ın merkezî ilkesi haline geldiğini belirtmektedir. Bu sebeple GATT panelinin kararına uymayan ülke, panelin lehinde hüküm verdiği sözleşmeye taraf ülke ya da ülkelerin misillemesini kabul edecek ve karşı misilleme yapmayacaktı. Bu ilke, gerçekte nadiren kullanılmıştı fakat sisteme güven vermek ve ülkelerin katılımını sağlamak için önemli bir mekanizmaydı. Söz konusu uygulama, doğrudan DTÖ’ye de aktarılarak GATT, GATS ve TRIPs anlaşmaları için bağlayıcı yeni bir uyuşmazlık çözüm mekanizmasının parçası haline getirildi. Bunun anlamı, bir DTÖ anlaşmasına bağlılığın yerine getirilememesi durumu için, DTÖ içindeki başka bir düzenlemenin izin verdiği eylemle yaptırım sağlanabilmesiydi. Daha ziyade bir tehdit olarak başvuru olan bu uygulama, hükümetlerin doğrudan ticaretle ilgili olmayan nedenlerle -özellikle yabancıların fikrî mülkiyet haklarını korumadaki başarısızlıkları- yaptırıma tabi tutulmalarını beraberinde getirdi (Kerr, 2007: 520-5).

DTÖ’nün GATT rejiminden farklılaşan bir yönü de taraf olunacak anlaşmaların seçilebilmesinin ortadan kalkmasıdır. DTÖ, tek taahhüt (*single undertaking*) denilen ilke gereğince bünyesinde yer alan tüm anlaşmalara taraf olma zorunluluğunu şart koşmaktadır. Ancak yine uygulamada bu durum eşitlik anlamına gelmemektedir. Chang, fikrî mülkiyet çerçevesinde bunu “herkesin satacak bir şeyinin olduğu mal ve hizmet ticaretinden farklı olarak”, gelişmiş ülkelerin neredeyse daima satıcı ve gelişmekte olan ülkelerin de alıcı konumunda bulunduğu” bir alan olarak tarif etmektedir (2009b: 105-7). Konsensüs ilkesine bağlı olarak DTÖ üyelerinin yasal bir kararı engelleyebilmesi,

ancak diğer tüm üyeler oybirliğiyle kabul ederse mümkün olabilmektedir. Yine GATT'tan farklı olarak DTÖ jürilerinin hükümleri bağlayıcıdır ve bunların benimsenmesi için oybirliğiyle onaylanmaları koşulu bulunmamaktadır. Wallach ve Sforza, DTÖ'nün bir işlemi durdurmak için oybirliğinin gerektiği tek uluslararası örgüt olduğunu belirtmektedirler. DTÖ'ye taraf olan her ülke, kararlar kendi iç hukuku ile çatıştığı noktada yasalarını değiştirmek ya da ticarî yaptırımları göze almak durumdadır (2002: 27). Ancak ticarî yaptırımlar, kimi zaman politika değişikliğini tercih etmeye neden olacak kadar ağır olabilmektedir.⁹³

Anlaşmazlıklarda DTÖ'nün etkin işleyişi, Uyuşmazlık Çözüm Mutabakatı⁹⁴ (*Dispute Settlement Understanding*) aracılığıyla gerçekleşir. Bir hükümet, başka bir ülkenin DTÖ anlaşmaları çerçevesinde uluslararası ticareti ihlâl ettiği ya da bir yükümlülüğü yerine getirmediği sonucuna varırsa, ilgili ülkenin hükümeti ile müzakere süreci başlatabilir. Müzakereler 60 gün içinde sonuç vermezse Uyuşmazlık Çözüm Organı'na (*Dispute Settlement Body*) başvurur. Bu aşamada panel toplanır ve prosedürler gereğince karara varır. Uyuşmazlık Çözüm Panel Kararları yasalar çerçevesinde daha üst bir organa, yani Temyiz Organı'na (*Appellate Body*) götürülebilir. Panel ya da Temyiz Organı kararları, şikâyet eden de dâhil bütün üyelerin reddetmeye karar vermeleri dışında bağlayıcıdır (buna *tersine oydaşma* adı verilir). Anlaşmayı çığnediğine karar verilen üye, ulusal hükümlerini Panel'in yorumu çerçevesinde

⁹³ Yazarlar, şu örneği aktarmaktadırlar: "...1995 başlarında, mülkiyet hakları söz konusu olduğunda, McDonald's'ın kirası ve Mickey Mouse'un telif hakları nedeniyle, ABD Çin'e karşı 1 milyar dolarlık ticari kısıtlama uygulama tehdidinde bulundu. Bu tehdit, Çin hükümetinin fikri mülkiyeti korumaya yönelik kısıtlamaları yürürlüğe sokmak için politikalarında değişiklik yapmasıyla sonuçlandı" (Wallach ve Sforza, 2002: 14).

⁹⁴ *Anlaşmazlıkların Halli Mutabakatı* olarak da Türkçeleştirilmektedir.

değiştirmekle yükümlüdür. Eğer makul sürede değişiklik yapılmamışsa DTÖ Uyuşmazlık Çözüm Organı, şikâyet eden devlete ticarî ayrıcalıkları ya da diğer DTÖ yükümlülüklerini askıya alma yetkisi verebilir. Şikâyet eden devlet lehine karar verilirse, o üye devlet ve uyuşmazlığın üçüncü tarafları TRIPs ihlâlinin söz konusu olduğu sektörden ayrı olarak herhangi bir ekonomik sektörde ticari yaptırımlar dayatabilirler (Matthews, 2002: 88).

DTÖ, uyuşmazlıkları çözümlmek için katı süreler öngörmektedir. Oybirliği ile bozulmadıkça kararların bağlayıcı hale gelmesi, kaybedenlerin kararları bloke etme kabiliyetlerini ortadan kaldırmaktadır. Sonuçta kazanan taraf, başka ülkelerin kararı reddetmesine yönelik bütün girişimlerini veto etme hakkına sahip olmaktadır (Sell, 2003: 118). DTÖ'deki oturumlar dışında yargılama süreçleri de gizli yapılmaktadır. Bunun dışında DTÖ uyuşmazlık jürilerinin oluşturulması da tartışmalara neden olmaktadır. Jürilerde görev alabilmenin koşulu olarak belirli nitelikler sıralanmaktadır; buna göre “[g]eçmişte GATT jürilerinde görev yapmış olmak, bir ülkeyi ticari bir kuruluş veya mahkeme önünde temsil etmiş olmak, DTÖ üyesi bir ülkede ticaret politikası alanında üst düzey bir görevde bulunmuş olmak ve uluslararası ticaret hukuku veya politikası konusunda ders vermiş ya da yayın yapmış olmak” gerekmektedir (Wallach ve Sforza, 2002: 28-9).⁹⁵ Bu koşullar altında seçilen jüri üyelerinin bağımsız karar verme potansiyelleri de oldukça tartışmalıdır, çünkü uyuşmazlığın temelinde yatan kamu sağlığı gibi konular, ticaretin önünde engel olarak görüldüğü sürece geri plana itilecek ve ticaret hakkı tek geçerli değer durumuna gelecektir.

⁹⁵ Mutabakattaki bu nitelikler Madde 8/1 altında yer almaktadır (ayrıntılara şu internet adresinden ulaşılabilir: http://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/dsu_e.htm, 30 Aralık 2012 tarihinde erişildi).

TRIPs metnine yakından bakıldığında, farklılaşan çıkarlar yanında anlaşmanın çözümsüz bıraktığı noktaları örnek maddeler üzerinden görebilmek mümkündür. TRIPs anlaşması, Bern Sözleşmesi ile uyumlu olmasına rağmen manevi haklarla ilgili kısım konusunda bir yükümlülük getirmemektedir. Sinema endüstrisinin çıkarları doğrultusunda ABD tarafının manevi hakları tanımak istememesi, ABD ile AB arasındaki tarihsel ayrımın uzlaştırılmadan kalmasına neden oldu. Avrupa'daki şarap ve içki endüstrisi, TRIPs içinde coğrafi işaretlere ilişkin tanınan korumadan daha fazlasını elde etti. Anlaşmanın 23. maddesi bu genişletilmiş korumaya ilişkindir. Bu çerçevede gerçek coğrafi kökeni belirtilen ürünün “cins”, “tip”, “stil” veya “taklit” olarak nitelenmesi durumunda bile, adını aldığı köken isminin kullanılması engellenmektedir. Madde 27/1, “buluş yeri, teknoloji alanı, ürünlerin ithal veya yerli üretim olup olmadığı konusunda herhangi bir ayrım yapılmadan patent” verilebileceğini öngörmektedir. Bu madde, gelişmekte olan ülkelerde, özellikle ilaç ve tarımsal madde ürünlerinin kamusal politika gibi sebeplerle patentleme dışında bırakılmasıyla ilişkilidir. Bu yolla gelişmiş ülkelerin önemli bir başarı elde ettikleri ifade edilmektedir. Özellikle yaşayan organizmaların patentlenmesine istisna oluşturabilme konusunda Avrupa ülkeleri gelişmekte olan ülkelerin yanında yer aldılar. Bunun nedeni, Avrupa'da yaşayan organizmaların patentlenmesi konusunda güçlü bir muhalefetin olmasıydı. 27. madde çerçevesinde ahlâki nedenler, insan, bitki ve hayvan yaşamının ve sağlığın korunması ve çevreye ciddi zarar verilmesinin önüne geçilmesi gibi durumlarda buluşlar patent dışında bırakılabilirler. Ancak bu istisnaların çok geniş kapsamlı olmaması dolayısıyla etkili olmadıkları da ileri sürülmektedir. Diğer önemli bir konu da zorunlu lisanslara ilişkindir. ABD başta olmak üzere gelişmiş ülkeler zorunlu lisansların kullanımının çeşitli

nedenlerle sınırlandırılmasını savundular, çünkü bu yolla küresel bir strateji izleyen şirketler, patentlerini bölgesel düzeyde üretim yapıp ulusal piyasalara aktarmak yerine yerel üretim için kullanmak durumunda kalacaklardır. Bu mesele özellikle ilaçlara erişim kampanyasında tartışmalara neden oldu. Anlaşma metninde bu alandaki sınırlandırmalar ince ayrıntılarla ele alındı. Diğer yandan ilaç sektörünün, patent koruması altındaki bazı ürünlerin piyasaya çıkmadan önceki geliştirme ya da onaylanma aşamalarındaki süre kayıplarının 20 yıllık koruma süresi dışında tutulmasına ilişkin beklentileri (*pipeline protection*) TRIPs'te kabul görmedi. Bunun dışında 34. madde, patent sahiplerinin güçlendirilmesi yönünde bir çabanın doğrudan sonucu olarak görülmektedir. Buna göre “patentin konusu bir ürün elde etme usulü ise, yargı mercileri davalıya benzer ürünü elde etme usulünün patentli usulden farklı olduğunu ispat etmesini emretme yetkisine sahip olacaklardır” (Matthews, 2002: 50-62). Bu madde, hukuktaki “suçlu olduğu kanıtlanana kadar herkes suçsuzdur” ilkesini de tersine çevirmektedir.

3.2.2.2. Doha Görüşmeleri ve DTÖ'nün Krizi

DTÖ'nün kuruluşuna zemin hazırlayan Uruguay Görüşmeleri'nin başarısının tersine, örgütün 1999'daki Seattle Bakanlar Toplantısı, dışarıdaki protestolar eşliğinde bir sonuca bağlanmadan dağılmak zorunda kaldı. Bunda protestolar kadar toplantının içsel dinamikleri de etkili olmuştu. Fakat 2001'de başlatılan Doha Görüşmeleri boyunca yapılan toplantılar da daha başarılı sayılamazdı. Özellikle Meksika'daki Cancun Bakanlar Toplantısı'nda tarımsal konulardaki anlaşmazlıklar, DTÖ açısından sürekli bir gerileme ve hantallaşma sürecinin de başlangıcını oluşturuyordu. Uruguay Görüşmeleri

ne kadar başarı demekse, Doha Görüşmeleri de o kadar başarısızlık anlamına geliyordu. Yeni görüşme evresinde pek çok konu DTÖ kapsamına alınmaya başlasa da pek azı kabul edildi.

Doha evresi, DTÖ'ye ilişkin beklentilerin artmasına paralel olarak alınan sonuçların başarısızlığını gösteriyordu. Doha Görüşmeleri'ne Uruguay'dan çıkan dengesizlikleri telafi etme çabalarının damgasını vurduğu söylenebilir. Bu yolda G-20, G-33, G-90 gibi koalisyonlar ortaya çıkmış ve gelişmekte olan ülkeler birçok konuda görüşmeleri tıkayıcı bir rol oynamışlardır (ayrıntılar için bkz. Akman, 2008). Bu bağlamda Akman, Doha ticaret müzakereleri “genel anlamıyla sadece bir Kuzey/Güney mücadelesi olmanın ötesinde tarafların kendi aralarında ve içlerinde yaşadıkları iç etkileşimlerin yansıdığı dinamik ve çok boyutlu bir süreç haline dönüş”tüğünü belirtmektedir. Küresel ekonomideki eğilimlerle birlikte uluslararası ticarete ilişkin talepler giderek artmış ve bu beklentilerle gündemlerin şişirilmesi “DTÖ sisteminin sınırlarının zorlanması” sonucunu doğurmaktadır (Akman, 2008: 32 ve 38).

Yeni görüşmelerde gelişmekte olan ülkelerin en önemli hamlesi ise, Doha Kalkınma Gündemi'nin oluşturulması oldu. Gelişmekte olan ülkelerin DTÖ'nün bilançosuna ilişkin umutsuzlukları, ortak hareket etme konusundaki istekliliklerini de arttırdı. Görüşmelerin odağında özellikle tarımla ilgili konular yer alıyordu. ABD ve AB ülkelerinin tarımsal sübvansiyonlar konusundaki katı tutumu, rekabet gücü bu alanda daha iyi durumda bulunan gelişmekte olan ülkelerin talepleriyle tıkanma noktasına geldi. Öyle ki tarımsal serbestleşme yerine ABD'de sübvansiyonlar yükseltildi. DTÖ Cancun Bakanlar Toplantısı, bu yüzden sonuçsuz biçimde dağılmak durumunda kaldı. Bu

durum, Doha'nın "lkeler arasında herşeyin dahil olduğu büyük bir pazarlık fikrine dayanması" anlamında bir başarısızlık olarak da nitelenmiřtir⁹⁶.

Bu turda fikrî mülkiyet ile ilgili en dikkati çeken gelişme ise, ülkelerin kamu sağlığı ile ilgili politikalarının TRIPs'e uyumluluğu çerçevesinde ortaya çıkan sorunlardı. Anlaşmaya göre, kamu yararı gibi durumlarda hükümetler patentleri iptal etme hakkına sahiplerdir. Ayrıca zorunlu lisanslamayı empoze edebilir ya da paralel ithalatı serbest bırakabilirler. Paralel ithalat, patent koruması altındaki ürünlerin başka ülkelerden daha ucuza alınması olanağı sağlar ve özellikle pahalı ilaçlar için uygulanmaktadır. Bu amaçla Güney Afrika hükümetinin AIDS ilaçlarını daha ucuza almaya yönelmesi, 40'ı aşkın ilaç şirketinin TRIPs'e aykırılık gerekçesiyle harekete geçmesine ve DT nezdinde hükümete dava amasına neden oldu. Uluslararası şirketleri temsilen davayı aan Güney Afrika Farmasötik reticileri Birliği, hükümetin verdiği yetkinin TRIPs'in 31. maddesine aykırı olduğunu öne sürdü. Buna göre zorunlu lisans, yalnızca münhasır olmayan ve devredilemezlik temelinde verilebilir, ayrıca yargısal denetim ve patent sahibi için yeterli bir ödeme gerekliydi (Matthews, 2002: 114-5). Ancak toplumsal tepkiler davanın geri çekilmesine yol açtı ve bazı şirketler zedelenen itibarları dolayısıyla ilaçlar için büyük indirim teklifinde bulundular. Yoğun tepkilerin ardında, patentlerin ilaç üretiminin devamı için bir önkoşul olarak ileri sürülmesine karşılık, bunun kurtarılması gereken insanların yaşamları pahasına savunulmasıydı.

⁹⁶ Bu konuda "içeriden" sayılabilecek bir değerlendirme için bkz. Erixon, 2008. Cancun toplantısındaki başarısızlığın temelinde DT'nn daha önce değindiğimiz "eşitlikçi" yapının da etkisi büyüktü. Gelişmekte olan ülkeler yanında pamuk üreticisi dört Afrika ülkesinin bile grup oluşturduğu koşullarda bu "yapısal hatanın" sonuçları beklenmedik oldu (Boratav, 2004).

Bu süreçte gelişmekte olan ülkelerin elini güçlendiren bazı gelişmeler de yaşanmıştı. 2001 yılında Doha Görüşmeleri öncesinde yaşanan şarbon paniği, ABD ve Kanada hükümetlerinin Bayer firmasına ait Cipro ilacının fiyatının düşürülmesi için harekete geçmesine yol açmıştı. Firmanın ilacın fiyatını yeterince düşürmemesi karşısında zorunlu lisans tehdidine başvuran hükümetler, yüzde 80 oranında bir indirim sağladılar. Hükümetlerin gerekçesinin kamu sağlığı olması, gelişmekte olan ülkelerin de aynı gerekçeye başvurmaları için dayanak oluşturdu (Chang, 2009b: 172-3; Sell, 2003: 160).

Bu olaylardan sonra Afrika Grubu, Brezilya ve Hindistan'ın başını çektiği seksen ülkeden oluşan bir grup, Doha Görüşmeleri sırasında bir deklarasyon sundular. Bu ülkeler, diğer üyelerin cezalandırma korkusu olmadan önemli ilaçlara erişimi sürdürmeye izin veren politikaları takip edebilecek şekilde TRIPs'in yorumlanmasına dönük hukukî olarak bağlayıcı bir deklarasyon arayışındaydılar. ABD ve İsviçre, patentlerin ilaçlara erişimin önünde engel olmadığı gerekçesiyle deklarasyona karşı çıktılar. Resmî görüşmeler öncesinde ABD, en az gelişmiş ülkeler için geçiş evresinin uzatılmasını ve sahraaltı Afrika ülkelerinin HIV/AIDS politikaları ile ilgili DTÖ uyuşmazlıklarında ertelemeyi içeren bir taslağı dolaşıma soktu. Hükümet-dışı kuruluşlar ve gelişmekte olan ülkelerin delegasyonu bu girişimi kınadılar ve gelişmekte olan ülkeler bloğunun dayanışmasının altını oymaya ve jenerik ilaç üretme kapasitesi olan Hindistan ve Brezilya gibi orta gelirli ülkeleri izole etmeye dönük olduğunu belirttiler. Blok dayanışması sonuç verdi; 52 maddelik Doha Kalkınma Gündemi'ne ek olarak ve

aynı tarihte, “TRIPs Anlaşması ve Kamu Sağlığı Hakkında Deklarasyon”⁹⁷ başlığıyla söz konusu bildiri 14 Kasım 2001’de onaylandı. Ancak hukukî olarak bağlayıcı bir anlaşma için ABD’nin desteğini sağlamak mümkün olmadı. En az gelişmiş ülkeler, TRIPs’in yürürlüğe konması için 2016’ya kadar uzatma elde ettiler. Bu haliyle deklarasyonun ne kadar etkili olduğun konusunda yine de farklı görüşler bulunmaktadır (Sell, 2003: 160-2). 7 maddelik bildiride; her üyenin zorunlu lisans verme ve bunların hangi temelde verileceğini belirleme hakkı olduğu; HIV/AIDS, tüberküloz, sıtma ya da diğer bulaşıcı hastalıklar örnek olmak üzere, her üyenin kendi ulusal aciliyetlerini belirleyebileceği gibi hükümler yer almaktadır (bkz. madde 5/b ve 5/c).

İlaçlara erişimle doğrudan bağlantılı olan paralel ithalat konusuna, TRIPs anlaşması içinde doğrudan yer verilmemiştir. Ancak “hakların tükenmesi” başlığı altında 6. maddede ve aynı maddeye atıf yapan 28. maddede dolaylı olarak yer almaktadır. Gelişmekte olan ülkelerin deklarasyonuna rağmen, paralel ticaret gelişmiş ülkeler tarafından iki taraflı serbest ticaret anlaşmaları yoluyla önlenmeye çalışılmaktadır. Bu yönüyle Doha’daki konsensüsün de altının oyulduğu belirtilmektedir (Wee Loon, 2007).⁹⁸ Bu durum, Doha Görüşmeleri’nin başarısızlığının diğer bir etkisini gündeme getirmektedir. Bazı taleplerin gündemden düşmesi ve belirlenen hedeflere ulaşamaması durumunda bölgesel ticaret anlaşmalarının ve iki taraflılık eğiliminde dramatik bir

⁹⁷ Declaration on the TRIPs Agreement and Public Health.

⁹⁸ Bu konuyu yakıcı hale getiren bazı sebeplerden söz edilebilir. İronik biçimde, ilaç fiyatları gelişmiş ülkelere oranla gelişmekte olan ülkelere sıklıkla daha yüksek olmaktadır. Wee Loon, bunun kimi sebeplerini aktarmaktadır. İlaç şirketlerinin kârı arttırmak için gelişmekte olan ülkelere yüksek fiyattan az ürün arz ederek varlıklı müşterilere satış yoluna gittikleri belirtilmektedir. Güney Afrika’daki örnek için de bu durum geçerliydi. Bu ülkede gelir dağılımının oldukça eşitsiz olması ve varlıklı azınlığın kapsamlı sağlık sigortasına yönelmesi dolayısıyla şirketler yalnızca bu kesime yönelmeyi kârlı görmektedirler. Şirketlerin gelişmekte olan ülkelere pahalı ilaç satmak istemelerinin bir nedeni de, bazı gelişmiş ülkelere diğer ülkelerdeki fiyatları gözetken bir fiyatlandırma politikası uygulanması olarak gösterilmektedir (ayrıntılar için bkz. Wee Loon, 2007)

yükselişten söz edilmektedir. Bu eğilimin yoğunluğu, DTÖ'nün işlevi konusunda bir meşruiyet ve güvenilirlik krizinin de parçası olarak görülmektedir (Akman, 2008: 43-5, bkz. Tablo 5).

Bunun dışında TRIPs'in zorunlu lisansla ilgili hükümleri de istenilen sonuçları vermemektedir. Zira bazı ülkelerin ilaç üretme kapasiteleri ya hiç yoktur ya da yetersizdir ve gelişmekte olan ülkeler bu kapasiteye sahip ülkelere ilaç ithal edememektedirler. Bunun için ikinci bir ülkenin de bir zorunlu lisansı yürürlüğe koyması gerekiyor, ancak bu durumda bile ikinci üye anlaşmanın 31(f) maddesi ile ters düşer çünkü lisans, bunu yürürlüğe koyan ülkenin iç pazarına yönelik olmak durumundadır (Blakeney, 2006: 28-9). Diğer bir sorun, "TRIPs-plus" olarak da adlandırılan ve TRIPs anlaşmasının hükümlerinin fiilen genişletilmesini içeren gelişmelerdir. TRIPs anlaşması, fikrî mülkiyet korumasında minimum standartları koymaktadır. Ancak gelişmekte olan ülkelerin itirazları sonucunda ortaya çıkan Doha Deklarasyonu, gelişmiş ülkelerin isteklerini elde etmek için farklı yollar denemelerine yol açtı. Bu çerçevede gelişmekte olan ülkeler, hukuki bir zorunluluk olmasa da baskılar karşısında patent yasalarına daha sıkı koruma içeren hükümler koymak durumunda kaldılar. Minimum 20 yıllık patent sürelerini arttırmak, zorunlu lisans kullanımı sınırlandırmak bunlar arasındadır. TRIPs-plus hükümlerinin bilhassa ilaçlara erişim üzerinde olumsuz etkilerde bulunulduğundan söz edilmektedir.

Gelinen noktada DTÖ'nün kuruluşu ile şimdiki durumu arasında önemli kırılmalar yaşandığı görülmektedir. Bu hoşnutsuzluklar TRIPs için de geçerlidir. Bu farklılıklar bağlamında Daniel Gervais, TRIPs'i üç evreye ayırmaktadır. İlki "daha fazla

fikrî mülkiyet daha iyidir” anlamına gelen evreydi. Burada hem zengin, hem de fakir ülkelerde fikrî mülkiyet korumasının vazgeçilmez olduğu; zamanla daha fazla araştırma ve geliştirmenin söz konusu olacağı; kalkınma ve doğrudan yabancı yatırımın parçası olarak fikrî mülkiyet aracılığıyla ekonomik büyümenin başlatılmasının zorunlu olduğu inançları öne çıkıyordu. İkinci evre “daha az fikrî mülkiyet daha iyidir” anlamındaki aşamaydı. Burada iki uçlu bir sorgulama ortaya çıktı. Fikrî mülkiyet koruması ile doğrudan yabancı yatırım arasındaki nedensellik sorgulanırken, artan yatırımların ilgili ülkede inovasyonu arttırıp arttırmayacağı soruldu. Son evre ise uyum sağlamaya dönük olarak, ticaret bölgelerinin değişimi karşısında bazı gelişmekte olan ülkelerin konumlarıyla ilgiliydi. Bu koşullarda Batı’nın hangi ülkelere yatırım yapacağı ve bazı gelişmekte olan ülkelerin çok taraflı görüşmelerdeki etkileri öne çıkıyordu (Gervais, 2009: x-xi). Bundan sonraki evrenin ne olacağı henüz belirsizdir. Bir taraftan DTÖ, yeni katılımlarla genişlemekte, diğer taraftan da ticaretin düzenlenmesi konusundaki gündemi sürekli artmaktadır.

Sonuç itibariyle hem gelişmiş, hem de gelişmekte olan ülkeler için zor bir süreç görünmektedir. Öncelikle gelişmiş ülkeler arasında Uruguay Görüşmeleri’nde sağlanan konsensüsün dağılmakta olduğuna ilişkin belirtilerden söz edilmektedir. İş dünyasının diplomatik işleyişten rahatsızlığı ve kurumlara biçtiği rol devlet temsilcileri ile bu kesim arasındaki farklılığı göstermektedir. Ulusal güvenlik, siyasal istikrar ve ekonomik gelişme gibi baskılar, hükümetlerin fikrî mülkiyet alanındaki çıkarları bazen ikinci plana atmalarına neden olmakta, bu da uluslararası diplomasi ve şirketler arasındaki işbirliğini zaman zaman zayıflatmaktadır. Bundan başka ABD ile AB arasında önemli bir farklılık

oluşturan ilk keşfeden/ilk başvuran sorunu öne çıkmaktadır. AB'nin ABD'deki 301 uygulamasına yönelik itirazları da söz konusudur. Sonradan yeni aktörlerin sürece dâhil olması da etkili olmaktadır. Örneğin uzun patent süreleri sonucu kârları azalan jenerik ilaç üreticileri, giderek sesi yükselen ve örgütlenen bir kesim olarak ortaya çıkmaktadır. Uruguay Görüşmeleri sırasında adı geçmeyen bazı hükümet dışı örgütler; sağlık, kalkınma ve çevre konularında etkili olmakta ve zaman zaman Üçüncü Dünya ülkelerinin temsilcileri gibi hareket etmektedirler. Rusya gibi yeni üyeler sorunları artırma potansiyeli taşımaktadır (Matthews, 2002: 1-2 ve 127-35).

Gelişmekte olan ülkelere bakıldığında ise, Matthews bu ülkeler açısından bazı potansiyelleri sıralamaktadır. Ancak bunların pek azı gerçek hayatta karşılığını bulabilmektedir. Örneğin fikrî mülkiyeti en yüksek oranda ihlâl eden Arjantin, Brezilya, Kuzey Kore ve Çin Halk Cumhuriyeti gibi ülkelerin, son on yılda ABD'den en fazla doğrudan yabancı yatırım çeken ülkeler olması, fikrî mülkiyete ilişkin en temel savların bile altını oymaktadır. Japonya ve Güney Kore'nin sıklıkla fikrî mülkiyetin yol açtığı ekonomik kalkınmanın örnekleri olarak gösterilmelerine karşın, bu ülkelerin tarihlerinin diğer gelişmiş ülkelerinki gibi taklit ve ihlâllerle dolu olması da başka bir örnektir (Matthews, 2002: 108-13; Blakeney, 2006: 22-3). Gelişmekte olan ülkeler için önemli bir sorun ise anlaşmalara uyum yükümlülükleri çerçevesinde ortaya çıkmaktadır. TRIPs'e uyum için bu ülkelerin maliyetleri azaltmaları, zaten yetersiz kaynaklara sahip oldukları eğitim ve sağlık gibi alanlardan ve hukukçu ya da mühendis gibi yetişmiş işgücünün bir kısmını fikrî mülkiyet alanında, örneğin patent ya da marka inceleme süreçlerinde kullanmalarını gerektirir (Blakeney, 2006: 25-6). Uygulama sürecinin

faydası varsa da maliyetlerinin ortaya çıkışının bundan önce gerçekleşeceği ifade edilmektedir. Ayrıca fikrî mülkiyet hakları ile ilgili konularda bu ülkelerin düzenleyicilerinin ve mahkemelerinin deneyimlerinin eksik olduğu vurgulanmaktadır (Dutfield ve Suthersanen, 2008: 36-7). Bunun dışında gelişmekte olan ülkeler, büyük şirketlere lisans hakkı için büyük ödemeler yapmak zorunda kalmaktadırlar. DTÖ uyuşmazlıklarında ise uzman istihdam etmek daha da masraflı olmaktadır (Chang ve Grabel, 2005: 133-4).

DTÖ-TRIPs konusundaki aksaklıklar yalnızca işleyişe ilişkin değildir. Bugün fikrî mülkiyeti ve daha genel olarak ticaretin serbestleştirilmesini savunan pek çok kişi, sürecin devamı için küçük çaplı değişikliklerin fayda etmeyeceğinin farkındadır.⁹⁹ Ancak asıl sorun daha derinlerde yatmaktadır. TRIPs, kamusal hakkın karşısına bireysel hakları çıkarır. May'ın belirttiği gibi, kişisel mülkiyet olarak bilginin metalaşmasının ekonomik kalkınma ve toplumsal refah için büyük bir destek olduğu anlayışı tüm metne hâkimdir. Bilginin en geniş anlamıyla metalaşması anlaşmanın en temel hedeflerinden biridir. Böylece her türlü insan yaratımı, ticarete konu olmakta; üstelik bu ticaret hakkı, her türlü insan hakkının neredeyse önüne konulmaktadır (May, 2007b: 50-1; Bayramoğlu, 2005: 104-9 ve 235-8). Yeri geldiğinde, başta devletler olmak üzere bütün iktidar düzeyleri üstünde yer alan güçlü yaptırımlarla bir yönetim rejimi inşa edilmektedir. Ancak sözü edilen ticaret hakkı, gerçekte eşitler arası bir mübadele

⁹⁹ Örneğin Fredrik Erixon şöyle demektedir: “DTÖ’nün güncel kalabilmesi için reforma ihtiyacı vardır. Günümüzde, daha önce işlediği şekliyle işleyebilmesi mümkün değildir... Çok sayıda yeni üye mevcuttur. DTÖ şemsiyesi altına yeni konular girmiştir. Dünya ekonomisinin yüzü özellikle Asya’daki yükselişle birlikte değişmiştir. Ticaret politikasının ülke içi yapısı da bugün farklıdır, ve bu durum ticaret ile ilgili yeni siyasi çatışmalara yol açmaktadır... DTÖ’nün kapsamlı değişiklikler olmadan etkin şekilde işlemlerini beklemek cahillik olacaktır” (Erixon, 2008: 69).

olmanın uzağında, giderek zorlaşan bir ekonomik büyüme sürecinin gölgesinde gerçekleşen eşitsiz ve sözde bir pazarlık olarak dayatılmaktadır.

Sonuç olarak DTÖ'nün başarısı ya da başarısızlığının tek başına birşey ifade etmediğini söyleyebiliriz. Kurumlar mutlak değildirler ve daha geniş bir ihtiyaçlar kümesi içinde ele alınması gerekir. Amaçlara hizmet etmediği sürece ortadan kaldırılmaları şaşırtıcı olmayacaktır; burada önemli olan yerlerini neyin alacağıdır. Bugün bütün sorunlarına rağmen DTÖ'den vazgeçmenin kolay olmayacağı düşünülebilir ancak WIPO'nun değişen konumu bu konuda ipuçları verebilir.¹⁰⁰ Ancak fikrî mülkiyet konusunun toplumsal sınırına ulaşp ulaşmayacağı meselesi bütün kurumsal çerçevelerin üstünde yer almaktadır.

3.2.3. UPOV

Küresel yönetim içinde biyokorsanlık konusunu anlamak bakımından önemli olan bir düzenleme daha bulunmaktadır. Uluslararası Yeni Bitki Çeşitlerini Koruma Birliği (UPOV), WIPO ile yakın bağlantısı olan ve TRIPs çerçevesinde ülkelerin üye olması öngörülen bir düzenlemedir. WIPO'nun genel direktörü UPOV'un da genel sekreteridir.

Bitki çeşitliliği ile ilgili düzenlemelerin ortaya çıkışının kökeninde tarih boyunca içiçe geçmiş olan çiftçilik ile tohumculuk faaliyetlerinin ayrışması vardır. 19. yüzyıl sonunda ortaya çıkan bu gelişme, tohum üreticilerinin daha fazla pazar payı elde etmeye yönelik çabalarıyla gerçekleşti. Kalıtım yasalarının üretim sürecine dâhil edilmesi,

¹⁰⁰ Nitekim eski USTR temsilcisi Robert Zoellick'e göre, ABD'nin ticaret stratejisi ülkenin bütün yumurtalarını tek bir sepete koymamaktır. Bu çerçevede iki taraflı anlaşmalar çok taraflılıktan vazgeçme anlamına gelmemektedir. Mümkün olduğunca çok sayıda kapının açık bırakılması istenmektedir. Bütün bu stratejiler birbirlerini bir şekilde tamamlamaktadır (aktaran Dutfield ve Suthersanen, 2008: 42).

matematiksel yöntemlerle bitki türlerinin oluşturulması yoluyla bir standartlaşmaya ve piyasaya dönük bir metalaşmaya izin veriyordu. Ancak bazı ürünler melezlemeye uygun olmadığı için üreticiler (ıslahçılar), bu türlerin kontrol ve üretiminde başka yöntemlere ihtiyaç duydular. Böylece tohumları kolayca elde edilebilen bitki türlerinin uluslararası alanda korunması çabaları da kendini göstermeye başladı (Dutfield, 2008: 27-31).

Düzenlemenin oluşumunda iki uluslararası kuruluş büyük rol oynadı. Bunlar 1897’de kurulan Uluslararası Fikrî Mülkiyet Koruma Birliği (AIPPI) ile Uluslararası Bitki Islahçıları Birliği (ASSINSEL) idi. UPOV’un ortaya çıkmasında kamu çıkarı ile ilgili örgütlerin etkisi çok az olurken, bu iki örgütle birlikte asıl olarak endüstri içindeki güçlü aktörler öne çıktı. Uzun bir zaman boyunca sözleşmeye taraf olanların gelişmiş ülkeler olması, çiftçilerin nüfusun çoğunluğunu oluşturmadığı ve bitki ıslahı ya da tohum arzı üzerinde denetim sahibi olmadığı bu ülkelerin sosyoekonomik bağlamına uygun olarak gelişmeye neden olmuştur (Dutfield, 2008: 32-4; Shiva, 2001: 99).

1961’de ilk hali ortaya çıkan sözleşmeye bugün itibariyle 71 üye taraftır. Anlaşmaya geriye dönük olarak taraf olabilmek mümkündür. Yani isteyen devletler, anlaşmanın 1961, 1978 ya da 1991 tarihli düzenlemeleri kabul edebilirler. Türkiye de dâhil üyelerden 51 tanesi 1991 tarihli düzenlemeyi; 19 tanesi 1978 tarihli düzenlemeyi, 1 tanesi de 1961 tarihli düzenlemeyi kabul ettiler.

UPOV standartları gereğince koruma elde etmek için bir tür dört özelliğe sahip olmalıdır: *Yeni* olmalı, yani yeni tür ticari olarak kullanılmamış olmalıdır; *farklı* olmalı, yani koruma için başvuru zamanına kadar bilinen bütün türlerden ayırt edilebilir

olmalıdır; *tekbiçimli* olmalı, yani o türün bütün bitkileri, türün çoğaltılması gözönüne alındığında diğer türlerden ayırt edilmeye izin vermelidir; *dayanıklı* olmalı, yani türün değişmeden çoğalması mümkün olmalıdır. Bu tanım, bunlardan herhangi birini sağlamayan çok sayıda bitkiyi dışarıda bırakarak biyoçeşitlilik aleyhine tekbiçimliliği öne çıkarmaktadır (Dutfield, 2008: 35; Shiva, 2001: 100).

Bitki çeşitliliğini koruma düzenlemelerinin kapsamı ile patent koruması arasında bazı farklar vardır. Patent sahibi bitkiyi istediği gibi kullanarak yeni bir tür oluşturabilir, ancak bitki korumasına sahip kişi patentli özelliği kullanmak istediğinde bir lisans almak zorundadır. Bu durumda patent, bitki çeşitliliğini koruma haklarının sağladığı üretici/yetiştirici istisnasını bloke etmiş olacaktır. Bu muafiyete göre çiftçiler, koruma altındaki türlerden yenilerini yaratmak ve pazarlamak için koruma sahibinden izin ya da lisans almak zorunda değildir. Patent hukuku ile en büyük fark da budur. Burada üreticiler/ıslahçılar, küçük tohum firmaları yerine giderek büyük şirketlerle çalıştıkları için, patentler yerine bitki çeşitliliği korumasına yönelmektedirler. Çünkü bu koruma altındaki ıslahçı muafiyetleri daha fazla hak sağlamakta ve patent sisteminin karmaşıklığı karşısında bir güvence oluşturmaktadır. UPOV'un 1991'deki haliyle getirilen değişiklikler bu çerçevede önem kazanmaktadır. 1991 düzenlemesi yeni türlere ilişkin hakları koruma altındaki türden elde edilen türlere genişletmekte, yani ıslahçı muafiyetlerinin etkisini ortadan kaldırmaktadır (Dutfield, 2008: 37-8 ve 40; Shiva, 2001: 101).

1991 düzenlemesinde; ıslahçı muafiyetleri tanınmakla birlikte hükümetler, yetiştirilen bitkinin tohumlarını kullanmayı ve bu tohumların her türlü takas ve satışını

dışarıda tutmayı kapsayan bu muafiyetleri muhafaza edip etmeme konusunda takdir yetkisine sahiptirler. Böylece çiftçiler, tohum üreticileri karşısında güçsüz bir duruma düşmektedirler. Düzenleme, ayrıca asgari 15 yıldan 20 yıla çıkardı. 1978 düzenlemesi aynı anda bitki çeşitliliği koruması ile patent korumasını aynı anda kullanmayı yasaklamaktaydı, ancak 1991 değişikliği bu konuda sessiz kalmaktadır. ABD ve Japonya'nın her ikisine de izin vermesine bakıldığında eğilimin bu yönde olduğu söylenebilir (Dutfield, 2008: 39; Marlin-Bennett, 2004: 59-61).

Bu bağlamda TRIPs'in 27.3(b) maddesi gündeme gelmektedir. Bu maddeye göre üyeler söz konusu alanda “üyeler, patentlerle veya kendilerine özgü (*sui generis*) etkin bir sistemle veya bunların kombinasyonu ile bitki türlerinin korunmasını sağlayacaklardır”. TRIPs'in tohum ve bitkilerin patentlenmesine ilişkin yapısının, ABD Patent ve Ticari Marka Ofisi'nin 1985'te verdiği bir karara dayandığı ileri sürülmektedir. Bu zamana kadar ABD'de bitkiler için verilen fikrî mülkiyet koruması, çiftçi ve araştırmacılar için önemli muafiyetler içermektedir. 1985'teki karar ise bitkileri makine ve diğer mamuller olarak tanımladı. 27.3(b) maddesi canlıları patentler dışında tutuyormuş gibi görünmekle birlikte, “mikro-organizmalar dışında” ve “biyolojik ve mikrobiyolojik olmayan” usullerle üretilen bitki ve hayvanları patentleme kapsamında sayarak mikro-organizmaların patentlenmesini ve genetiği değiştirilmiş organizmaları zorunlu hale getirmektedir. Bu madde, yaşamın mülk edilmesini bir şart durumuna getirerek yaşamla ortaklık ilişkisini bir tüketici ilişkisine dönüştürdü (Shiva, 2001: 98; 2010: 63).

UPOV’a katılım zorunlu olmamakla birlikte TRIPs’in 27.3(b) maddesi çerçevesinde daha fazla ülke sözleşmeye taraf olmaktadır. Endüstrinin çıkarları doğrultusunda gündeme gelen *sui generis* korumanın, tohum şirketlerinin dikkatini patent korumasına çekmek için tasarlandığı öne sürülmektedir. Bunun nedeni, besin güvenliği kaygısının bir yansıması olan tohumun korunmasına ilişkin hükümlerin patent yasalarında yer almamaktadır. Dolayısıyla şirketlerin yükümlülüğü azalırken, iki tür koruma arasındaki olası çelişkilerin bazı mahkeme kararlarıyla ortadan kaldırılması sonucunda hareket alanları da artmıştır. Ülkeler bu koşullar içinde “koruma” yasaları çıkarmak durumundadırlar. Bu çerçevede UPOV’a katılım teşvik edilmektedir (Dutfield, 2008: 40; Blakeney, 2006: 26-7).

Biyçeşitliliğin korumasına dönük alternatif bir düzenleme Biyolojik Çeşitlilik Anlaşması’dır (CBD). Gelişmekte olan ülkeler BM içinde örgütlenerek bu düzenlemeyi ortaya çıkarmışlardır. Biyolojik zenginlikler üstünde ülkelerin egemenlik haklarını öne çıkaran ve yerel toplulukların biyçeşitlilikten faydalanma haklarını teslim eden bu düzenleme, TRIPs’in hükümleriyle uyumsuzluk içindedir. Batı merkezli patent sisteminin bireysel çıkarı öne çıkaran yapısı ile fikrî mülkiyet korumasında yerel toplulukların yaratımlarına atıf yapan bu düzenleme arasındaki uyumsuzluk, biyolojik kaynaklardan kimin, nasıl yararlanabileceği konusunda kendini göstermektedir. TRIPs altında, yerel toplulukların kaynaklarına ait bir koruma da bulunmamaktadır (Shiva, 2001: 102-4 ve 122).

Shiva’ya göre düzenlemelerin anahtarı, koruma bağlamında ortaya çıkan “etkili” sözcüğüdür. ABD eliyle bu sözcük, CBD metnine ve TRIPs’in 27/3(b) maddesine de

girmiştir; daha önce değindiğimiz 1988 tarihli yasanın 301. bölümünde de geçmektedir. Shiva, “etkili” terimini fikrî mülkiyet rejimlerinin küreselleştirilmesi girişiminin bir sonucu olarak görmektedir. Ancak biyoçeşitlilik konusunda ıslahçı hakları sisteminin etkili olarak değerlendirildiği tek anlaşma UPOV’dur. Bu yüzden ister patent sistemi, ister “etkili” bir *sui generis* sistem olsun, her ikisi de çiftçi haklarını tehdit etmektedir çünkü *sui generis*, burada UPOV’a alternatif ve kendi başına egemen bir sistem olarak tanımlanamayacaktır (2001: 120-2). CBD, ABD tarafından imzalanmamıştır ve bunun gerekçesi de 50 milyar dolar değerindeki kendi biyoteknoloji endüstrisinin büyümesinin engelleneceğidir. Ancak buna rağmen ABD, taraf olmadığı bu sözleşme ile ilgili her müzakerede yer almıştır. Böylece biyolojik çeşitlilik konusundaki çabaları da sekteye uğratmayı büyük ölçüde başarmıştır (Shiva, 2006: 135-6). Sonuç olarak, 1970’lere kadar pratikte karşılığı olmayan UPOV’un uygulamaya girdiği 30 yıl içinde gelişmiş ülkelerdeki bitki çeşitlerinin çoğu kayboldu. FAO (Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü) dünya biyoçeşitliliğindeki kaybın %75 olduğunu açıklamıştır (Özkaya, 2008: 48).

3.3. Fikrî Mülkiyet ve Yeni Metalaşma Alanları

Daha önce değindiğimiz küreselleşme konusundaki iki eğilim, yönetim düzeninin temel bileşenlerinin oluşumunu anlamaya izin vermektedir. Bu süreçte daha genel gelişmeler küresel ölçekte dayatılırken, bunların toplamı içinde yer bulan çok sayıda farklı düzenleme, eğilim ve ulusal mevzuat vardır. Bu bölümde, yeni küresel düzenle bütünleşen ve farklı metalaşma alanlarının nasıl işlediğini görmeye izin veren temel

bazı alanlara yer vereceğiz. Böylece ikinci kısımda metalaşmanın, söz konusu düzenlemeler içinde nasıl gerçekleştiğinin sınırları belirginleşmiş olacak.

Temel olarak dört başlık altında inceleyeceğimiz gelişmeler, artan fikrî mülkiyet koruması ve yaratımının yol açtığı sorunları yansıtmaktadırlar. Biyokorsanlık, bilimin özelleşmesi, yaşamın patentlenmesi ve mahremiyetin ihlâli başlıkları altında yer vereceğimiz bu gelişmeler, bazı eğilimleri açığa çıkarmak noktasında açıklayıcıdır. Kuşkusuz bunlar, bu çerçeve içinde ele alınabilecek örneklerin çok küçük bir kısmını oluşturmaktadır. Ancak bilginin enformasyona dönüşüm süreciyle alınıp satılır bir meta olarak görülmesi ve bu yolla özel-kamusal arasındaki girift dengenin nasıl bozulduğunu ifşa etmesi açısından temsil edici örneklerdir.

Geçtiğimiz bölümlerde ABD’de yaşanan gelişmelerin küresel ölçekli etkileri göz önüne alındığında, buradaki örneklerin birçoğunun kaynağında da ABD’nin olması şaşırtıcı olmayacaktır. Artan küresel rekabet içinde ABD’nin üretimindeki düşüşler, ar-ge stratejilerinin farklılaşması, “enformasyon toplumunun” altında yatan varsayımlar, Soğuk Savaş ortamında askerî teknolojiler temelinde eğitim sistemini etkileyen ve ABD Savunma Bakanlığı’nın yürüttüğü stratejiler yerine Ulusal Sağlık Enstitüsü’nün (NIH) ön plana çıkarak biyoteknoloji alanının önem kazanması gibi çok sayıda etken bu süreçte etkili oldu (Slaughter ve Rhodes, 2004: 48-9). Biyoteknoloji alanı, buradaki gelişmelerin neredeyse hepsinin ortak temeli durumundadır. Sunder Rajan da bu süreçte yön veren bazı gelişmeler sıralamaktadır: ABD’de girişimci sermayenin etkisinin artması, özel ve kamusal arasındaki etkileşimin de yükselişe geçtiği bir zamana rast gelmektedir. Federal Hükümet, bu süreçte doğrudan biyo-medikal alanına mali

desteğini arttırmıştır. Bu gelişmelerin yasal çerçevesi, 1980 tarihli Bayh-Dole Yasası'yla kuruldu. Yasanın doğrudan sonucu, kamusal fonlara dayanan araştırmaların doğrudan özel sektöre açılmasıydı. Yine 1980 yılında ABD Yüksek Mahkemesi'nin *Diamond v. Chakrabarty* davasında verdiği karar da söz konusu yasal iklimin oluşmasında önemli bir uğraktı. Bu dava, yaşayan organizmaların patentlenebilmesi sonucunu doğurdu (Sunder Rajan, 2012: 19).

3.3.1. Biyokorsanlık

Biyokorsanlık, daha çok kırsal kesimde yaşayan insanların ve yerel toplulukların geleneksel kaynaklarının ve genetik bilgilerinin metalaşması ve (kötüye) kullanılması olarak tanımlanmaktadır. Serbestçe erişim sağlanabilen doğal kaynaklardan (bitki, tohum gibi) kâr elde edilmesine dayanmaktadır. Bu faaliyet genel olarak ilaç, kozmetik ya da tarımsal gıda şirketleri tarafından gerçekleştirilmektedir¹⁰¹. Bunu mümkün kılan ise, patentler yoluyla bir “kıtlığın” yaratılması ve bunun bir mülkiyet biçimine dönüştürülmesidir. Böylece doğanın kaynaklarından ya da geleneksel bilgiden herkese açık olan kullanım, bir mülkiyet altında sınırlandırılmaktadır. Bunun korsanlık olarak nitelendirilmesinin asıl nedeni, mülkiyeti tesis eden patentlerin, biyokorsanlık örneğinde yeniliklerden değil, yüzyıllardır ortaklaşa kullanılan ve herkesçe bilinebilir olan geleneksel bilgiden türetilmesi ya da yüzyıllardır kullanım halinde olan doğal kaynaklardan faydalanma yöntemlerinin yeni bir şey gibi sunulmasından ileri gelir. Dolayısıyla mülkiyet sürecinin kendisi, bir gaspın sonucunda oluşmaktadır.

¹⁰¹ http://www.biopiraterie.org/sites/default/files/etudes/Livret_Uk_010612.pdf (6 Şubat 2013'te erişildi). Understanding, Resisting and Acting Against Biopiracy, s. 3.

Bu sürecin yasal zemini, özellikle ABD Patent Yasası'nın 102. maddesinde görülebilmektedir. Buna göre patentlemede daha önceki bilgi birikimine göndermede bulunan “*prior art*” kavramının kapsamı belirtilmektedir. Eğer bir bilgi, başka bir geleneğin, kültürün ya da ülkenin parçası olsa bile ABD için yeni ise özgün kabul edilmektedir. Maddeye göre başka ülkelerde “kullanım” halinde olması, “*prior art*” kapsamına girmesi için yeterli değildir. Yani ancak yabancı ülkelerde tescillenmiş olursa bu kapsama girmektedir (Shiva, 2003; Shiva, 2006: 108).

Shiva'nın ifade ettiği gibi “[b]üyük şirketler, yaşam türleri ve canlı kaynaklar üzerindeki patentleri güvence altına alabilmek için tohum ve bitkilerin kendi ‘buluşları’ ve kendi mülkleri olduğunu iddia etmek zorundadırlar”. Böylece patent almanın şartlarını oluşturan *yenilik*, *herkesçe bilinebilir olmama* gibi nitelikler için bir iddianın temeli oluşturulabilir. Bu bakış açısının yansıması olarak Shiva, Cargill şirketinin Hindistan’a girmeye çalıştığı sıralarda şirketin bir yöneticisinin, “Hindistan çiftçilerine arıların poleni gasp etmesini önleyen akıllı teknolojiler getiriyoruz” diye açıklama yaptığını; aynı şekilde Monsanto'nun “zararlı bitkilerin güneş ışığını çaldığını” iddia eden bir literatürü dolaşıma soktuğunu aktarmaktadır (2006: 26).

Burada biyokorsanlığın en büyük hedeflerinden biri, Üçüncü Dünya ülkelerinin çiftçileri için yaşamsal bir kaynak olan tohumlar üzerindeki denetimdir. Tohum, hem tarımsal mahsül olarak, hem de gelecek yılın ekini olarak kullanılır. Doğal bir döngü içerisinde bu kendini yeniden üretme süreci, metalaşmanın önünde önemli bir engeldir. “Bir tohum pazarı oluşturmak için tohumun maddî olarak dönüştürülmesi ve yeniden üretme kabiliyetinin engellenmesi gerekiyor. Ayrıca tohumun yasal statüsü de

değiştirilmeli, çiftçi topluluklarının ortak mülkiyeti olmaktan çıkarılıp tohum şirketlerinin patentli özel mülkü haline getirilmelidir.” Bu yüzden binyıllara dayanan tohum saklama ve paylaşma etkinliği, yeni düzen içinde bir fikrî mülkiyet suçu haline gelmiştir (Shiva, 2010: 135-6).

Tohum üzerindeki patentler, tohum kültürünün biyoteknoloji yoluyla dönüştürülmesinin zeminini oluşturmaktadır. Bilginin standartlaştırılması ve nicelleştirilmesinin buradaki karşılığı, çiftçilerin yalnızca patentler altında “kayıtlı” türleri kullanmaya zorlanmaları ve piyasa dışında yer alan geçim faaliyetlerinin küresel piyasalar içine çekilmesidir. Standartlaşmanın getirdiği kayıt masrafları birçok çiftçi tarafından karşılanamadığı durumda da tohum endüstrisine bağımlılık artmaktadır. Bunun dışına çıkmak ise sert cezalarla karşılık bulmaktadır. Örneğin ticari tohumlar yerine kendi buğday çeşidini üreten ve komşu köylerdeki çiftçilerle tohum takası yapan Josef Albrecht, 1996’da kayıtsız tohumun ticaretini yaptığı dolayısıyla hükümet tarafından para cezasına çarptırıldı. Benzer biçimde İskoçya’da, çiftçilerin tohumluk patatesi tacirlere ve çiftçilere satmaları 1990’larla birlikte yasadışı hale geldi. Yetiştiriciler, tohum endüstrisiyle yaptıkları sözleşme şartlarında yer alan tohumları yetiştirmek zorunda kaldılar ve tohum satmaları da yasaklandı. Sonuç olarak İskoçyalı çiftçilerden ucuza alınan tohumlar İngiliz işçilere yüksek fiyatla satıldı ve bu iki kesimin birbiriyle ilişkiye geçmesi engellendi. Benzer birçok vakalar yanında en dikkat çeken Monsanto’nun çiftçilere yönelik uygulamalarıdır. Tohum saklayan çiftçiler, Monsanto’ya kişi başı 35 bin dolara varan miktarlarda ceza ödemeye zorlanmıştır. Kanadalı çiftçi Percy Schiemer, suçlama örnekleri içinde en çarpıcı olanıdır. Schiemer,

Monsanto'dan hiç tohum almamış olmasına rağmen tohum saklamaktan dava edilmiştir. Schiemer'in tarlası, şirketin Roundup Ready adı verilen kanola bitkisi tarafından istila edilmiş, ancak bu kirlilik, mülk hırsızlığı olarak dava konusu olmuştur (ayrıntılar için bkz. Shiva, 2006: 110-3; 2010: 206-8). Burada sadece şirketlerin tohumda tekelleşmesinin önü açılmamakta, tohumun ticari olmayan her kullanımı da giderek yasadışı hale gelmektedir. Ticarileşmenin temel kaynağı ise tohumların tescillenmesi ve piyasa sürecine dâhil edilmesidir.

Tohum dışında, bitkilerin kullanımıyla ilgili geleneksel bilgilerin patentlenmesi sıkça görülmektedir. Örneğin W. R. Grace şirketinin “yalancı tespih ağacı” (*neem*) olarak bilinen bitki için Avrupa Patent Dairesi'nden patent alması birçok tepkiye neden oldu. Bu bitkinin faydaları, yetiştiği bölgelerde yüzyıllarca bilinmekte, tarımda ve tedavi amaçlı olarak kullanılmaktayken şirket, bu bilgiden yola çıkarak “icat ettiği” tarımsal ilacın patentini aldı. Gerçekte bu bitki ile ilgili verilen ilk patent bu değildi, ama uluslararası bir kampanyanın fitilini ateşledi ve 10 yıl süren bir davanın ardından patent geri alındı (Shiva, 2010: 202)¹⁰². RiceTic firmasının ünlü Basmati pirinci için aldığı patent de benzer tartışmalara neden oldu. Gerçekte yeni bir pirinç çeşidi yerine şirketin yaygın olan çaprazlama yöntemiyle elde ettiği bir çeşit söz konusudur. Shiva, yüzyıllardır bilinen bir türün ve yöntemin yeni olarak adlandırılmasının ironik olduğunu belirtmektedir. Yeni olan tek şey, türetme işlemidir ki zaten yaygın biçimde uygulanmaktadır. Buradaki örnekte endişe verici olan nokta, firmanın Hindistan çiftçilerini patent ihlâli dolayısıyla ücret ödemeye zorlaması olasılığıdır (2006: 104-5;

¹⁰² <http://www.livestrong.com/article/140446-the-history-neem/> (6 Şubat 2013 tarihinde erişildi).

2010: 205-6). Locke'cu mülkiyet anlayışının doğal kaynaklara emeğin karıştırılmasına dönük formülasyonu, burada düpedüz kaynakların sömürülmesinin bir aracı gibi görünmektedir.

Fikrî mülkiyet temelinde bir kıtlık yaratılması, bazı durumlarda yapay değil gerçek bir kıtlık biçimini de alabilmektedir. 1998'de ABD Tarım Bakanlığı ve Delta and Pine Land şirketi Bitki Geni İfadesinin Kontrolü (*Plant Gene Expression*) adında yeni bir biyoteknoloji üzerinde ortak bir patent sahibi oldular. Bu patent, kısır tohum elde edilmesine izin vermektedir. Söz konusu teknoloji, tohumları bir sonraki yıl ekilse de bitkilerin büyümesini engellemektedir. Sonuç olarak da çiftçiler her sene yeni tohum almak zorunda kalacaklardır. Buna “sonlandırıcı teknoloji” adı verilmektedir. Asıl ilginç olanı ise, teknolojiyi savunmak için kullanılan bildik argümandır: Şirketler yatırımlarını çevirebilmek için buna ihtiyaç duymaktadırlar, aksi taktirde topluma faydalı olacak mülkiyet biçimleri ortaya çıkmayacaktır (Shiva, 2006: 99-102).

Bütün bu örnekler fikrî mülkiyetin, endüstriyel tarımın gıda üretimi ve dağıtımını denetleme sürecine nasıl eklemlendiğini ve tekelleşmeyi nasıl desteklediğini ortaya koymaktadır. Özellikle tohum üzerindeki tekelleşme, sermaye birikimi, fikrî mülkiyet ve teknoloji yoluyla güçlendirilmektedir (Shiva, 2006: 97-8). Bu üç etken, fikri mülkiyetin tarihinden itibaren içiçe ele almaya çalıştığımız noktaları birleştirmektedir. Yani fikri mülkiyetin iktisadi büyüme yolunda metalaşmanın bir aracı olması ve teknolojinin bu süreçteki rolü.

3.3.2. Bilimin Özelleşmesi ve Üniversiteler

Üniversite sistemi içinde fikrî mülkiyetin yaygınlaşması, çok daha genel bir politika değişikliği dizisinin parçasıdır. Bu alandaki temel çalışmalardan biri, Slaughter ve Rhodes'un (2004), ortaya çıkan yeni rejimi “akademik kapitalizm” olarak inceledikleri ve çok sayıda ampirik bulgu ile destekledikleri kitaplarıdır. Burada, en azından ABD örneğindeki itici güç Bayh-Dole Yasası'dır. Bu yasa, küçük işletme ve üniversitelere, federal bütçe ile yapılan yeniliklere sahip olma hakkı verdi. “Ticarî kaygılar ile, üniversiteler de dâhil, kâr amacı gütmeyen kuruluşlar arasındaki işbirliğini desteklemek” ABD Kongresi'nin hedefi olarak öne çıkıyordu. Çok sayıda kurumsal düzenleme içinde öne çıkanlardan biri, üniversiteleri rekabet ortamıyla bütünleştirmeye çalışan teknoloji transferi yasalarıydı. Slaughter ve Rhodes'a göre bunlar, kâr amacı gütmeyen kamu kuruluşları ile özel sektör firmaları arasında işbirliğine dayalı araştırma anlaşmalarını biçimlendiren hukusal yapılara öncülük ettiler (2004: 50-2). Bayh-Dole Yasası, toplumsal olarak önem taşıyan araştırmalardan ziyade piyasadan yüksek kâr elde edebilecek çalışmalara yönelinmesinin de önünü açtı. Örneğin ilaç şirketleri, yeni ilaçlar üretmektense var olan araştırmalar üzerinden ilaçları geliştirmeye yöneldiler, çünkü bu şekilde küçük geliştirmelerle patent elde edilebiliyorlardı (Marlin-Bennett, 2004: 74).

Bayh-Dole kamu ile özel arasındaki dengeyi tehdit etmekle kalmadı, temel araştırmalar ile ileri araştırmalar diye ifade edilen ayrımı da yerinden oynattı. Temel araştırmalar yukarı yönlü hareketi temsil eder ve herkesin kullanımına açık olması gerektiği ifade edilir. Bu süreçte bilgiye erişimin kısıtlanması yenilik önünde engeldir.

Bu yüzden patentler ancak aşağı yönelimli süreçte kullanılmalıdır. 1980'lere kadar patent haklarının yönetimi bu süreçle uyumluydu. Buna göre yalnızca yenilikler patentlenebilir olarak görülürken, keşifler bunun dışında tutuluyordu (Orsi ve Coriat, 2006: 164-5). Aslında Bayh-Dole Yasası'nın yaptığı şey, temel araştırmalar aleyhine patentlerin özel kesimin elinde toplanmasına izin vermesiydi. Bunun dramatik sonucu, akademik araştırma pratiklerinin köklü biçimde dönüşmesiydi. Kamu kesiminin özel kesimin hizmetine koşulmasının araçlarından biri olan üniversite bünyesindeki teknoloji transfer ofisleri, 1980 itibariyle yalnızca 24 ABD üniversitesinde bulunurken bugün neredeyse her üniversitede bu kurumlar mevcuttur (Oris ve Coriat, 2006: 166).

Slaughter ve Rhodes (2004), bu köklü dönüşümler içinde üniversitenin kapalı bir kutu olmak yerine, etkin bir biçimde sürece katıldığını savunuyorlar. Bu bağlamda özel ve kamusal sektörler arasındaki sınırları aşan ve belirsizleştiren yeni bir rejimden söz etmek gerekir. Yazarlar, üniversite ve benzer kurumların yeni ekonomiyi küresel kapsamı, bilgiyi hammadde olarak görmesi, Fordist olmayan üretim süreçleri ve eğitilmiş çalışanlarla tüketicilere gereksinim duymaları çerçevesinde görmeye başladıklarını ifade etmektedirler (2004: 7-20). Üniversitelerin teknoloji transferi memurları, 1980'lerde karşılığında ücret almak için patentli teknolojileri şirketlere lisanslayarak piyasa ile ilişkiye geçtiler. 1990'larda birçok üniversite, fakülte üyelerinin buluşlarındaki fikrî mülkiyete dayanan şirketlerindeki özsermayeye sahip olmaya başladılar (2004: 25). Üniversite bileşenleri, "bilginin nasıl kullanılacağını belirlemede yetki sahibi olan kurumlarına, buluşlarını ifşa etmekle yükümlüdürler". Bu çerçevede "bilgi, küresel

piyasalarda yayıldıkça kârı büyüten yüksek teknoloji ürünleri akımları yarattıkları için değerlendirilen özel bir mal olarak anlamlandırılır” (2004: 29).

Bu süreçteki en temel değişikliklerden biri, bilimin niteliklerine ilişkin kabullerin de köklü biçimde değişmesidir. Slaughter ve Rhodes bunu bilimsel *ethos*’un temelini oluşturduğunu söyledikleri Mertoncu anlayıştan büyük bir sapma olarak ele alıyorlar. Bu çerçevede bilimsel pratiklere ilişkin -teorik de olsa- paylaşılan *açıklık*, *ticari olmama (komünistik)*, *evrensellik*, *tarafsızlık* ve *şüphencilik* gibi ilkeler geri plana düşmeye başladı. Aslında kamuya açık bilgi üretmeye dayalı temel bilimlere ve özerkliği imleyen bu nitelikler, araştırma ve geliştirme arasındaki ilişkinin iç içe geçirilmesiyle fiilen ortadan kalktı, çünkü üniversiteler artık bilimsel üretim sürecinin her aşamasında ve devlet fonları yerine özel kesimden fonlanan etkin bir aktör olarak kendini var etmeye başladı (2004: 75-7).

Fikrî mülkiyetin üniversite politikalarına eklemlenmesi en başta telif hakları ve patentler yoluyla gerçekleşmektedir. Telif hakları açısından bakıldığında, dijital teknolojilerin gelişmesiyle multimedya, elektronik veritabanları gibi fikrî mülkiyete konu olan çok sayıda dijital ortam için korumanın artması etkili oldu. Slaughter ve Rhodes’un aktardığına göre, özellikle ABD’nin telif hakkı ile korunan ürün, işlem ve hizmetleri yeni küresel ticaret içinde artmaya başladı. Bu ticarî değer, anlaşmaların fikrî ürünlerin diğer mallarla aynı kategoride değerlendirilip eğitimin de uluslararası piyasalara dönük bir hizmet alanı olarak görülmesine yol açtı (2004: 56). Ancak teknolojinin mümkün kıldığı süreçle birlikte, eğitim ve öğretim alanında çok sayıda yeni ve kazanç elde etmeye elverişli materyal de ortaya çıkmış oldu. Üniversiteler bu türden

materyalden giderek daha çok faydalanmaya çalışmaktadırlar (2004: 131-2). Diğer bir eğilim, kapsamı farklılık gösterse de üniversitelerin telif hakları politikalarının hepsinde ortak olan nokta, sadece fakülte çalışanlarını değil, öğrenciler kadar birçok kurumsal çalışanı kapsayacak denli genişlemesidir. Bu çerçevede kendi kaynaklarının kullanılmış olması mülkiyet üzerindeki haklarını pekiştirmek için kullanılmaktadır. Dahası yaratılan fikrî mülkiyet, çalışanların mesleklerinin bir parçası olarak üretilmişse giderek “işverenin”, yani üniversitelerin mülkiyeti sayılmaktadır (2004: 141-3 ve sonrası).

Bilginin veritabanları içinde depolanmasına ilişkin düzenlemeler de bu sürece eşlik ediyordu. Özellikle Avrupa Birliği’nin 1996 tarihli Veritabanlarının Korunmasına Dair Direktif’i, yeni bir aşamayı temsil ediyordu. Bu düzenleme veritabanları için 15 yıllık koruma sağlamakta, bu süre içinde veritabanında önemli bir değişiklik ya da ekleme söz konusu olursa süre yeniden başlatılmaktadır. Bu koruma, patent ya da telif hakkının sınırlarının ötesinde koruma süresini sürekli genişletebilmektedir. Direktif içine adil kullanım ilkesi de konulmamıştır. Bunların sonucu olarak kamusal mal olan enformasyonun, korunan veritabanları yoluyla özel mal durumuna geldiği savunulmaktadır (Marlin-Bennett, 2004: 114-7).

Üniversitelerin patent gelirleri, fakültelerin akademik kapitalizme katılması için yine de yeterli bir teşvik yaratmaktadır. Ancak diğer yandan giderek öğrenciler ve ücretli olmayan diğer üniversite bileşenleri da dâhil, daha fazla sayıda kişi patent politikalarının parçası haline gelmektedir (Slaughter ve Rhodes, 2004: 86-90). Akademik ilkelerden uzaklaşma, bu bağlamda önemli sonuçlar doğurmaktadır. Tarafsızlık ilkesi, bilim insanlarının yaptıkları araştırmaların çıktılarında bir payları

olmamasını gerektiriyordu. Fikrî mülkiyet politikaları buluşları parasal güdülere bağlayarak bu çıktılar açısından bir çıkar yaratmaktadır. Örgütlü şüphecilik bilim insanlarının sonuçları sorgulamalarını ve alternatif yaklaşım ve yanıtlar aramalarını gerektiriyordu. Fikrî mülkiyet politikaları ise bunun tersini teşvik eden bir sistem kurmaktadır. Fakülte ve üniversiteler, ürün ya da işlemlerin lisanslarından elde edilen gelirlerle ödüllendirildikleri takdirde, ne bunların üzerine bina edildiği bilimi sorgulamak ne de alternatifleri aramak için bir çıkarları olmayacaktır; zira alternatifler daha iyi pazarlanmışsa kendi gelir akışlarına tehdit oluşturacaklardır. Sonuç olarak metalaşmaya dayanan yeni bilgi rejimi, bir dereceye kadar üniversite, devlet ve piyasa arasındaki ilişkilerin konfigürasyonunu değiştirerek bilimi yeniden örgütledi: Üniversiteler piyasa aktörü haline geldiler, fikrî mülkiyet yoluyla fakülte bünyesindeki buluşları denetimleri altına aldılar ve bundan kazanç elde etmeye başladılar. Devlet ile piyasa arasındaki duvar da ortadan kalkarak özerk bilim olanağı azaldı (2004: 103-4). Özetle Bayh-Dole Yasası, akademi ve endüstri arasındaki duvarı yıkarak ticaret önünde engelleri ortadan kaldırmaya yönelmiştir. Bu amaçların yerine getirilmesinde ilk olarak biyoteknoloji alanında ortaya çıkan gelişmeler etkili oldu. Şirketler bu süreçte üniversitelere fikrî mülkiyetlerine karşılık lisans bedelleri ödeyerek kendi uzun dönemli laboratuvar araştırmalarının yüksek masrafından kurtulmakta, üniversiteler de federal fonlar, fakülte maaşları ve düşük ücretli öğrenci emeği yoluyla şirketlere dolaylı destekte bulunmaktadır (2004: 112-30). Tüm bu gelişmelerin sonucu ise, üniversite bünyesinde yaratılan bilginin metalaşma yoluyla sermayeye dönüştürülmesi olmuştur.

3.3.3. “Yaşamın” Patentlenmesi

Yaşam alanının patentlemeye konu olması insanlara kadar uzanmaktadır. Bu süreçte John Moore ile California Üniversitesi arasındaki dava belirleyiciydi. John Moore, 1976 yılında saçaklı hücreli lösemi olarak bilinen hastalığının tedavisi için California Üniversitesi’nin (UCLA) Sağlık Merkezi’ne başvurdu. Hastalığın teşhisini yapan David W. Golde, Shirley G. Quan ile birlikte hastanın hücrelerinin yeni bir tedavinin geliştirilmesi için kullanılmaya elverişli olduğunu fark ettiler. Hastalığı teşhis eden doktor David W. Golde, Shirley G. Quan ile birlikte Moore’nin hücrelerinin benzersiz olduğunu farkettiler. Golde ve Quan, hastanın hücrelerinden tedavi açısından ve ticarî bakımdan çok büyük değer taşıyan ilaçlar üretmeye yarayan bir hücre çizgisi (*cell-line*) geliştirdiler. Bu yolla üretilebilecek birçok ürün ile birlikte bu hücre çizgisinin patentini aldılar. Sonra da birçok ticarî anlaşma yaptılar. Golde ve UCLA, hastanın dalağının alınmasından sonra yaklaşık yedi yıl boyunca onu izlemeye devam ederek kendi rızası dışında doku örnekleri aldılar. John Moore, durumu farkettikten sonra 1988’de California Court of Appeals nezdinde dava açtı. Moore buluş üzerinde hak talep ediyordu. California Temyiz Mahkemesi davacı lehine karar vererek hem hastanın bilgilendirilmemesine atıf yaptı hem de buluş üzerinde bir hakkı olduğuna hükmetti. Ancak davanın daha üst bir mahkemeye taşınmasıyla alınan karar, hasta haklarının ihlâl edildiğini teslim etse de patentlenen buluş üzerindeki hakkın hekimlerle birlikte üniversitede olduğuna karar verdi (Slaughter & Rhodes, 2004: 69-70; Sunder Rajan, 2012: 85-6).

Karar, insanın biyolojik materyali üzerinde kimin mülkiyet hakkı olduğu konusundaki tartışmaları alevlendirirken akademinin ilgi alanına da girmiş oldu. Bir tarafta hukukçular mahkemelerin farklı kararlarını yorumlarken, fikrî mülkiyet alanından çok sayıda araştırmacı da konuya ilgi gösterdi. Bu örnekte canlı organizmalar üzerinde patent hakkı elde edilmesi, keşif ile yenilik arasındaki eski ayrımın sınırlarını da ortadan kaldıran bir örnek teşkil etmektedir (Orsi ve Coriat, 2006: 167).

Ortaçağda bilgi tekelleri icadın ne olduğunu belirliyorlardı. DNA dizilerinin tescillenmesi sürecinde yaratıcılığın kapsamının ne olduğu konusu, burada da icadın nasıl tanımlandığı ile yakından ilişkilidir. “Üçüncü Dünya” ülkelerinden toplanan genetik malzemenin “gelişmiş” ülkelerin laboratuvarlarına, yani “icat” merkezlerine taşınması, bilginin ne olduğuna ilişkin de içerimlere sahiptir. Çünkü bilginin kaynağını oluşturan kan, doku örnekleri gibi materyaller doğrudan metalaşma sonucunda bir kazanç yaratmaktadır. Bilginin kaynağını oluşturan ve bu kazançtan pay alamayan kesimlerin fikrî mülkiyet talep etmesi bu konuda çelişkili siyasi pozisyonlara neden olmakla birlikte DTÖ bünyesinde cisimleşen fikrî mülkiyet rejimi, yalnızca fikrî mülkiyetin iyi olduğu varsayımını barındırmamakta, neyin fikrî mülkiyet olması gerektiğini ve bundan kimin, nasıl kazançlı çıkması gerektiğine ilişkin çıkarları da yansıtır (Sunder Rajan, 2012: 102-5).

Sunder Rajan (2012), insanın genetik yapısına ilişkin bilginin nasıl elde edildiğine dair çarpıcı bir örneğe daha yer vermektedir. Hindistan’ın Mumbai şehir merkezinde yer alan ve eskiden önemli bir tekstil merkezi olan Parel’de, 80’ler ve 90’larla birlikte bu sanayi hızla çözülmeye başladı. Uzun işçi mücadelelerine rağmen

Üretim sürecine dönüş mümkün olmadı ve ehir, ilerini kaybeden yoksulların artışına tanık oldu. Bu bölge, çeşitli hastane ve biyoteknoloji şirketlerine evsahipliği yapmakta ve bu alandaki yüksek maliyetleri azaltmanın bir yolu olarak buradaki nüfusu kullanmaktadır. Biyoteknoloji ve ilaç alanında faaliyet yürüten Batıdaki büyük şirketler, böylece klinik deneyler için buradaki kuruluşları bir tür taşeron olarak kullanmaya yönelmektedirler. Hindistan’ın nüfusu, çok farklı halklardan oluşan heterojen bir yapıya sahip olduğu için “deneylerde aranan genetik değişkenliği bünyesinde barındıran bir yer olarak” görülmektedir (2012: 128-32).

En yalın haliyle yaşam, doğrudan bilgiden oluşan bir meta kaynağı olarak görülmekte ve Sunder Rajan’ın deyimiyle “bilgi olarak yaşam” metaforu maddi bir gerçekliğe dönüşmektedir. Veritabanları içinde metalaması sağlanan yaşam, İnsan Genom Projesi gibi gelişmelerle satılabilecek bir bilgi bankasına dönüştürülmektedir (2012: 30-1).

3.3.4. Mahremiyetin İhlâli

Fikrî mülkiyetin toplumsal ilişkileri dönüştürücü etkisi, doğrudan mahremiyet konusunu da gündeme getirmektedir. Fikir ve enformasyonun metalamasının sonuçlarından biri, kişisel bilgilerin ekonomik bir değer kazanmasıdır. Devletin ya da firmaların kendi ekonomik çıkarları için faydalı olabilecek kişisel bilgiler (rneğin sigorta ya da vergi ile ilgili ya da internetteki kişiye özel reklamlar) mahremiyeti giderek ihlâl etmektedir. Bu açıdan bilginin denetimi bireylerin aleyhine kullanılmaktadır. Gizli bilginin bu kullanımı, kamu ile özel arasındaki sınırın belirsizlemesine de yol açmaktadır (Marlin-Bennett, 2004: 16-7).

Marlin-Bennett, bu türden bilgilerin oluşturulmasında veri madenciliği (*data mining*) terimini kullanmaktadır. Bu konuyla ilgili teknolojiler, karmakarışık halde bulunan çeşitli düzeyde datayı büyük ölçekte derleyerek mülkiyete dönüştürmektedir. Bu veriler ait oldukları bağlama göre değişebilmektedirler. Bunlar kimi zaman özel-kamu malı olabilecekleri gibi, kimi zaman da devlete ait gizli bilgi ya da özel bilgi olabilmektedir. Ancak tüm bu kategoriler yine de saf durumda olmayabilirler (2004: 152). Bilginin bu şekilde biçimlendirilmesinin olumsuz etkileri, yine biyoteknoloji alanından bir örnekte kendini göstermektedir.

Genetik alanında faaliyet gösteren DeCode Genetics adındaki şirket, İzlanda'da patent yoluyla önemli bir ayrıcalık elde etti. Şirket, hükümetle yaptığı anlaşma uyarınca İzlanda halkının genetik bilgilerini bir veritabanında toplama imtiyazı kazandı. İzlanda halkının genetik olarak homojen olması ve İzlandalıların soykütüklerine düşkünlükleri nedeniyle büyük ölçekli aile kayıtlarına sahip olmaları gibi nedenler, genetik araştırmalar için onları çekici hale getirmekteydi. Bu çerçevede DeCode, İzlanda hükümetine 12 yıllık ayrıcalıklı lisans için 12 milyon dolar ödüyor. Bunun karşılığında şirket, Hofman-LaRoche firmasıyla, 12 adet hastalığın genetik kökenini incelemek için bu veritabanına erişim karşılığında 200 milyon dolarlık bir anlaşma imzaladı (2004: 160-1). İzlanda vatandaşlarının söz konusu bilgiyi ifşa etmeme hakkı olmakla birlikte bunun için bir bildirimde bulunmaları gerekmekteydi, aksi taktirde rıza göstermiş sayılmaktaydılar. Burada kişisel bilgiler paylaşılsa bile, bireylerin genetik materyalinin bir metaya dönüşmesi yeterince sorunlu bir durum ortaya çıkarmaktadır. Söz konusu bilgilerin yasal ya da yasal olmayan yollarla kişilerin izlenmesi, kişisel

bilgilerinin paylaşılması ile sonuçlanma riski de vardır. Bunun ne türden sorunlara yol açabileceğini bütünüyle kestirmek güçtür (2004: 163; Sunder Rajan, 2012: 60).

Marlin-Bennett (2004), bu çerçevede mahremiyeti kişiye ait bir enformasyon alanı (*information space*) olarak düşünüyor. Bu alandaki özel bilginin kullanımı, kişinin kendisi üzerinde sahip olduğu denetimin kaybolmasına yol açabilir. Burada önemli olan, kişinin kendi ait bilginin kullanımı üzerinde söz hakkına sahip olmasıdır. Kişisel bilgiler, kendi içinde maddi bir değeri olmamakla birlikte bu bilgiler başkaları için mülkiyete dönüşebilmektedir (2004: 170 ve 173).

SONUÇ

Fikrî mülkiyetin Antik Yunan’a kadar geri götürülmesi, onu doğallaştırma eğiliminin bir parçasıdır. Oysa o dönemlerde bilginin kullanımı bugünkü işlevinden farklıydı. Fikrî mülkiyet, daha ziyade teknolojik gelişme tarihinin bir parçası olarak görülmesi gerekir. Bu bakımdan bilginin düzenlenme ve aktarılma biçimleriyle ve bunların ekonomik kazanç potansiyelleriyle yakından ilgilidir. Sürecin ilk baştaki tetikleyicisi matbaanın icadı değil ama yayılması oldu. Kapitalizmin Avrupa’da bir toplumsal sistem olarak ortaya çıkışı bu süreci mümkün kıldı. Ancak matbaa öncesinden miras kalan bilginin düzenlenme biçimleri sonraki gelişmeler üzerinde yine de belirleyici etkilerde bulundu. Bu yüzden loncaların faaliyetleri ve kapitalizmin biçimlenmesine gösterdikleri uyum, fikrî mülkiyetin ilk kurumsallaşmasının temellerini oluşturdu. Sonsuz sermaye birikimi sürecinin ivme kazanması, fikrî mülkiyetin ilk nüveleri aracılığıyla bilginin denetimine hizmet etti. Denetim ilk olarak Reformasyon dönemindeki dinî çatışmalar ortasında “sapkın” dinî bilginin yayılmasının sansür yoluyla engellenmesine dayanırken, zamanla fikrî mülkiyete ilişkin piyasaların gelişiminde sermaye birikimi yoluyla ekonomik önceliğin öne çıkması biçiminde gerçekleşti. Sermaye birikimi ve oluşmakta olan yeni mülkiyet biçimlerinin ekonomik kullanımları, her şeyin piyasa mantığı içine alınması yönünde uzun bir tarihsel eğilimle birleşti. Gerçekte bütün hikâye, toplumsal alanın piyasa içine alınma sürecindeki gerilimlerin sonucunda şekillendi. Ulusal farklılıkları, bu gerilimlerin niteliğini anlamaya yardımcı oldukları oranda anlatıya dâhil etmeye çalıştık. Diğer yandan telif hakkının ortaya çıkışında yazarlığın oluşumu

ya da oluşmakta olan yazarlık anlayışı arasında bir piyasa aktörü olarak yazarın rolü, bu piyasa eğilimini görmeyi mümkün kılmaktadır.

Bilginin metalaşması olarak fikrî mülkiyeti kavramsallaştırırken, enformasyon konusunda yapılan çalışmalardan yararlanıldı. Böylece meta olarak kurgulanmadan önce bilginin nasıl kavramsallaştırıldığını ve sayısal bir inşa sürecine tabi tutulduğu yanında, enformasyon toplumu gibi tartışmaların ardındaki temel savlara da daha yakından bakılmaya çalışıldı. Burada bilginin metalaşmasının ne kapitalizm içinde bir temel kırılma noktası ne de geleneksel meta süreçlerinden bütünüyle ayrı olmadığı ileri sürüldü. Fikrî mülkiyet söz konusu olduğunda tek başına, yani soyut anlamıyla bilginin işlevinden çok maddî ortamlarla ilişkisi ve geleneksel piyasalara eklemlenmesi öne çıkmaktadır.

Metalaşma sürecinin genişleme eğilimi içinde temel gerilim, özel ve kamusal çıkarlar arasında dengenin farklılaşmasında kendini gösterdi. İnsanların yaratıcı emekleri üzerinde ayrıcalıklı bir hakka sahip olmaları gerektiği söylemi, bu yaratımların ancak ekonomik bir kazanç yoluyla devam edebileceği varsayımıyla savunulmaktadır. Söz konusu argümanlar, bu çerçevede sermayeden yine sermaye yaratmak amacına dönük yatırım yapılmasına dayanan kapitalist eğilimin fikirler alanındaki uzantısı gibi görünmektedir. Ancak bariz biçimde bu düşünceler, bireyi toplum içinde atomize edilmiş ve topluma rağmen var olan kendi başına bir bütünlük olarak görmektedir. Bireylerin kişisel yaratımlarının toplumsal dayanağı böylece göz ardı edilmekte, bilginin birikimli doğası da görmezden gelinmektedir. Dolayısıyla bireysel bilginin, toplumsal bilginin üstünde yer aldığı örtülü biçimde kabul

edilmektedir. Ancak kapitalizmin tarihi, bu süreçte şekillenen varsayımların Batı uygarlığının oluşumuyla paralellik gösterdiğini, bu açıdan bilgiye ilişkin farklı coğrafyalarda ortaya çıkan yaklaşımlar da göz önüne alındığında hiçbir evrensel geçerlilik taşımadığını ortaya koymaktadır.

Bireysel ödüllendirmeyi vurgulayan söylemlerin meşruluğunu azaltan bir diğer nokta, yaratılan fikrî mülkiyet ürünlerinin özellikle on dokuzuncu yüzyıl ortalarından itibaren giderek şirketlerin sahipliğine geçmesidir. Gördüğümüz gibi bugünün küresel düzenlemelerinin arkasında her türden toplumsal bilginin kullanımını kendi tekelleri altında tutmaya çalışan büyük şirketler bulunmaktadır. Metalaşan bilgi biçimleri üzerindeki denetim, küresel düzeyde bu şirketlerin çıkarları açısından daha da zorunlu hale gelmektedir. Ancak bu durumu “şirketlere karşı toplum” biçiminde anlamamak gerekir. Bilginin kontrolü şirketler arasında büyük rekabete yol açmakta ve bilginin bir armağan olarak kabulü (kamusal bilgi) ile özel çıkarların hizmetinde görülmesi duruma göre değişebilmektedir.

Niteliği gereği toplumsal olan bilginin gittikçe özel çıkarlara yönelik sınırlandırılması sadece kamusal varlıkların özel alana aktarılması sonucunu doğurmamaktadır. Bilginin yaratımı, kullanımı ve yayılması üzerinde etkileriyle bir bütün olarak toplumsal ilişkilerin niteliğini değiştirmektedir. Hayatın her alanında karşılaştığımız bilgiyle kurduğumuz ilişki ve bu bilgi dolayısıyla sürdürdüğümüz toplumsal ilişkiler alanı, kapitalist metalaşma içinde farklı iktidar düzeylerine kapı aralamakta ve gündelik pratiklerimizi dönüştürme riski taşımaktadır. Bugün kamu sağlığı, özellikle akademik düzey özelinde bilimsel bilgi alanları, yüzyıllara dayanan

birikimin sonucu olan biyolojik çeşitlilik ve nihayetinde insanların birbiriyle olan ilişkilerinde kurucu bir rol oynayan özel hayat ve mahremiyet gibi birçok alan, fikrî mülkiyet yoluyla gerçekleştirilen metalaşmanın yarattığı tehditlerle yüzyüzedir. Bu eğilim, kaynakların kamu alanından özel çıkarlar alanına basitçe bir yer değiştirmesinin ya da kaynakların bir tür yeniden dağıtımın çok ötesine geçmektedir. Bu yüzden sorun, çoğunlukla iktisadi çözümlemelerin merkezinde yer alan kamu ve özel arasında optimal bir denge bulmakla ilgili değildir. En geniş anlamıyla nasıl bir toplumda yaşamak istediğimizle ilgili aciliyeti giderek artan bir meseledir.

İkinci bölüm, bu yüzden bilginin nasıl sınırlandırıldığı ve sermaye birikimine hizmet eden bir metalaştırma süreci için nasıl ve ne pahasına iktisadi kategorilere indirgendiğine odaklandı. Sonraki bölümde ise iktisadi varsayımların nasıl teorileştirildiği noktasında temel siyasal çatışmalar ele alındı. Küresel düzeyde sürecin temel aktörlerinden hareketle, metalaşma ve mübadelenin cereyan ettiği kurumsal temelin oluşumu ve çelişkileri öne çıkarıldı. Ticaretin herşeyin önünde yer aldığı yeni rejimin hangi konjonktürel eğilimlerden beslendiği ve bir bütün olarak yönetim biçiminde ifade edilen yapının her aşamada siyasal çabaların bir sonucu olduğu vurgulandı.

Bu noktada fikrî mülkiyete ilişkin teorik düzeyde yürütülen tartışmalardan birçoğunun aynı düşünsel kaynaklardan beslendiğini hatırlamakta fayda var. Oysa mesele bu mülkiyetin kime ait olması gerektiği ya da koruma ölçüsünden ne olacağından ziyade bizatihi bir mülkiyet haline gelmesindeki çarpıklığa ve bunun sonuçlarına odaklanmak gerekir.

Devletin küreselleşme lehine giderek etkisinin azaldığı konusundaki bütün argümanlara rağmen fikrî mülkiyet, tesis edilmesi ve bir mülkiyet biçiminde var olmaya devam edebilmesi için devlete daha fazla gereksinim duymaktadır. Eğer fikrî mülkiyetin kapitalist birikim sürecinde artan bir rol oynadığı tespiti doğruysa, sadece devletin değil, kapitalizmin köklü biçimde dönüşmekte olduğuna ilişkin yaklaşımlara da ihtiyatla yaklaşmamız gerekir. Zira DTÖ benzeri kurumların temelini oluşturduğu yeni yönetim düzeni, devlete muazzam ölçüde yeni işlevler yüklemektedir. Bu noktada önemli bir soru, fikrî mülkiyet konusundaki genişlemenin sınırının ne olacağıdır. DTÖ-TRIPs ve WIPO etrafındaki tartışmalar bu sürecin ne kadar kırılğan olabileceğini göstermektedir. Ancak bu alanda şimdiden ortaya çıkan tahribat, aşağıdan tepkilerle durdurulmadıkça sürecin geriye dönmesi pek mümkün görünmemektedir.

KAYNAKÇA

- Adda, J. (2008). *Ekonominin Küreselleşmesi* (5. baskı). (Sevgi İneci, çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akman, M. S. (2008). Doha "Kalkınma" Turu ve DTÖ: Sorunların Açmazında Çözüm Arayışları. M. S. Akman, ve Ş. Yaman (ed.) içinde, *Dünya Ticaret Örgütü Doha Turu Çok Taraflı Ticaret Müzakereleri ve Türkiye* (s. 16-54). Ankara: TEPAV.
- Babe, R. E. (1995). *Communication and the Transformation of Economics: Essays in Information, Public Policy and Political Economy*. Colorado-Oxford: Westview Press.
- Bannerman, S. (2009). The WIPO Development Agenda Forum and Its Prospects for Taking into Account Different Levels of Development. J. De Beer (ed.) içinde, *Implementing WIPO's Development Agenda* (s. 24-33). Ottawa: Wilfrid Laurier University Press.
- Basheer, S., ve Primi, A. (2009). The WIPO Development Agenda: Factoring in the "Technologically Proficient" Developing Countries. J. De Beer (ed.) içinde, *Implementing WIPO's Development Agenda* (s. 100-17). Ottawa: Wilfrid Laurier University Press.
- Başkaya, F. (1997). *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü* (2. baskı). Ankara: İmge.
- Bayramoğlu, S. (2005). *Yönetişim Zihniyeti: Türkiye'de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü* (1. baskı). İstanbul: İletişim.
- Bently, L. (2008). From Communication to Thing: Historical Aspects of the Conceptualisation of Trade Marks as Property. G. B. Dinwoodie, ve M. D. Janis (ed.) içinde, *Trademark Law and Theory: A Handbook of Contemporary Research* (s. 3-41). Cheltenham, Northampton: Edward Elgar Publishing.
- Berry, D. M. (2008). *Copy, Rip, Burn: The Politics of Copyleft and Open Source*. London: Pluto Press.
- Besen, S. M., ve Raskind, L. J. (1991). An Introduction to the Law and Economics of Intellectual Property. *The Journal of Economic Perspectives*, 5 (1), 3-27.
- Bettig, R. V. (1996). *COPYRIGHTING CULTURE: The Political Economy of Intellectual Property*. Colorado; Oxford: Westview Press.

- Blakeney, M. (2006). A Critical Analysis of the TRIPS Agreement. M. P. Pugatch (ed.) içinde, *The Intellectual Property Debate: Perspectives from Law, Economics and Political Economy* (s. 17-31). Cheltenham, Northampton: Edward Elgar.
- Boldrin, M., ve Levine, D. K. (2010). *Entelektüel Tekel Karşı* (1. baskı). (B. Bingöl, çev.) İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Boratav, K. (2004). Cancun'daki Tıkanma Üzerine Çeşitlemeler: "Yapısal Bir Hata"nın Maliyetleri. N. Yıldırım Mızrak (ed.) içinde, *Dünya Ekonomisinde Bütünleşme Hareketleri ve Türkiye: Sorunlar ve Çözüm Önerileri* (1. baskı b., s. 1-15). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Braudel, F. (1991). *Maddi Medeniyet ve Kapitalizm*. (M. Özel, çev.) İstanbul: Ağaç Yayıncılık.
- Briggs, A., ve Burke, P. (2011). *Medyanın Toplumsal Tarihi: Gutenberg'ten İnternet'e* (1. baskı). (Ü. H. Yolsal ve E. Uzun, çev.) İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Burke, P. (2004). *Bilginin Toplumsal Tarihi* (2. basım). (M. Tunçay, çev.) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Chang, H.-J. (2009a). *Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü* (4. baskı). (T. A. Onmuş, çev.) İstanbul: İletişim.
- Chang, H.-J. (2009b). *Sanayileşmenin Gizli Tarihi* (1. baskı). (E. Akçaoğlu, çev.) Ankara: Epos.
- Chang, H.-J., ve Grabel, I. (2005). *Kalkınma Yeniden: Alternatif İktisat Politikaları Elkitabı* (1. baskı). (E. Özçelik, çev.) Ankara: İmge.
- Chartrand, H. H. (1996). Intellectual Property Rights in the Postmodern Woeld. *Journal of Arts Management, Law and Society*, 4 (25), 306-319.
- Coleman, D. C. (1969). Editor's Introduction. In D. C. Coleman, E. F. Heckscher, A. V. Judges, J. Viner, C. Wilson, J. Van Klaveren, et al., ve D. C. Coleman (Ed.), *Revisions in Mercantilism* (s. 1-18). Suffolk: Methuen ve Co. Ltd.
- Çalışkan, B. (2009). Enformasyonun Metalaşması Üzerine. *Marmara İletişim Dergisi* (15), 23-46.
- Dardağan, E. (2000). *Fikir ve Sanat Eserleri Üzerindeki Haklardan Doğan Kanunlar İhtilâfı*. Ankara: Betik Yayıncılık.

- Deazley, R. (2004). *On the Origin of the Right to Copy: Charting the Movement of Copyright Law in Eighteenth-Century Britain (1695-1775)*. Oxford: Hart Publishing.
- Deazley, R. (2006). *Rethinking Copyright: History, Theory, Language*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- De Beer, J. (2009). Defining WIPO's Development Agenda. J. De Beer (ed.) içinde, *Implementing WIPO's Development Agenda* (s. 1-23). Ottawa: Wilfrid Laurier University Press.
- Deere, C. (2009). Reforming Governance to Advance the WIPO Development Agenda. J. De Beer (ed.) içinde, *Implementing WIPO's Development Agenda* (s. 43-56). Ottawa: Wilfrid Laurier University Press.
- Dent, C. (2009). 'Generally Inconvenient': The 1624 Statute of Monopolies as Political Compromise. *Melbourne University Law Review* , Volume 33 (Number 2), 415-53.
- Drahoş, P. (2010). *The Global Governance of Knowledge: Patent Offices and their Clients*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Drahoş, P. (2003). When the Weak Bargain with the Strong: Negotiations in the World Trade Organization. *International Negotiation* , 8, 79-109.
- Dutfield, G., ve Suthersanen, U. (2008). *Global Intellectual Property Law*. Cheltenham-Massachusetts: Edward Elgar Publishing.
- Dutfield, G. (2008). Turning Plant Varieties into Intellectual Property: The UPOV Convention. G. Tansey, ve T. Rajotte (ed.) içinde, *The Future Control of Food: A Guide to International Negotiations and Rules on Intellectual Property, Biodiversity and Food Security* (s. 27-47). London: Earthscan.
- Eckl, J., ve Weber, R. (2007). North-South? Some Pitfalls of Dividing the Worlds by Words. *Third World Quarterly* , 28 (1), 3-23.
- Erixon, F. (2008). İktisadi Kalkınmayı Ticaret Sisteminin Merkezine Taşımak. M. S. Akman, ve Ş. Yaman (ed.) içinde, *Dünya Ticaret Örgütü Doha Turu Çok Taraflı Ticaret Müzakereleri ve Türkiye* (s. 55-70). Ankara: TEPAV.
- Feather, J. (1994). *Publishing, Piracy and Politics: An Historical Study of Copyright in Britain*. New York: Mansell.
- Fisk, C. L. (2009). *Working Knowledge: Employee Innovation and the Rise of Corporate Intellectual Property, 1800-1930*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.

- Freeman, C., ve Soete, L. (2003). *Yenilik İktisadı*. (E. Türkcan, çev.) Ankara: Tübitak Yayınları.
- Geray, H. (2003). *İletişim ve Teknoloji: Uluslararası Birikim Düzeninde Yeni Medya Politikaları*. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Gervais, D. J. (2009). Foreword. J. De Beer (ed.) içinde, *Implementing WIPO's Development Agenda* (s. ix-xii). Ottawa: Wilfrid Laurier University Press.
- Gold, E. R., ve Morin, J.-F. (2009). From Agenda to Implementation: Working outside the WIPO Box. J. De Beer (ed.) içinde, *Implementing WIPO's Development Agenda* (s. 57-69). Ottawa: Wilfrid Laurier University Press.
- Grosheide, W. (2010). Global Copyright: Three Hundred Years Since the Statute of Anne - From 1709 to Cyberspace. *Transition from Guild Regulation to Modern Law: A View from the Low Countries* içinde.
- Guellec, D. (2007). Historical Insights. In D. Guellec, ve B. Van Pottelsberghe, *The Economics of the European Patent System: IP Policy for Innovation and Competition* (s. 15-45). New York: Oxford University Press Inc.
- Hardt, M., ve Negri, A. (2001). *İmparatorluk* (3. baskı). (A. Yılmaz, çev.) İstanbul: Ayrıntı.
- Harison, E. (2008). *Intellectual Property Rights, Innovation and Software Technologies: The Economics of Monopoly Rights and Knowledge Disclosure*. Cheltenham ve Northampton: Edward Elgar Publishing.
- Haunss, S., ve Shadlen, K. C. (Ed.). (2009). *Politics of Intellectual Property: Contestation over the Ownership, Use, and Control of Knowledge and Information*. Northampton: Edward Elgar Publishing.
- Heckscher, E. F. (1969). Mercantilism. In D. C. Coleman (Ed.), *Revisions in Mercantilism* (s. 19-34). Suffolk: Methuen ve Co. Ltd.
- Hesse, C. (2002, Spring). The Rise of Intellectual Property, 700 B.C. - A.D. 2000: An Idea in the Balance. *Dædalus* , 26-45.
- Himma, K. E. (2008). The Justification of Intellectual Property: Contemporary Philosophical Disputes. *Journal of the American Society for Information Science ve Technology* , 59 (7), 1143-61.
- Hirschman, A. O. (2001). Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Gerilemesi. F. Şenses, *Kalkınma İktisadı: Yükselişi ve Gerilemesi* içinde (2. baskı). İstanbul: İletişim.

- Hofman, J. (2009). *Introducing Copyright: A Plain Language Guide to Copyright in the 21st Century*. Vancouver: Commonwealth of Learning.
- Innis, H. A. (2006). *İmparatorluk ve İletişim Araçları*. (D. Godfery, Ed., ve N. Törenli, Trans.) Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Jessop, B. (2009). Hayalî Bir Meta Olarak Bilgi: Polanyici Bir Yaklaşımın Katkıları ve Sınırları. A. Buğra, ve K. Ağartan (der.), *21. Yüzyılda Karl Polanyi'yi Okumak: Bir Siyasi Proje Olarak Piyasa Ekonomisi* içinde (A. Kılıç, çev., s. 163-86). İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Karlıdağ, S. K. (2010). *Fikirlerimizin Sahibi Kim? Türkiye'de Müzik Endüstrisinde Telif Hakları Politikaları* (1. basım). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Kerr, W. A. (2007). Trade Related Aspects of Intellectual Property: Enforcement Issues. W. A. Kerr, ve J. D. Gaisford (ed.) içinde, *Handbook on International Trade Policy*. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar.
- Keyder, Ç. (2004). *Ulusal Kalkınmacılığın İflası* (3. baskı). İstanbul: Metis Yayınları.
- Khan, Z. B., ve Sokoloff, K. L. (2004). Institutions and Technological Innovation During Early Economic Growth: Evidence from the Great Inventors of the United States, 1790-1930. *CESIFO Venice Summer Institute, Workshop of Institutions and Growth*.
- Kinsella, S. (2008). *Against Intellectual Property*. Mises Institute.
- Locke, J. (2004 [1690]). *Hükümet Üzerine İkinci İnceleme* (1. baskı). (F. Bakırcı, çev.) Ankara: Babil Yayıncılık.
- Machlup, F., ve Penrose, E. (1950). The Patent Controversy in the Nineteenth Century. *The Journal of Economic History* , 10 (1), 1-29.
- MacLeod, C. (1988). *Inventing the Industrial Revolution: The English Patent System, 1660-1800*. Cambridge, New York.: Cambridge University Press.
- Marlin-Bennett, R. (2004). *Knowledge Power: Intellectual Property, Information and Privacy*. Colorado-London: Lynne Rienner Publishers.
- Maskus, K. E. (2000). *Intellectual Property Rights in the Global Economy*. Washington, DC: Institute of International Economics.
- Matthews, D. (2002). *Globalising Intellectual Property Rights: The TRIPs Agreement*. London: Routledge.

- Maughan, C. W. (2004). Property and Intellectual Property: Foundations in Law and Economics. *Prometheus* , 22 (4).
- May, C. (2009). Afterwords. J. De Beer (ed.) içinde, *Implementing WIPO's Development Agenda* (s. 170-5). Ottawa: Wilfrid Laurier University Press.
- May, C. (2004). Commodifying the 'Information Age': Intellectual Property Rights, the State and the Internet. *SCRIPT-ed* , 1 (3).
- May, C. (2007a). *Digital Rights Management: The Problem of Expanding Ownership Rights*. Oxford: Chandos Publishing.
- May, C. (2010). *The Global Political Economy of Intellectual Property Rights: The New Enclosures*. New York ve London: Routledge.
- May, C. (2007b). *The World Intellectual Property Organisation: Resurgence and the Development Agenda*. London ve New York: Routledge.
- May, C., ve Sell, S. K. (2006). *Intellectual Property Rights: A Critical History*. Lynne Rienner Publishers, Inc.: Colorado.
- Merges, R. P. (2000). One Hundred Years of Solicitude: Intellectual Property Law, 1900-2000. *California Law Review* , 88 (6), 2187-2240.
- Mokyr, J. (1990). *The Lever of Riches: Technological Creativity and Economic Progress*. New York: Oxford University Press.
- Mosco, V. (1998). *The Political Economy of Communciation: Rethinking and Renewal* (2. baskı). London-New Delhi: Sage.
- Nachbar, T. (2005). Monopoly, Mercantilism, and the Politics of Regulation. *Virginia Law Review* , 6 (Vol. 91), p. 1313-1379.
- Orsi, F., & Coriat, B. (2006). The New Role and Status of Intellectual Property Rights in Contemporary Capitalism. *Competition & Change* , 10 (2), 162-179.
- Özkaya, T. (2008). Tohumda Tekelleşme ve Etkileri. *Tarım ve Mühendislik* (83), 46-51.
- Penrose, E. T. (1951). *The Economics of the International Patent System*. Westport, Connecticut: Greenwood.
- Perelman, M. (2002). *Steal This Idea: Intellectual Property Rights and the Corporate Confiscation of Creativity*. New York: Palgrave.

- Perelman, M. (2003). The Weakness of Strong Intellectual Property Rights. *Challenge* , 46 (6), 32-61.
- Polanyi, K. (1944). *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*. (A. Buğra, çev.) İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Posner, R. A. (2005). Intellectual Property: The Law and Economics Approach. *The Journal of Economic Perspectives* , 19 (2), 57-73.
- Posner, R. A. (2002). The Law ve Economics of Intellectual Property. *Daedalus* , 131 (2), 5-12.
- Samuelson, P., ve Scotchmer, S. (2002). The Law and Economics of Reverse Engineering. *Yale Law Journal* , 111, 1577-1663.
- Schwabach, A. (2007). *Intellectual Property: A Reference Handbook*. ABC-CLIO.
- Sell, S. K. (1998). *Power and Ideas: North-South Politics of Intellectual Property and Antitrust*. New York: State University of New York Press.
- Sell, S. K. (2003). *Private Power, Public Law: The Globalisation of Intellectual Property Rights*. New York: Cambridge University Press.
- Seyidoğlu, H. (2004). Gümrük Tarifelerinin Toplumsal Maliyetleri ve Genç Endüstriler Tezi İlişkileri Üzerine Bir Yorumlama. N. Yıldırım Mızrak (der.), *Dünya Ekonomisinde Bütünleşme Hareketleri ve Türkiye: Sorunlar ve Çözüm Önerileri* içinde (s. 143-52). Ankara: Siyasal Yayınevi.
- Shiva, V. (2001). *Protect or Plunder? Understanding Intellectual Property Rights*. London and New York: Zed Books.
- Shiva, V. (2003). *Biopiracy: Need to Change Western IPR Systems*. 2 Şubat 2013 tarihinde <http://world-information.org/wio/readme/992007035/1078487909> adresinden alındı.
- Shiva, V. (2006). *Çalınmış Hasat: Küresel Gıda Soygunu*, çev. A. K. Saysel, İstanbul: Bgst Yayınları.
- Shiva, V. (2010). *Yeryüzü Demokrasisi* (1. baskı). (A. K. Saysel, E. Gen, ve O. Günay, çev.) İstanbul: Bgst Yayınları.
- Slaughter, S., & Rhodes, G. (2004). *Academic Capitalism and the New Economy: Markets, State, and Higher Economy*. Baltimore ve Londra: The Johns Hopkins University Press.

- Sunder Rajan, K. (2012). *Biyokapital: Genom-Sonrası Hayatın Kuruluşu* (1. baskı), çev. A. D. Temiz, İstanbul: Metis.
- Smiers, J., ve van Schijndel, M. (2009). *Imagine There is No Copyright and No Cultural Conglomerates Too...* Amsterdam: Institute of Network Cultures.
- Sönmez, S. (2004). Küresel Finansal Düzen, Yönetişim ve Büyüme. N. Yıldırım Mızrak (der.) içinde, *Dünya Ekonomisinde Bütünleşme Hareketleri ve Türkiye: Sorunlar ve Çözüm Önerileri* (1. baskı). Siyasal Kitabevi: Ankara.
- Spinello, R. A., ve Bottis, M. (2009). *A Defense of Intellectual Property Rights*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Şenses, F. (2001). Gelişme İktisadı ve İktisadi Gelişme: Nereden Nereye? F. Şenses (der.), *Kalkınma İktisadı: Yükselişi ve Gerilemesi* içinde (2. baskı). İstanbul: İletişim.
- Törenli, N. (2004). *Enformasyon Toplumu ve Küreselleşme Sürecinde Türkiye*. Ankara: Bilim ve Sanat.
- Varian, H. R., Farrell, J., ve Shapiro, C. (2004). *The Economics of Information Technology: An Introduction*. New York: Cambridge University Press.
- Wallach, L., ve Sforza, M. (2002). *DTÖ: Kimin Ticaret Örgütü? Şirket Küreselleşmesine Direnmek İçin Nedenler*. (D. Aytaş, Çev.) İstanbul: Metis.
- Wallerstein, I. (2005). *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş*. İstanbul: Aram.
- Wallerstein, I. (2004). *MODERN DÜNYA-SİSTEMİ (1. CİLT): Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyılda Avrupa Dünya-Ekonomisinin Kökenleri*. (L. Boyacı, Trans.) İstanbul: Bakış.
- Wallerstein, I. (2005). *MODERN DÜNYA-SİSTEMİ (2. CİLT): Avrupa Dünya-Ekonomisinin Pekiştirilmesi ve Merkantilizm, 1600-1750* (Vol. 2). (L. Boyacı, çev.) İstanbul: Bakış.
- Wallerstein, I. (2002). *Tarihsel Kapitalizm* (3. basım). (N. Alpay, çev.) İstanbul: Metis.
- Wee Loon, N.-L. (2007). Parallel Imports of Pharmaceuticals: Doha versus Free Trade Agreements. C. Heath, ve A. K. Sanders (ed) içinde, *Intellectual Property and Free Trade Arrangements* (s. 157-70). Oxford and Portland, Oregon: Hart Publishing.
- Wiesebron, M. L. (2001). Who Is Integrating Whom? Trade in the Perennial North-South Conflict. *The Japanese Economy* , 29 (4), 67-75.
- Yeldan, E. (2002). Neoliberal Küreselleşme İdeolojisinin Kalkınma Söylemi Üzerine Değerlendirmeler. *Praksis* , Yaz (7), 19-34.

Zabcı, F. (2009). *Dünya Bankası: Yanılsamalar ve Gerçekler*. İstanbul: Yordam.

İnternet Kaynakları:

http://www.biopiraterie.org/sites/default/files/etudes/Livret_Uk_010612.pdf (6 Şubat 2013 tarihinde erişildi).

<http://www.livestrong.com/article/140446-the-history-neem/> (6 Şubat 2013 tarihinde erişildi).

http://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/fact4_e.htm (30 Aralık 2012'de erişildi).

http://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/dsu_e.htm (30 Aralık 2012 tarihinde erişildi).

ÖZET

Son yirmi yıl içinde ortaya çıkan uluslararası düzenlemelerle birlikte fikrî mülkiyet konusunun önemi giderek artmaktadır. Bu düzenlemeler, bilginin çeşitli kullanımları üzerindeki denetimler yoluyla bilginin metalaşmasını arttırmakta ve bu yolla kapitalizmin tarihsel olarak sermaye birikimi oluşturma eğiliminin önemli bir aşamasını temsil etmektedir. Fikrî mülkiyete ilişkin ilk düzenlemeler çeşitli otoritelerin imtiyazlarından oluşurken, yasallaşma evresiyle giderek hukuksal bir hak kategorisi haline gelmiş ve insanların düşünsel yaratımlarını koruyan vazgeçilmez mekanizmalar olarak görülmüşlerdir. Ancak insanların düşünsel emeklerinin karşılığını elde etmeleri için ayrıcalıklı haklar elde etmeleri, fikrî mülkiyet korumasının kamusal ile özel çıkarlar arasındaki dengenin bozulmasına yol açacak kadar güçlendirilmesini beraberinde getirmektedir. Bu çerçevede neo-klasik iktisat yaklaşımlarının fikrî yaratımların meta haline getirilmesindeki sınırlılıkları nedeniyle yeni görüşler ortaya atılmıştır. Şirketlerin bu alandaki artan etkisiyle birlikte teknoloji transferi gibi bilginin yayılmasına ilişkin talepler, kalkınma söylemi ile beraber uluslararası siyasetin merkezinde yer almıştır. Ancak 1970'ler sonrasında kapitalist genişlemenin sona ermesi, ekonomik sektörlerde dünya genelindeki dağılımla birlikte fikrî mülkiyetin önemini arttırmış ve devletin işlevlerindeki değişime paralel olarak şirketlerin etkinliğini arttırmıştır. Bilginin denetimine ilişkin bu gelişmeler, toplumsal ilişkiler üzerinde önemli etkilerde bulunarak kamu sağlığından biyoçeşitliliğe, bilimsel bilgi üretiminden mahremiyete kadar temel yaşamsal meselelerde tehdit edici duruma gelmiştir.

Anahtar Sözcükler: Fikrî mülkiyet, kapitalizm, Endüstri Devrimi, metalaşma, kalkınma, teknoloji transferi, Bern Sözleşmesi, Paris Sözleşmesi, Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ), TRIPs, Dünya Fikrî Mülkiyet Örgütü (WIPO), UPOV, CBD.

ABSTRACT

In the last two decades, the importance of the intellectual property issue has been gradually increasing due to the international arrangements. These arrangements are generating the commodification of knowledge through the control of the various usages of knowledge and represent another important phase of the historical tendency for capital accumulation in capitalism. While the first arrangements of intellectual property consisted of royalties from several authorities, legislation processes made these properties a category of legally constructed rights and they have been seen as indispensable mechanisms to protect intellectual creations. But to give people exclusive rights as a compensation for their intellectual labor has caused the excessive consolidation of intellectual property protection to distort the balance between public and private interests. In this context, there has been asserted some new ideas due to the shortcomings of the approaches of neo-classical economics about the commodification of intellectual creations. In conjunction with the ascending power of corporations, the demands for the dissemination of knowledge as technology transfer have been in the core of international politics in direct proportion to development discourse. Yet after the end of the capitalist expansion by the 1970s and with the worldwide division of economic sectors the importance of intellectual property has increased and in parallel with the change of the state functions, the strength of the corporations have arisen. These progresses related to the control of knowledge has crucial impacts on social relations by threatening vital issues from public health to bio-diversity, from scientific knowledge generation to privacy.

Keywords: Intellectual Property, capitalism, Industrial Revolution, commodification, development, technology transfer, Berne Convention, Paris Convention, World Trade Organization (WTO), TRIPs, WIPO, UPOV, CBD.

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ BİLİM DALI

FİKRÎ MÜLKİYETİN KÜRESEL EKONOMİ POLİTİĞİ

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı :

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....

.....

Prof. Dr. Fikri Z. Zabcı

.....

Funda Başaran Özdemir (Doç. Dr.)

.....

Doç. Dr. Esra Dardapan Kibar
(Danışman)

.....

.....

Tez Sınavı Tarihi 28 . 01 . 2013

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(.....11...../.....03...../.....2013.....)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

.....Kemal Özdiş.....

İmzası

....